

ЧАСТИНА ПЕРША

Чого не гоять ліки — гоїть залізо,

чого не гоїть залізо — гоїть огонь.

ГІППОКРАТ

Серед цієї темноти і ночі розпачливо наростає той згущений крик життя та поволі наповняє собою повітря — втілюється в оті, на вигляд байдужі і мовчазні, постаті в кожухах, входить у кожний день, кожну добу, кожне десятиліття. Ростає з нього така дика, небезпечна, мов бочка з порохом, історія, заповнена небезпечними людьми, що причаїлись і чекають, блискаючи сердитими очима.

"ВОЛИНЬ"

І

Вівторок, десята година ранку, двадцять четвертого червня тисяча дев'ятсот сорок першого року. Синє, широке, безхмарне, дуже спокійне, дуже лагідне небо і приємне, міцне, веселе сонце.

І враз з південного заходу, понад приміськими осоками, садами, городами і хатами, зовсім низько, спадом, ніби згряя птахів, що хоче приземлитися, появляється ескадрилья бомбовозів. Одна мить — і весь центр шістдесяти-тисячного міста, чверть кілометра вздовж головної вулиці, вилітає в повітря.

Ніяких сирен, ніяких алярмів, ніякого попередження. Місто било нервом перших двох днів несподіваної війни, що десь там далі, на захід, за триста п'ятдесят кілометрів, мов бомба, вибухнула. Всі були

стривожені, здивовані, поспішали до крамниць, на базари, запасалися хто чим міг, але ніхто не чекав того вже ось тут, у себе над головою. Всі бачили це лише десь там, далеко, як Львів, як Перемишль. Головною широкою вулицею в тому ж напрямку день і ніч з ревом, криком і лайкою текла безупинна ріка машин, людей і коней, на хідниках, на базарах, у всіх вулицях і завулках вирувало людьми.

І враз той різкий, пронизливий, гострий, стихійний шум, той раптовий, напружений гуркіт, той гарячий свист, той зрив землі, той вибух вогню і та густа, масивна, під саме сонце, чорно-бура вируюча маса диму.

Яків Балаба отямився на асфальті, під самою гусеницею сталевого гіганта, що саме вибухнув вогнем і палав, мов смолоскип. Яків був глухий, німий, дерев'яний, але все-таки якась сила зірвала його і він хотів бігти. Не знав і не бачив куди. Одні лише звалища і огонь. До того ж у повітрі пролетіла нова ескадрилья літаків, засипаючи землю градом куль.

Як він пізніше з того все-таки вирвався і як опинився на вулиці Тополевій у своїх знайомих Бачинських — того Яків не міг би як слід сказати, бо він остаточно отямився аж на помості, в калюжі води, від запаху паленого волосся, від гострого болю ран, що їх чимсь мастила невідома розпатлана жінка.

— Знаєте, — казала пізніше сестра Бачинського, Ольга, чоловіка і сестру якої вивезли минулого року большевики на Сибір, а тому вона не боялась ніякої війни, помагала раненим і перша помітила Якова, — знаєте, щось таке увігналося до кухні і гримнуло на підлогу. Щастя ще, що була вода, а то ж кажу: горів! Ну, дослівно горів! На бігу! Живцем! І навіть не гасився...

Першими його словами були: "Балаба... Дермань... яблука... гімназія..." І щойно пізніше Мотря, старша сестра Ольги, все це розлушила. "Таж це наш Яків! Не бачите! Що жив у мене на квартирі... Гімназист. З Дерманя... Що привозив яблука..."

Якова пригадали. Пригадали всі. І старші, і молодші, і Бачинські, і їхні сусіди, і Малка та Рівка Шнайдери, що винаймали другу половину будинку Бачинських. Його негайно піднесли з калюжі, поклали на матраці в куті на помості. Його з усіх боків пекло, він втрачав притомність, нікого не бачив, перед його очима мигало багато ніг, з вікна несло згаром, вибухами. Мінялись тьма і світло, тиша і гуркіт, спокій і рух.

А одного разу, здається, також ясно світило сонце, знов зчинилась метушня. Бігли, янчали, кричали. Згодом над самим дахом будинку прогрімилі знайомі звуки, щось засвистало, шарпнуло вікнами, брязнуло скло, задрижала підлога, загойдалась висяча лампа, рушилась і повисла навскіс картина, що висіла сливе над самим Яковом. Яків прокинувся, зовсім отямився, хотів був зірватися й бігти, але не було вже часу і він чекав вибуху, чекав кінця.

І коли відлетів гуркіт і десь там за міським парком завмер зовсім, настала така глибока тиша, що Яків чув своє придушене дихання і рівний цокіт годинника з третьої кімнати.

Можливо, це була одна мить, дослівно секунда, але Яків її не видержав. Він, як був, зірвався і з диким криком "тікайте!" кинувся прожогом через задні двері у сад.

— Нерозірвані бомби! Тікайте! — кричав він не своїм, розпачливим, настирливим голосом.

З-під бетонової плити веранди, з-під старої хижі в саду, з ям і ровів зривалися люди і кудись бігли. Без мети і напрямку. До парку, на вулицю, на городи. Скрізь були люди, повно людей, багато людей. Бігли, метушились, щось несли, тягнули. Яків натрапив на Рівку, що ледве несла хлопця з перев'язаною ногою. Яків без слова вирвав від неї хлопця і побіг далі. За ним, так само безмовно, бігла Рівка. Бігли, здавалось, навмання, через парк, невідомо куди.

І лише згодом, під вечір, Яків з Рівкою і раненим хлопцем опинилися на вулиці, що колись звалась Вузькою, але тепер являла собою звалище руїн і грузів, серед яких тут і там примарне трималося кілька напівруїн, що нагадували будови. До одної з таких напівруїн потрапив Яків.

П'ять просторих, недавно, мабуть, ще гарних, а то й розкішних кімнат, різьблені, м'які, плюшеві, багряної барви, фотелі, важкі дубові столи і шафи, важкі на вікнах і дверях завіси, на помостах килими... Ні вікон, ні дверей — змережені рисами стіни, розбите скло, опалий тиньк і пилюга.

Яків ледве стояв на ногах, з його попеченого чола спливала кров, усе тіло пекло, ніби на нього лили розтоплене залізо. Він хотів кудись іти, але його задержали, вказали одну з кімнат з широкою, плюшевою канапою, на яку він одразу звалився, заплющив очі і так довго лежав, горів, втрачав свідомість, горів знов. А коли одного разу вперше, якось ясніше розплющив очі — побачив навпроти широку під склом шафу, тісно набиту книгами. Побачив книги. Багато книг. Це було його перше враження. Шафа, набита книгами з гарними, переважно золоченими, написами. І він здивувався: хто, як і для чого закинув його сюди? І не було ніякої відповіді.

До Якова приходили якісь люди, приносили їжу, ліки, щось з ним робили. Він усе це бачив, чув, але разом з тим не бачив і не чув; щось тут діялось, падали якісь слова, було ясно, було темно, інколи здавалось, що все обертається, ніби в якійсь кулі чи якійсь каруселі, часом гостро, до самого нутра, щось пропікало, здавалось, що крізь ціле тіло проходить струм вогню, що вогонь ходить жилами разом з кров'ю, що він вливається до мозку і ось уже горить сама голова, так само як горів той сталевий гігант.

— То було справжнє чудо! — оповідали пізніше. — На будови Бачинських, на їх город, що межує з міським парком, впало, уявіть, дев'ять бомб, і ні одна з них не розірвалася. Одна впала просто на дах,

пробила бляху, пробила стелю, зарилася в підлогу на кухні... І коли б вони розірвалися — там не лишилося б каменя на камені...

Так казали пізніше. Але це не було єдине чудо того часу. Як назвати те, що з кількох десятків молодих чоловіків, які саме в той час, разом з Яковом, їхали на мобілізацію, лишилося живими тільки двоє — сам Яків і ще один. Що весь їх обоз з людьми і кіньми зник. А коли Яків після того всього остаточно отямився і побачив перед собою ту шафу з книгами — йому видалось це також чудом. Затишок. Спокій. Канапа. Розбите, відчинене вікно... У нього вривається далекий шум міста. Вітер похитує завісу. Багато речей і між ними, на шафі, глобус.

Згодом завішені важкими плюшевими завісами двері відчинились, увійшла дівчина з тацею, принесла склянку молока, кусень булки, поставила все це перед Яковом на круглому столику. Яків був розгублений, намагався звестися, хотів щось сказати, перепрошував. Його обличчя неголене, чоло перев'язане, йому чогось соромно.

Але дівчина ніяк на це не зважила, підсунула ближче столик, запитала, як він себе почуває, сказала, що вона шукала лікаря, але не могла знайти, що всі лікарі тепер або зникли зовсім, або завалені пораненими. Але він не має чого турбуватися, вона дістала досить ліків, і рани його не тяжкі. І що він тут може спокійно лежати, це дім її батьків, що Рівка — її старша сестра, що в неї є ще одна сестра, але вона у місті, і ніхто не знає, що з нею сталося.

— А як фронт? — запитав Яків.

— Наближається... завтра-позавтра тут будуть німці, — сказала дівчина.

— А що ж ви? — запитав, якимось не подумавши, Яків, бо він знав, якої ці люди раси.

— Нічого, — якось байдуже сказала дівчина. — Лишаємось... Мої обидва швагри поїхали, а ми... жінки... Ми лишаємось. Що нам можуть зробити? Ми нікому нічого не зробили поганого.

Яків мовчав. Зрештою, він і не міг багато говорити. Пив своє молоко і лягав знов. Лежав горілиць. Сливе нерухомо. Іноді позирав на шафу з книжками. Любив ті речі і бачив там, навіть здалека, привабливі написи...

— Кому ці книжки належать? — запитав він раз дівчину.

— Швагрові, — відповіла коротко. Згодом Яків довідався більше. Що дівчину звать Шприндзею, що з нею її батьки — Герш і Песя Зільбери, що останніми днями до них переїхала жити її сестра Рівка зі своєю свекрухою Малкою і сином Мошком. Що всі вони перелякані, всього бояться, не знають, що з ними станеться.

Але Шприндзя не виглядала переляканою. Була бадьора, швидка, навіть весела, їй років сімнадцять... Середнього зросту, тонка, тендітна, великі чорні очі, густе, чорне волосся. Гарно одягнена. Ходила, видно, до якоїсь високої школи. Цікава. Багато питає.

Минали дні і ночі. Місто диміло, стогнало, кричало. Скреготіло залізо танків. Небом пролітали все нові й нові ескадрильї літаків, дрижали стіни, але бомб більше не падало. Лише в повітрі стояв дивний, загальний, незвичний настрій, коли здавалося, що на очах міняється весь світ, навіть люди, навіть сама земля. Здавалось, все, що було, — провалилося і лишилися тільки грузи. Йде щось небувале. Якийсь фатум, якесь рішення.

І прийшло воно разючо несподівано. Одного ранку, на світанні. Коли навіть затихли були гармати. І хоча всі знали, що "вони" прийдуть, і всі їх сподівалися, але того, що сталося, ніхто не сподівався... Ще горіли на східному краю автостради блідо-зелені, з рудими зірками танки, як на західному її кінці біля зовсім цілих касарень, уздовж обох боків дороги,

величезні маси святочно одягненого люду з квітами й прапорами вітали чуже, переможне військо. Ніби з-під землі виросла збита з дощок, омаяна квітами й прапорами, величезна тріумфальна арка з двомовним написом:

"Хай живе могутня німецька армія! Хай живе її великий вождь Адольф Гітлер!"

Яків також не міг втриматись, щоб і собі не вилізти на вулицю, дарма що був весь, мов мумія, обмотаний матерією. На вигляд війська, що довгими, стрункими колонами, ніби на параді, моторовими возами плило повз нього, очі його робились вогкими. Таке військо! Людина в людину! Мовчазно, струнко, без гамору й крику, лише гудуть мотори, — їдуть і їдуть, вперед і вперед, ніби там спереду не фронт, а парад, у сталевосірих одностроях, у глибоких, по самі плечі, шоломах, всміхаючись на привітання і ловлячи на льоту китиці квітів.

Робилось безпечно, спокійно, радісно. Люди віталися. Навіть старий Герш із своєю Песею підбадьорились, перестали охати і заговорили німецькою мовою.

— Я знаю німців... — казав Герш. — Ще з минулої війни. То культурний народ... Дивіться, як вони поводяться... А порядок... О, ті вміють!... Культурний народ. Господарі!

Яків вислухав філософію Герша без коментарів, він збирався додому, до свого Дерманя, до своєї родини. Там його напевно буде потрібно, але старий Герш, як тільки це почув, одразу заперечив:

— Чого так спішити? Що будете там робити? На селі? Ви молодий, розумний, інтелігентний... Тут буде роботи й роботи... Почекайте, побачите, розглянетесь...

Такої думки був не лише Герш, а і його Песя. А ще виразніше настоювала на цьому їх дочка Рівка, а найбільше Шприндзя.

— Знаєте що? — казала Шприндзя. — Бачу, ви любите книжки. Як прочитаєте всю ту шафу — тоді йдіть. Але чи я для вас менше цікава, ніж Анна Кареніна?

— То чорт не дівчина, — сказала на це Рівка. — Дивіться, дивіться... Ще молоко на губах, а вже що в неї на думці.

— А ти! — відбивалась Шприндзя... — Свята та Божа! Янгол! — і при цьому моргала на Якова.

Одного разу Рівка покликала Якова до кімнати, де стояло кілька товстих шаф, відчинила одну з них, що була набита чоловічим одягом, і сказала:

— Це мого швагра... Виберіть щось для себе... Хтозна чи він вернеться.

Яків позбувся свого обгорілого лахміття, обернувся у бравого, молодого мужчину. Він ще не міг як слід ходити, але йому не хотілося також і лежати. Він сидів з обв'язаною ногою у фотелі, з книжкою в руці і вислухував вістки, що їх приносили по черзі Рівка і Шприндзя... Почали говорити про мобілізацію українського війська. Ця вістка Якову особливо сподобалась. Скорше б вигоїтись, скорше б встати. Він пробував проходжуватись, щось помагати. До його кімнати заходили то старі, то молоді господарі, а найчастіше, розуміється, Шприндзя. Вони вже розговорилися, теми їх розмов значно поширилися. Шприндзя переважно питала, Яків переважно відповідав. Тон Шприндзиної мови злегка глузливий, її ліве око трішки примружене.

— Ви, чую, також служили у війську? — питала вона, спершись на завішений одвірок, при чому її гарне, обрамлене чорними кучерями обличчя ледве виднілось у присмерку вечора на багряному тлі завіси.

Яків сидить у фотелі, права його нога спочиває на підставці, в руках товста книга, на цей раз про Александра Македонського, яку він уже кілька днів читає.

— Служив, — байдуже відповідає Яків, розуміючи її глузування.

— У польському, як не помиляюсь?

— Умгу, — мугиче Яків.

— Чи не в уланах?

— Так ніби відгадали.

— Бо мені хтось казав...

— Хто міг казати?

— Здається, Оля...

— Ну і що?

— Нічого. Я лише так. Жінки завжди цікаві. Довго служили?

— Довго.

— Два роки? Три?

— Я був заводовим.

— А що це таке?

— Вояк, що лишається у війську на все життя.

— Усе життя? Ви так любите військо? Війну?

— Люблю.

— От дивно! Чому?

— Люблю, і все.

— Але ж ви, бачу, любите книжки.

— Ну так що?

Шприндзя кілька разів похитує кокетливо своєю гарною голівкою, кармінові її уста іронічно посміхаються...

— Мені казали... Я чула, що вчені люди, — почала вона, розтягуючи слова, але Яків її перебив:

— Не належу до вчених людей.

— Як ні? Але ж ви вчилися... в гімназії.

— Це ще далеко до вчености... І я її не скінчив.

— Чому?

— Були причини.

— Ви були офіцером?

— Ніяким офіцером — всього лише підхорунжим. Вахмістром-підхорунжим.

— О! — вирвалось у Шприндзі. Вона не зрозуміла останньої відповіді, але вичула, що далі питати не личить. Також, здається, в тоні її мови змінились деякі звуки. Здається, в ній менше стало іронії. Вони на хвилину замовкли, і в тій мовчанці вичулась загадковість. Це не була просто мовчанка, це, можливо, була маленька розгубленість.

До речі, Яків досить добре говорить, пише й читає по-німецьки... Звідки ту мову знає? Частково ще з гімназії, а головне — з військової служби, від своїх німецьких колег. І це йому тепер дуже в пригоді. Ось, наприклад, чи не з першого дня нової влади господарці німецькі солдати пішли від будинку до будинку з недвозначним наміром "організувати" мешкання. В одних вони лишали на дверях папірчики з написом "бешлягнат", з інших тягнули ті чи інші речі, здебільша меблі. Прибули вони й до будинку на вулиці Вузькій, і на їх стукіт у потрошених дверях з'явилася дебели, замотана чоловіча постать, що доброю німецькою мовою спокійно запитала, чого вони хочуть.

— Хто тут мешкає? — запитав один у шоломі з бляхою на грудях.

— Я! — відповіла постать.

— Як ваше прізвище? — спитав той з бляхою.

— Зільбер, — відповів спокійно Яків.

— Жид? — знов питання.

— Німець, — спокійна відповідь.

— Добре! Дякую! Вибачте! — І люди в шоломах відійшли.

Розуміється, вся ця байка була вигадана Шприндзею, і вигадана не найгірше... Як також не найгірше виконана в ролях. У кожному разі килими, шафи й канапи в будинку на вулиці Вузькій залишились поки що на місці, а Яків став вигідною, корисною, невід'ємною частиною родини цього дому. Ні, ні! Яків тепер ніяк не сміє відійти!

Тим більше що нове життя з кожним днем набирало виразніших контурів. На очах зникали руїни, очищались дороги, вставлялись вікна, на стовпах зависли знов телеграфні дроти, ніби з води поросли різні крамниці, крамнички, кіоски. Вперто ширилися чутки про українську армію, на перехрестях вулиць появились незграбні, свіжоспечені поліцаї виразно не німецького походження, у якихось незнаних, казали литовських, уніформах з тризубчиками на шапках. Тут і там замаляли жовто-сині прапорці...

І злива розпоряджень, оголошень, оповісток. Яків, не зважаючи на свій вигляд, чекає свого оголошення. Він уже почав мріяти... Уявляв себе на коні, на чолі куреня кінноти армії Української Республіки. Затремтіла десь глибоко в душі якась дивна струнка, пригадав ураз, що він з Дерманя, з кутка, що зветься Запоріжжя, що хтось десь колись казав, що його якийсь там прапредок Балаба... І так далі, і так далі... Струнка в душі грала й грала, і вже годі було її приглушити, і не було сили сидіти більше отут зі Шприндзею і розводити тари-бари.

Але минали дні, минали ночі, дуже швидко, ніби шалений, біг хвилюючий, нервовий, бурхливий час, а оголошення не появлялося. Натомість появилось багато інших, а між ними також оголошення про те, що всі мешканці міста й околиці жидівського походження мусять носити на лівому рукаві опаску із знаком Давида, а на грудях і спині овальну, точно визначеного розміру жовту латку.

— Навіщо їм це, для щастя, потрібно? — здивовано й збентежено спитав Якова старий Герш, коли вони всі сиділи в загальній їдальні за вечерею.

— Якась вища політика... Не розберу, — відповів Яків, хоча фактично ці справи в загальному були йому відомі ще з часів його військової служби.

— Як це бридко! Як це бридко! — патетично викрикнула Шприндзя.

— Але чого ти кричиш? — ще голосніше спитала її сестра Рівка.

— Чого кричиш? Чого кричиш? А ти чого не кричиш? Тепер усі знатимуть! — не вгавала Шприндзя.

— Що знатимуть? Чого лементуєш, ніби купуєш на базарі копу яєць? — сердилась сестра.

— І хай знатимуть, — враз спокійно озвався Яків.

— Добре вам! Що вам! Ви не жид! — обернулась до нього Шприндзя.

— Ще гірше!

— Що може бути ще гірше?

— Мабуть, є й таке, — відповів Яків.

Увечері навідалась до Якова Оля Бачинська. Розмова в родині Герша далі велася довкола тих оголошень. Вислухавши все те, Ольга спокійним голосом, але з почуттям якоїсь гіркоти звернулась до Рівки:

— Бач, Рівко! Чи не казала я тобі отоді, як ваші хлопці поприпинали на себе оті червоні зірки й танцювали в той час, коли нас ночами виривали з постелі і вивозили на Сибір. Чи не казала ти сама, що "ми" вже у "вас" в мішку, лише треба зашморгнути? А чи не видав твій власний

племінник мого чоловіка, який йому нічого поганого не зробив? Бачиш? Маєш тепер! Бог не прийде києм карати!

Рівка мовчала. Всі мовчали. У кімнаті напівтемне. Щприндзя помітно нервувалася і щось хотіла відповісти, але на неї глянув старий Герш, і вона заспокоїлась.

— Може, я цього і не мала казати, — промовила знов Ольга. — Знаю вашу біду і не радію з неї. Але моє серце також не з каменю, і ви добре знаєте, де мій чоловік, моя сестра Марія, чоловік Кравцевої, Корнієнків, Михайликів... А он погляньте, що вони лишили по наших тюрмах: у Львові дві з половиною тисячі трупів, у Дубні сімсот вісімдесят... І так скрізь у кожному місті. Що ви скажете на це, людоньки?

Глибока мовчанка була відповіддю на мову Ольги. Надворі в цей час починало гриміти, слабенька електрична лампочка над столом, що загорілась тому пару днів, від кожного грому злегка мигала, у кімнаті був присмерк, і обличчя присутніх видавались масками на темному тлі. По хвилині з тієї мовчанки і півтьми почувся голос старого Герша. Він звучав мовби з якогось підземелля.

— Говориш правду, Ольго, — казав старий, тримаючи в лівій долоні мичку довгої, сивої бороди. — Бог не прийде києм карати, так кажуть все наші люди. А думаєш, я їм цього не казав? Казав. Багато разів казав. Давно казав. Ще за тієї революції... Схаменіться, казав я їм, що ви, дурні діти, робите? Але, думаєш, вони мене послухали? Думаєш, не хотіли вони й мене на той Сибір послати? А он брата мого Шмуля, сама знаєш, так само, як і твого чоловіка, вислали... Були люди як люди, а то видумали: якогось Маркса, якогось Леніна, якогось Гітлера, ті до ями тих, ті тих, — божевільні!

Міцна блискавка прорвалася крізь завішене й забите дошками вікно, а за нею тріснув грім, що від нього задзвеніли на креденсі склянки. Всі мовчали. Ніхто не хотів більше говорити, здавалось, і так все ясно. Ользі

подали склянку чаю з медом і кусник бублика, і, коли вона випила чай, вона захотіла поговорити з Яковом.

— Як ти, Ольго, підеш? — спитала Рівка. — Таке ллє. Може, залишишся у нас?

— Ні, ні! Піду! Я не з цукру... І воно перестане, — сказала Ольга.

— То, може, тобі дати парасолю? — спитала стара Малка.

— О, парасолю — так! Добре. Завтра принесу. Я не сподівалася такого. Вийшла з дому — небо було майже ясне...

— Я прийшла сказати, — почала Ольга, коли вони з Яковом перейшли до його кімнати, — що наша Мотря має вільну кімнату, ту саму, в якій ви мешкали, коли ходили до гімназії, і ви могли б перейти до неї. Чого будете тут? Це чужі люди. Ви між ними як біла ворона. Та й у нас є кімната — бомби витягли. Боже — таке диво. Подумайте, що б з ними було, коли б вони розірвалися... А там таке коїться! Усі щось роблять, планують. Наш Андрій відкрив комісову крамницю на Широкій, що тепер назвали вулицею Герінга... Відкрили броварню, електривню, цегельню, що ото на Вигінку, у Бабині відновляють цукроварню, в Сатієві ґуральню... Усе було б добре, коли б не ті полонені. Тисячі. Кажуть, триста тисяч пригнали, три табори заложили, і всі, кажуть, добровільно пішли, і я вірю... А такі бідні, такі, кажу вам, що я ще не бачила таких людей на землі. Як глина, як живі мерці, що лежали в гробі бодай тиждень... Усе б їм віддала, а не дозволяють... Та німота! Морити живих людей! Що вони винні?

Ольга говорила під удари громовиці, горіла, як і в їдальні, невеличка електрична лампочка, тіні лежали по всіх кутах. Пізніше, коли Ольга виговорила, вона оглянула кімнату.

— Нічого... Маєте непогане мешкання... Але що я чула? Я чула... Говорили у комісовій Андрієвій... Якийсь партійний заходив, і, видно, хтось із тих... наших... Може, з Відня... Так той казав, що всіх "їх" позганяють до гетто. Казав, що там, у Галичині, вже зігнали...

Яків переважно мовчав, він сидів у своєму фотелі, виставивши перев'язану ногу, курил цигарку, поглядав на Ольгу і мовчав. Було вже пізно, Ольга схаменулась, що вже час, що треба йти. При її відході Яків лише сказав:

— Я ще подумаю... Маю деякі плани... Я вам скажу. Вітайте там тітку Мотрю і всіх ваших. Подякуйте, що вони мене не цураються...

Ольга відійшла, гриміти перестало, дощ, здається, починав ущухати, була одинадцята година. Яків збирався лягати, як звичайно, з книгою в руках, коли двері його кімнати тихенько відчинилися і в їх обрамленні появилась невеличка постать Шприндзі. Вона увійшла так тихо, що Яків зразу її не помітив. Увійшла і зупинилась біля порога. Слабеньке світло лампки лише злегка виділяло її на тлі темних завіс. Яків, що був уже в постелі, звівся на лікоть і дивився здивовано...

— Ви не бійтесь, — прошепотіла дівчина... — і вибачте мені... Я прийшла щось вас запитати...

— Чого хочете? — сердито буркнув Яків.

— Я хотіла вас запитати... чи то... правда?

— Що правда?

— Що їх стільки вимордувано?

— Кого?

— Ну... тих... ваших... людей?

— Як то чи правда? Ви не вірите? Сумніваєтесь? Ви цього не знали?

— Ні, я не знала.

— Ах! Краще про це не треба говорити. Ви все так добре знаєте, всім цікавитесь, і враз така необізнаність. Бо ви не хотіли знати, бо ви закриваєте очі, бо вас це не обходить і не болить. А тепер добраніч! Ідіть спати!

— Вам чогось бракує? — почувалась обережна, делікатна відповідь на цю мову. Голос прозвучав так хвилююче і так вникливо, що Яків не міг одразу знайти відповідь.

— Я хочу просити у вас допомоги, — продовжувала Шприндзя тим самим тоном. — Ви мужчина. Ви сильний. Ви знаєте... І ви розумієте, що сталося... Ви добре розумієте, більше, ніж я, більше, ніж мій батько. Більше, ніж ми всі... Я знаю, що вам сказала Ольга... Ні, ні... я не підслухала — не бійтесь, але я знаю. Вона вас не любить, і ви знаєте чому... Це стара історія. Але уявіть собі: от війна, от люди йдуть кудись... Одні туди, інші туди. Їх так багато. І всі вони щось у собі несуть... Я не можу цього сказати так, щоб ви одразу мене зрозуміли, але я хочу вам сказати, що всі вони несуть у собі самих себе. Кожний сам себе. І кожний живе сам собою... І кожний думає, що лише він є, а інших нема. І кожному болить, що він такий самотній, і ніхто не співчуває йому — ніхто і ніде. А знаєте, чому це так? Бо ніхто з нас не може бути сильнішим від інших, щоб допомогти тим, які йдуть разом з ним... Здається, всі люди поробилися слабими. Нема між нами більше героїв... і святих. Усі змішалися в одну масу, як пісок пустині... І тільки вітри женуть нас кудись... І ніхто з нас не знає куди...

Дуже незвично звучали слова тієї дівчини, Яків ніколи нічого такого не сподівався. Її уста, здавалось, дрижали від напруженого хвилювання,

здавалось, плач бринів у її голосі, і, сказавши це, вона вийшла. Вийшла без єдиного слова. Не оглянулась, не сказала "добраніч".

Кілька хвилин після того Яків лежав мовчки і нерухомо і все не міг позбутися звучання слів, що їх залишила по собі та маленька дівчина. Чого вона хотіла? Що хотіла сказати? Відповіді простої, ясної, безпосередньої нема, але він знає, чого вона хотіла і що хотіла сказати. Він не читав більше, він погасив світло, і чомусь йому здалося, що він мусить тут, у цьому домі, лишитися. Що він не покине його. А коли засипав, на хвилинку відірвався від настирливих думок, і тільки тоді у його свідомості увійшов шум, що продирався крізь забите й завішане вікно. Шум великої, світової, глобальної війни, що проходила понад планетою.

II

Другий день, особливо його ранок, був на диво сонячний, блискучий, по-літньому чистий, дарма що це був перший день місяця вересня. І була це неділя.

Яків рішив цього дня вийти. Одягнутись і вийти. І він так зробив. Він старанно в'язав сіру краватку, старанно чесав волосся. Він ще кульгав, він ще мусив спиратися на палицю, але міг уже йти і міг довший час бути в русі. Зустрівся зі Шприндзєю, обмінялися мовчазними поглядами, вона кудись також поспішала. Сніданок подала стара Рівчина свекруха Малка.

Після вчорашньої зливи вулиці й хідники були чисті, руїни парували, головною вулицею тяглися величезні дизелеві авта, на хідниках усуміш було повно святочно одягненого люду, на соборі, залитому сонцем, бамкали недільні дзвони.

І був піднесений, бадьорий, святочний настрої. На розі піврозваленої вулиці, що колись звалася Садовою, опісля Галєра, ще пізніше Комсомольською, а тепер поки що не звалась ніяк, метушився хлопець з

купою газет під пахвою. Перше число першої газети, що почала виходити в цьому місті... І коштує вона п'ятдесят копійок, і розхапують її, мов нечувану дорогоцінність, і одразу на ходу, поспішно, жадібно читають.

Яків купив також газету і також почав на ходу жадібно читати. В газеті повно захоплення, повно надій, довжелезна хроніка нових вістей, подій, організацій, підприємств, оголошень, розшуків. Але того, чого він хотів знайти, — не знайшов.

Яків ішов далі, зайшов до собору, вислухав Херувимську, зустрівся зі старшим Бачинським, довідався, що багато з його шкільних товаришів займають тепер різні урядові становища, зустрів Мотрю, що радісно його привітала, була здивована, схвильована — "ви так вирости, так змужніли, а були такий юнак..." І так довго не бачились, і так багато за цей час сталося... І що думаєте робити?

— Ще не відомо, ще нічого не відомо, — казав Яків.

— Переходьте до нас... Нас тепер лише четверо... Та "ваша" кімната вільна...

— Ще не знаю, тіточко... Ще не знаю. У мене гарна кімната, — казав Яків.

— Але ж... Я чула... "їх" будуть виселяти...

— Куди?

— Десь отуди... За станцію... Усіх разом... Яків не відповів на це, він, здавалось, пропустив це зауваження повз вуха, він запитав про її дочку Лялю, про її сина Клаву. Він довідався, що Ляля вже давно не ляля, а справжня Людмила, що до неї залицяються... Зрештою, ось і вона...

До них підходила дуже гарна, яскраво-свіжа, барвисто усміхнена, повновида, з легким загаром дівчина у ясно-сірому, зовсім новенькому костюмчику.

— Де ти барилася. Лялю? — запитала її докірливо-гордим тоном Мотря і одразу, не одержавши відповіді, продовжувала: — А чи знаєш, хто це?

Ляля поглянула на Якова чистими, прозорими, сірувато-бурштиновими очима і відповіла:

— Напевно, той ваш... Яків. Мама вічно вас згадує, — звернулася вона до Балаби. — Чи не була вона часом у вас закохана? А я вас також пам'ятаю. Пригадуєте, як ми ловили кота?..

— Ти-но краще пригадай, — перебила її мати, — як то ти не раз лежала під дверима Якова і кричала у щілину: "Які! Пусті-і-і, Які!" Ха-ха-ха! Не давала йому вчитися.

— Ну, мам! І як тобі не соромно таке пригадувати?

— Чого ж тут соромно? Таж він виносив тебе на руках!

Яків усе те вислухав з легкою, приємною усмішкою. Ляля розчервонілась, зніяковіла, стала ще кращою, її очі зробилися вогкими, її бурхливе, хвилясте, з відтінком бронзи, волосся горіло під зливою сонця. Щоб затерти збентеження, вона почала швидко говорити:

— А ви тепер тут? Де? У Зільберів? Добре вам там? Я знаю Шприндзю... Я з нею вчилася. Дуже нахабна... Ви, здається, були у війську?.. В уланах? І ніколи, диви, мамо, не написав ані одного рядочка...

Це вона пригадала собі докори матері і повторила їх перед Яковом.

— Ні, написав. Одну картку. Спочатку! — відповіла Мотря.

— І та картка є у нас до цього часу, — додала Ляля, Мотря помітно зніяковіла, і Лялі, видно, це сподобалось...

— Зайдіть до нас, — щебетала вона далі. — Зайдіть! Хоч би й зараз! На обід! Мамо?

— Я вже просила, — сказала Мотря.

— Не зараз. Іншим разом, — відповів Яків. — Зайду, розуміється. А де Клава?

— Клава! О! Той! Той тепер... Не знаєте? Таж вони там... комітети! Клава якесь начальство, комендант, чи що... Його хотіли забрати большевики, ледве врятувався...

— А як батько? — запитав Яків.

— Батько днює й ночує у своєму броварі. Він же тепер директором!

Усі ці новини, а особливо Ляля, цікавлять Якова. Цю родину він добре знає, пережив з нею кілька зим. І пригадує собі цю саму Лялю — кучеряву, яснооку, повненьку дівчинку років п'яти-шести-семи, і пригадує також, як підкидав її високо вгору, від чого дівча радісно й дзвінко заливалося сміхом, а Мотря жартівливо казала: "Забавляйте, забавляйте! Може, ще буде вашою нареченою!" Приймав це як жарт, було ніяково таке чути в той час, але ось тепер, зараз?

Ще раз обіцяв зайти, попрощався й пошкунтильгав у напрямку свого мешкання, пробиваючись крізь гущу святочної публіки на хідниках. Гули машини, літали голуби, світило сонце.

Ці дні минали з вийняtkовою, завжди напруженою, повною таємничих подій швидкістю. Мабуть, земля в цей час крутилася швидше, мабуть, сонце горіло бурхливіше, мабуть, всесвіт з усіма своїми горючими світилами збурився і ошалів. Усі люди були п'яні, вчаділі, по-своєму непритомні, нервово піднесені. Вони в цей час інакше ходили, інакше рухались, інакше говорили. Здавалось, вони хотіли жити швидше, сильніше, пристрасніше, ніж звичайно.

Яків не лишав Зільберів, дарма що йому вперто всі радили залишити, дарма що він кожного дня намірявся це зробити. Люди, які випадково траплялись на його життєвій дорозі, були незвичні для нього люди. Так. Він їх бачив. Бачив не раз і не два. Знав їх прізвища і знав, чим і як вони живуть, але він ніколи не міг прозирнути у їх окремих, своєрідний, зовсім інакший духовний світ. Як вони жили самі між собою, про що розмовляли, що думали, як дивилися на інших людей — цього Яків не знав... Принаймні не знав докладно, безпосередньо, органічно.

І от так сталось, що він мусив пізнати тих людей. Більше, він мусив бути з ними разом. Ще більше, він мусив стати в їх обороні. Його ті люди по-своєму полюбили і просили його не лишати їх. Тим більше коли Яків, майже несподівано, став "великою людиною". Став капітаном. Шукаючи, як він казав, місця, він забрів був до Українського Червоного Хреста, що обслуговував полонених і містився на тій же головній вулиці, і там зустрівся зі знаним полковником колишньої, ще революційної, Української Армії, що звався Ступницький. Розговорились. Полковник був у клопоті. Йому доручили організацію батальйону не то війська, не то поліції з українських хлопців, але він не знає ані одного слова по-німецьки, а тут весь час приходиться мати діло з німцями. Яків висловився, що, може б, він міг щось тут допомогти. Він міг би бути, наприклад, за перекладача. Полковник охоче погодився. Якова негайно представили німецькому капітанові, що відав цією справою, і, по годині розмови з ним, Яків став сам "капітаном". Німецький капітан був ним просто захоплений. Такий "керль", така сила, така інтелігенція, такий фахівець! Яків буде не перекладачем, він буде вишкільним інструктором!

Але ж, виправдувався Яків, він всього-на-всього кіннотник. Нічого! Тепер війна! Передусім він вояк, а це — головне!

Якова запросили до німецького офіцерського касина, з ним пили, з ним співали, він знає багато військових німецьких пісень, він знає "Ді штрассе фрай ден бравнен батальйонен", він дотепно й цікаво розмовляє, він може вести дискусію про Мольтке, Бісмарка... Чудово!

Другого дня Яків одягнув дуже ефектовну уніформу з литовського військового сукна із тризубчиком на круглому кашкеті. Виглядав хвацько, німецькі офіцери віддавали йому честь, приймаючи за представника якоїсь чужоземної військової місії. Його нарешті з "капітана" підвищили в "майори", а з огляду на міцну, мов вилиту, поставу додали титул "залізний". "Залізний майор Палаба", — як казали його численні німецькі приятелі.

І став він відомим не лише у німців, але й у своїх. Його почали запрошувати до організацій, на засідання, на наради, його питали, з ним радились, його слухали. Він став зв'язковим між окупаційною армією і місцевими урядовими чинниками. Його посилають в делегації, він робить інтервенції, він вимагає полегш, помагає скривдженим.

А разом з тим Яків лишився у Зільберів.

Причин для того багато, а головна з них та, що Зільберів мають, як і всіх їх одновірців, перевести до загального місця, призначеного для них і названого "гетто". Почувши це, Зільбери, як були, гуртом кинулись до Якова. Старий їх патріарх Герш нічого не говорив, він лише стояв, похилий, немічний, і слухав. Мовчали також його жінка і сваха. Зате говорили дочки Рівка, а особливо Шприндзя.

Шприндзя не говорила, а кричала:

— Я не жидівка! Я ніяка жидівка! Яке моє діло, що мої батьки породили мене такою! Чого вони від мене хочуть?!

— Дурна! Схаменись! — так само кричала на Шприндзю її сестра Рівка: — Хто тебе питає, чим ти хочеш бути? Не бачиш? Не бачиш? Не бачиш? Не бачиш їх? Не бачиш, що вони хочуть з нами зробити?

— Сама ти дурна! — верещала Шприндзя. — Ні до якого гетто я не піду! І ти не підеш. І батьки наші не підуть!

— І це зветься сестра, — казала на це, звертаючись до Якова, Рівка. — Говори з такою. Вона сама не знає, чого хоче. До гетто не піде, тут не може бути, а куди піде? Куди? Ну, скажіть? Куди? У землю?

Очі всіх п'яťох були звернені на Якова. Всі дивилися на нього як на порятунок. Яків бачив ті їх погляди, йому було ніяково, він не знав, що має зробити, він не бачив ніякого виходу. Нарешті, він знав дуже добре закони, що керують цією справою, і знав відповідальність, що за цією справою зловісно ховається. А разом перед ним п'яťеро, ба шестеро, бо ж там десь уже, мабуть, невинно спить їх найменший, Мойше. Шестеро живих людей. Нічого нікому не винних людей. Просто людей. Що може їм допомогти? Як допомогти? Вогненний, дикий, з відблиском сліз люті погляд Шприндзі, скерований просто на нього, вимагає: "Поможи! Ти можеш!" Згаслі, байдужі, овечі погляди Герша, Малки і Сури, здається, мовчать, але їх мовчанка лежить на сумлінні Якова, мов тяжкий камінь. Одинока Рівка якась звичайна, ніби вона прийшла купити копу яєць або продати старі черевики, — зберігає присутність духу і піддає думку, що під їхньою ж хатою є дуже добрий, глибокий і широкий льох, що там можна поки що примістити батьків і малу дитину, що вона і Шприндзя будуть їх доглядати, а разом ходити на роботу до різних урядів. Це можна. Це єдиний вихід. Аби тільки погодився на це Яків і аби ніхто про це не довідався зі сторонніх людей.

На тому льоху й зупинилися. Ніхто не перечив. Позносили туди ліжка, поставили якісь інші меблі. Старі — Герш, Малка і Сура, — а також малий Мойше зійшли туди і там залишились. Тільки маленька свічка освітлювала їх невеличкий простір. Вони лишились там надовго... Можливо, назавжди, їх мешкання нагорі спорожніло. У ньому залишився тільки Яків на постійно і Рівка та Шприндзя тимчасово, нелегально. Рівка має свої плани. Вона хоче бути господинею Якова, а Шприндзя буде щось для себе шукати. Вона, зрештою, щось уже має на думці, вона дасть собі раду.

Яків ліг того вечора дуже пізно і не міг одразу заснути, дарма що завтра має рано вставати. Не бере його ані том Момзена, ані радіоапарат з якимсь пізнім, далеким, з Берліна, концертом. Він думає, і його думки дивні, незвичайні і нелегкі. Якось ніби йому соромно, ніби він робить щось недобре, ніби чогось боїться. Таке дійсно вийняткове незвичне становище, що йому годі знайти якесь зрозуміле виправдання. Мимохіть думки його лунуть у далеке минуле, чомусь пригадує собі дитячі роки, коли ходив до народної школи і носив у заяложеній торбинці потріпані книжки, а між ними одну в сірій полотняній оправі, що на її першій сторінці великими чорними літерами було написано: "Старий Заповіт". Йому пригадалися малюночки у тій книзі, що представляли людей у дивному одязі, з різними під ними написами: "Вигнання Адама з раю", "Приношення в жертву Ісаака", "Запродання Йосипа братами до Єгипту"... Нарешті пригадується довга, хвилююча історія людей, що йшли через світ до землі, не торкаючись її, ніби були несені якоюсь справді вищою силою. І от ті люди дійшли аж сюди. Через століття й тисячоліття. Різними дорогами і в різні часи. І от Яків, що сам носить їх ім'я, опинився між ними, і йому здається, що він бачить знов людей, які тікають з Єгипту, через Червоне море, що за ними женеться якийсь фараон і вони не знають, куди йти, бо перед ними лише гола, безлюдна, смертоносна пустеля, за якою бозна-де в далечині лежить їх приречена, обіцяна, вимріяна земля.

Що за дивний народ, що за дивовижна його доля! Яку душу носять ті люди в собі, коли їх міфічна історія стала святою книгою найцивілізованіших людей земної кулі і разом...

І коли Яків, весь захоплений своїми заплутаними міркуваннями, намагався знайти якесь в'яснення цьому дивовижному питанню, нечутно прохилилися двері кімнати, похитнулися важкі завіси і з-поза них виступила людська постать, що її Яків спочатку навіть не міг розпізнати. У незвичному білому нічному одязі, з великою хусткою на голих плечах. Рівка.

Це була для Якова велика несподіванка, і він не міг одразу рішитися, що робити... Він хотів був зірватися з ліжка, або крикнути, або чимось кинути.

— Ні, ні! Якове, ні! — попередила його Рівка здушеним голосом.

— Що вам треба? — вирвалось у нього напружене запитання.

— Цитьте! Хочу вам щось сказати!

Яків отямився, не хотів її образити, вказав на стілець і спокійніше запитав:

— Що хочете сказати? Сідайте і кажіть!

— Я хотіла вас лише запитати: чого ви мене так боїтесь? Що я? Мара? Смерть? Чума? — проговорила придушеним голосом Рівка і зупинилась на півдорозі у дуже незручній, ніяковій позі в своїй довгій нічній сорочці. На її обличчі виступили гнів і презирство. І, коли Яків, не знаходячи відповіді, промовчав, вона продовжувала: — Боїтесь? Арійцям заборонено? З нами? Можуть вас покарати?

— Ні! — вирвалось у Якова. — Не те!

— А що інше?

— Рівко! Я не знаю, чи маю вам це казати. Здавалося б, ви повинні самі розуміти.

— Що розуміти? — перервала його Рівка.

— Як що? Де ваші батьки? Ваш чоловік? Ваш син? Що на вас чекає? Чи ви цього не розумієте? Чи не розумієте, що це — гра зі смертю?

— І навіщо такі страшні слова, Якове? Поки що ми не вмираємо! Я — молода жінка, ви — молодий чоловік! Тепер війна. Не питаймо, що буде завтра. І мені соромно, що ви, такий вояк, такий мужчина, така сила і разом такий боягуз! Фе! — і Рівка обернулась і вийшла. Вийшла з шумом, з протестом, міцно зачинила за собою двері.

Яків був мов громом уражений. Він бачив і знає цих людей, знає їх вдачу, що ніколи не грішила показовою бравурою, що її вважали за приклад кумедного боягузтва, що нездібна захищати себе активно, віддаючись ворогові без бою і вмираючи без протесту. І враз такі слова.

І лише пізніше, ген пізніше, Яків зумів дати відповідь на таку якраз поведінку цієї жінки. Другого чи третього вечора до нього, замість Рівки, так само нічною добою, прийшла Шприндзя. Ця вступила відважно, рішуче, підійшла до самого ліжка, сіла на стільці, що його Яків приставляв на ніч складати одяг і книжку, яку читав кожного, вечора перед сном, і почала:

— Майоре! Здається, вас так тепер кличуть? Моя сестра здуріла!

— Чому така категорична дефініція? — спитав він, зніяковілий.

— Вона думає, що може ще комусь подобатись. Заявила мені, що піде до якогось там генерала за кухарку — дурна, стара, нікому не

потрібна баба. А мене хоче віддати до гетто, каже, що я дію їй на нерви. Чи ви можете таке зрозуміти? А я їй сказала: не я, а ти підеш до того свого гетто. Так! Я їй це казала! І вона піде, ось побачите, що піде!

Її чорні, блискучі очі, здавалось, ось-ось вибухнуть полум'ям. Вона була чудова у цій своїй фурії. Яків побачив у своїй кімнаті Сару, чи Рахіль, чи Ездру, чи Естерн, чи Іродіяду у повній їх історичній наготі, що виступили зненацька з тисячоліть минулого перед його очима, очима неосучасненої історично людини, яка знає, одначе, батьківщину тих тіней багато краще, ніж свою власну.

Яків був обеззброєний жорстокою щирістю тієї маленької потворки, безоглядною наготою її почувань, її жадобою жити без уваги на ціну, що від неї за це жадають, її тонке, гнучке, здавалося безкосте, тіло нагадувало стеблину, що не питає, який ґрунт під її корінням, а росте першою і останньою, щоб зберегти життя на кожному камені, у кожній атмосфері, при кожній температурі. І в цьому її непереможна сила.

— Вона і до вас приходила? Що вона тут хотіла? — нагло запитала Шприндзя рішучим тоном зовсім збентеженого, незграбного вояку, що затупцював перед нею, мов об-тяжений непосильним тягарем кінь. І з огляду на те, що він не знав, що відповісти, він узяв її міцними долонями за хрусткі плечі, виставив за двері у темряву сусідньої кімнати і сказав лише одне слово:

— Добраніч!

Одначе на цьому не скінчилось. Іншим разом, кілька днів опісля, коли Яків навмисне, щоб не зустрічатися зі своїми красунями, дуже пізно вернувся до себе з касина під сильною парою солідної порції французького коньяку, перед ним, мов з'ява загробна, виступила з темряви та ж Шприндзя у своїй барвистій красі. Його затуманений розум не міг збагнути цього явища одразу, одначе згодом він розпізнав і оцінив

свою містичну гостю, включно з її шовковою, бронзового кольору піжамою і яскравими, карміновими устами.

— Ей, дівко, — заточуючись, сказав грізний воїн, — що це ти собі думаєш?

— Я вилізла з льоху, — впала відповідь.

— Ха-ха-ха! — зареготав Яків. Йому здавалось, що Шприндзя була дуже здивована, що вона розгнівається, що вона кинеться на нього і буде кричати, але так не сталося. Вона лише підступила на пару кроків ближче, щоб краще його бачити.

— Чи маєте щось і для мене випити? — запитала лагідно.

— Чаю? Води? Молока? — реготався Яків.

— Як вам не соромно кпити з бідної дівчини? — спитала Шприндзя з іронічним докором.

— Іноді й це потрібно! — сказав він, намагаючись бути легковажним.

— Вам це не вдасться, — глузувала Шприндзя.

— То ми ще побачимо. А де сестра? — запитав він несподівано.

— Нема, — відповіла Шприндзя легко і визивно.

— Як нема?

— Бо нема! Нема! Забрали!

— Куди? Хто?

— До гетто! Зрозуміло?

— Для кого зрозуміло?

— Для вас!

— А де ж батьки?

— Тут! Тут! — тупнула вона по помості.

— І хто ж це примудрився?

— Я! — викрикнула Шприндзя, піднесла високо голову і підступила до Якова на досяг руки.

— Ти-и-и? — протягнув Яків голос і взяв її за підборіддя.

— Я-а-а-а! — відповіла тим же тоном Шприндзя.

— І ти... прийшла... мені це... сказати?

— Ні! Ні! Я прийшла... до... тебе! Чуєш! Буду тут! З то-бо-ю! — викрикнула вона ще голосніше і подивилась на нього гостро й виразно. У голосі її чулось презирство, виклик, сила. Вона, ніби сподіваючись гострої реакції, відскочила вбік, в затінок, за писемний стіл. — Що ти можеш мені сказати? Яке твоє діло? — вела вона тим же тоном. — Я це роблю, а не ти! А коли боїшся — йди геть! Геть! Це моя хата! Знайшовся мені мораліст — коли земля валиться! Мораль! — викрикнула вона останнє слово з особливим наголосом, ніби хотіла ним убити свого співрозмовника. І враз затихла. Була виразно приголомшена. Він стояв проти неї без руху з демонстративно зложеними на грудях руками, з насмішливо примруженими п'яними очима.

Коротка, глибока мовчанка, що її урвав Яків, розтягаючи підкреслено кожне слово:

— Чого витріщило очі, нерозумне створіння? Таж ще нічого не сталося!

І після цього підійшов до радіоапарата, пустив якусь танечну нічну музику і, ніби нікого біля нього не було, почав роздягатися. Почув лише, як двері відчинилися й зачинились. І лишився сам.

Дві речі бентежили його у цій сцені: патетична, штучна настирливість, з одного боку, і містична, невисловлена боязнь — з другого. Це й те було лише засобом оборони... Оборони перед небуттям.

III

Яків Балаба, як сказано, мав свою особисту, досить складну, досить своєрідну, не позбавлену цікавості, історію. Він походив з прекрасного, старовинного, історичного поселення, що звалось Дерманем, з "кутка", що звався Запоріжжям, і побачив він цей світ року Божого 1916-го. Був рослий, барчистий, недбало тесаний, з синіми очима, міцним, тяжким носом і бурхливою, рудуватою чуприною над високим чолом.

Його батько звався Макар і ще перед першою світовою війною, за царя, служив на залізниці в Здолбунові. Мав він п'ять синів, дві дочки і чотири десятини землі. Яків був четвертим, передостаннім. "Куток" Запоріжжя, як і ціле село Дермань, не відзначався великою земельною посілістю. Яри, та сади, та гаї, та мочари, та каменоломи. Люди нишпорили за землею, мов звірі голодні за поживою, шукали їх по всіх губерніях, по Сибіру, виїжджали, переїжджали... виїхали Довбенки, виїхали Жив'юки, виїхали Криницькі... І багато-багато виїхало, а ті, що не виїхали, — не виїхали лише тому, що несказанно любили своє зелене, тіняве, квітуче, заповнене переказами та забобонами родинне місце.

Яків, коли ще був "смаркачем", ще перед школою, коли ще пас сірі вівці і рябу корову на Тимошівщині, що біля Попівщини, багато наслухався тих, як казали, побрехеньок про своє Запоріжжя. Про відьом, вовкулаків. Про мерців, що приходять, про душі, що стогнуть, про Ляша, що повісився... Смакував ті таємничі слова і образи, що якимось самі собою в'язалися з таємничими, глибокими яругами, старезними дубами та березами та тінистими криничинами з довгими, глибокими, визубленими коритами і побитими черпаками.

Любив він свій глибокий рів, що межував з їх садом, і стежку, що круто поміж розгалуженим корінням ясенів збігала вниз до криниці, витоптана босими жіночими ногами, які завжди ходили сюдою по воду, по розмову, по кохання; завжди вогка, завжди кам'яниста, завжди тіниста...

А що тут різного-прерізного квіття бриніло веснами й літами, а що тобі птаства всілякого, а особливо тих ославлених крикливих соловейків... А коли по обох схилах яру зацвітали сади — отоді все, здавалось, пливло й біліло, мов білі літні хмарини на синьому небі.

Мав Яків товаришів, приятелів, але найбільше вбивалася в тямку одна маленька, дрібненька, чорненька дівчинка, що її Павлінкою звали, що завжди чомусь не ходила, а бігала, завжди боса і завжди у довгій, обідраній, доморобній сорочинці. З нею пас вівці, з нею бавився в крем'яхи, їй оповідав про відьму Улиту, її бив і з неї прозивався "байстручок, байстручок", сам не знаючи чому, бо так, либонь, прозивались з неї і інші.

Та одного гарного літа, чи, вірніше, гарної весни, Павлінки не стало на Запоріжжі, її батько Іван Криницький, по-вуличному Швець, продав свої п'ять десятин, забрав своїх дев'ятеро Шевченят, а з ними й Павлінку і кудись виїхав. Яків не знав куди. Десь отуди... За Мости, за Бушу, за ліси... Шкода було Павлінки, дуже шкода, не знав чому, але шкода. Пас свої сірі овечки і все про неї згадував. Була і нема.

Вийде до кринички — криничка є, а Павлінки нема. Співали соловейки, цвіли сади, але вже без Павлінки. Довго пам'ятав її, але згодом і ще згодом помалу, помалу і перестав пам'ятати. Забув.

Він ходив до школи, до тієї, що її тут звали "народня", бо, крім неї, у Дермані ще була школа "земська", "шинківська" і "семінарська". Вчився добре-предобре, багато читав, багато думав, багато мріяв. А скінчивши "народню", подався до "семінарської", а далі "на вищі школи" до Рівного, до гімназії, і, коли б не помер Макар та коли б його мати мала менше ротів, а більше хліба, напевно, пішов би далеко. А так мусив вертатися на Запоріжжя і братись до роботи.

Був рослий, гарний і дужий. Любили його хлопці, а дівчата й поготів. Умів тупнути на музиках під скрипочку й бубон, умів "Ой у полі жито" затягнути, але в одному грішив: був то час, коли наші хлопці почали "Україною займатися", та "організації видумувати", та "націоналістами ставати", та поляків дражнити, та по тюрмах волочитися, та нелегальщину з Галичини на плечах носити, та мазепинки шити.

Ой, був то час, дивний час, незвичайний час, якого не знають найстарші люди, ні діди, ні прадіди, ані навіть прапрадіди, і як це не дивно і як це не соромно, але Яків стояв від того всього осторонь... Хто і якими словами міг би таке пояснити? Але ж, Якове! Чому? Таж чому? Таж ось буде війна, таж та Жеч Посполита трісне, як булька, таж прийде Україна, таж...

Ні і ні, ніякої розумної відповіді, лише мовчанка, лише книжки, лише якась марудна, незбагненна, закручена філософія без кінця й краю, лише похитування головою.

Не любили його за це хлопці, опортуністом як стій прозвали, а дівчата лише докоряли:

— Чому, Якове, не вступиш? Диви, всі "там". Лаються на тебе і хочуть бити...

Особливо докоряла йому метка, молоденька танцюристка, чорнявка Маруся, що до неї невчасно заходив Яків. Була, мов рибка, в'юнка, мов соловей, співоча. Такі дівчата родяться лише в садах Дерманя.

А Яків мовчав, дивився на неї трішки згори, трішки примруженим оком, трішки поблажливо і докидав одне-друге, завжди жартівливе слово:

— Що ж! Зробіте Україну — хватить і для мене!

У глибоких, як криниця в яру, темних, блискучих очах дівчини стояли сльози. Справжні сльози. Прозорі, чисті.

Яків був зіпсований чужими книжками. Зачитався тими Лондонами, та Конрадами, та всілякими Кіплінгами, і потягнули вони його довкола світу океанами та пралісами, і не знав він, де його чекає доля. Страшна сила влізла в нього. Хотів дійти до України з іншого боку, не з того, як всі інші дерманці. Сердив їх, тих хлопців, коли їм перечив.

— Ех, — казав, — Україну ти зробиш? Звідки? З чого? З нашого припічка? Обрізком коси? Кащенко начитався! — презирство було в його крутих, як капиця, словах, в його гіркому, як жовч, тоні.

— А що ж по-твоєму? На печі сидіти?

— Може, й на печі, як нема де, — глумився Яків. Чортзна-що з тим хлопчиськом причинилося — дурень не дурень, але й розуму великого у нього не знайдеш, дарма що з тими книжками день і ніч возиться... Не визнає тобі ані запорожців, ані гайдаків, ані повстань, а Україна, на його думку, сама по собі отак з розвитку, з прогресу, з інтелекту має вилізти, мов той хрущ з борозняка, або впасти з неба, мов сліпа груша на

пасіці у Спасівку. Блукав тими своїми нерозумними словами, мов п'яний кривою вулицею... То, казали, батько його у Здолбунові біля тих паровозів того набрався, мовляв, не ідеологічними словами, а машиною, технікою, гарматою — гречкосії ви, мовляв, непоправні, шабельні герої, коли он танки, та літаки, та дредновти... Хлопці є хлопці. Село є село. Яка тут вам техніка? Плуг та борона. Але то не значить, що вони будуть чекати, аж доки літаки та дредновти прийдуть. Ми, казали, кулаками Україну здобудемо, вирвемо її пазурами, кров'ю своєю заллемо свою і ворожу, а дістанемо!

Приставали до Якова не лише націоналісти. Були й інші. Особливо дався втямки такий Тихін Бухало, не з тих Бухалів, що на Запоріжжі, а з тих, що на Сидорцях. Про нього говорили, що Марксом та Леніним пропах. Отруйний був хлопчисько, кпив, клятий, з тих "петлюрівських недобитків", мовляв, ось почекай, могутній ССРСР подасть обратню, а тоді буде тобі Петлюра. Тихін помітив, що Яків ні в сих ні в тих, і почав до нього підлабузнюватись. Політична економія, історична діалектика, Маркс. Навука, мовляв.

— А ти його читав? — питав Яків Тихона злегка насмішкувато.

— Кого? — питав у свою чергу Тихін.

— Ну... того твого Маркса?

Тихін помітно збентежений, чортики в очах бігають, але не піддається.

— Значить, читав!

Яків лукаво посміхається — так і видно, що не вірить тому Тихонові, але не каже нічого. Тихін і сам догадується, що Яків про нього думає, нема з таким діла, і мовчки його лишає.

Був Яків самотній, не мав однодумців, поле орав, на музики ходив, гіднішої праці відшукував, але ті роки не були щедрі на працю. А коли підступив його поборовий вік — пішов і не вернувся. Став п'ятого полку, що в Тарнові, уланом. За два роки служби лише раз на відпустку приходив, а далі мов у воду канув. Маруся плакала, перестала і почала забувати. І не одна Маруся. Усі в Дермані почали забувати Якова.

І були б забули, та вибухнула війна.

Дуже пам'ятна, погожа неділя першого вересня 1939 року. Яків був тоді вже "заводним", бравим вахмістром-підхорунжим у рогатівці з білим обводом, в острогах, на малиновому дзвоні і командував чотою не менше, як і сам, хоробрих уланів Речі Посполитої, коли то враз танкові дивізії німецького фюрера, що саме став на шлях Александра Великого, під командою генерала фон Ліста, вдарили на південному відтинку фронту. Втративши на полі слави дві третини свого вояцтва, з рештою героїв бравурним маршем подався Яків у північно-східному напрямку і зупинився аж над рікою Бугом, і то лише тому, що назустріч виступила славна союзна армія великого східного сусіда, який спішив подати братню руку помочі своєму слов'янському союзникові у його боротьбі з грізним германським наїзником.

Вибору не було. Ріку Буг Яків перебрів, але далі не було ради. Товариші Якова добровільно зложили свої славні шаблі та остроги великому визволителеві, а Яків вибрав собі інший шлях. Мов шалений, гасав він на своєму Буланому по селах Прибужанщини, ніяк не хотілося злазити з засидженого сідла, але одного гарного передосіннього, туманного ранку все-таки з нього злізти мусив і, поцілувавши Буланого в обидві ніздрі, закинув йому на шию повіддя і сказав:

"Біжи, голубе!" Не сказав, куди, бо й сам пішов, мов п'яний, куди дивляться очі, бо все-таки, як не кажіть, а п'ять найкращих своїх років віддав тому коневі, тим формам, що інколи видавались йому справді майже обов'язком. Було дуже незвично тепер ступати по землі своїми власними ногами і почувати себе мов відірваний від одягу ґудзик.

І перше, що він зробив, — зайшов до однієї хати і заміняв свій одяг героя на одяг бурлаки. Так у цей час ліпше. Манджав собі на схід сонця рідною землею, оминаючи різні небезпеки, багато за цей час передумав, перецінив, дивувався з химерності буття і одного підвечора, обшльоганий вітрами, дощами, сонцем, прибитий курявою, приблукав до свого Дерманя, на своє Запоріжжя, де вже в той час господарювали нові люди, з новими порядками.

Усі знають, що ті нові люди, за своєю старою, випробуваною звичкою, передусім беруть і вивозять різних немилих їм людей. Причин для того у них досить, але Якова, як уродженого незаможника, як сина робітника-машиніста, майже пролетаря, нові господарі, за законами своєї етики, не чіпали, не допитували, не вивозили. Ба! Його намагались навіть "висунути", пропонували то ті, то інші "відповідальні пости", але невідомо чому він не виявив зрозуміння до їх великодушності. Віднайшовши свою Марусю, що все ще на нього чекала, заходив Яків до неї вечорами, дуже швидко з нею одружився, і то навіть у церкві, за що Маруся щиро й поспішно обдарувала його міцним і крикливим сином, якого в честь діда назвали Уліяном.

І став Яків, як і всі, "колективним господарем" великого ССРСР, виконуючи різні норми та побираючи свої трудовні у вигляді півкілограма зерна і одного карбованця, а одночасно став помічати, що разом з тими нормами і сам почав перетворюватись у якусь норму, якась рука почала розбирати його по кісточках і знов, на свій лад, складати, причому кожна зернина його трудовня набирала для нього значення фатуму, в якому зосереджувались всі його зацікавлення. Згодом він перейшов на тракториста, почав орудувати механізмом, а разом з тим почав переконуватись, що між ним і тим предметом дуже неістотна різниця.

Говорилось і писалось багато слів, завжди гарних, завжди переконливих, що та норма і є альфою і омегою всього життя. Чоботи, сіль, цвяхи, нафта — ось ідеали, ось та романтика й ті соловейки, що в них ввірилось ще так недавно.

У ті дні й тижні село швидко переходило також на норму. По-перше, почали "зникати"... Це слово говорило само за себе. Зникали переважно хлопці, переважно ті, що були "в націоналістах", що були "свідомі", що "хотіли України". І зникали вони в повному значенні слова, бо діялось все те ночами. Учора звечора ще був, а на ранок уже нема. Тільки заплакана мати, тільки перелякана сестра, тільки шепочуться сусіди. Один за одним, один за одним — зникали й зникали, спочатку їх брали, після пішли самі... Не на Сибір, а за Буг. До німців.

І зникали не лише ті, що були "в націоналістах". Як це не диво, а згодом зник також відомий колись у цілому Дермані "великий каманіст", як називали його дерманські баби, Тихін Бухало. І не він сам, а їх таких більше. Зникали всі його товариші.

І всі дивувалися, і всі казали:

— Катюзі по заслугі!

І хоч Яків не зник, хоч його не брали, але він хотів зникнути. Все міркував, як би й собі туди, за той Буг, але він був уже не сам. З ним були син і Маруся.

І мав при тому ще один турботливий, образливо неприємний клопіт: мав, либонь, знаєте, брата молодшого, Калеником звався, якого, можна сказати, виняньчив, але який виріс на лихо дивним. Не був він сам собою, за Польщі першим пішов на угоду, "хаточитальником" став, а згодом несподівано з чужою кобилою заплутався, рік і два місяці просидів у Рівному, а прийшли товариші, то, як потерпілий від панської Польщі, а до того "соціально-близький", одразу почав рости вгору — його висунули, його вибрали, після почав він "сипати", і не один з дерманців завдячує йому Сибіром. Гірко дивився Яків на брата свого, боліло йому, хотів щось робити, але не було чого робити. Тінь брата падала й на нього, він це чув, але мусив терпіти мовчки.

Хворобливо-нервово минали ті дивовижно нерозумні дні, зникали люди, зникав сміх, зникав хліб... Зникало й життя. Люди на щось чекали, на зміну якусь, чудо, війну, мор. Може, хтось прийде, хтось допоможе. Старші лише потайки пригадували, як то навіть "сам Трихон" — найбільший багач — казав, бувало, за Петлюри:

— А! Прийдуть Ленін і Троцький! Вони їм покажуть! Не знав, кому то "їм", — взагалі невідомо кому. А Каміняка з Горбайцем "армію" на Здолбунів, де сиділи петлюрівці, вели і цілу ніч били із захопленого панцерника по димарі здовбицької цементарні... Та... бувало... Що й казати! Всіляко бувало, і всіляко думалось. "Народ тьомний", дістав, чого хотів. Трихона вже давно нема, але синів його розпатронили в нитку. Загинув не за нюх табаки й Каміняка десь у Сибіру, за Єжова, мов у воду канув. Усі загинули, пропали, але те, чого хотіли, — мають. Є. Не загинуло. Старий Михайло із Запоріжжя, дядько Якова по батьковій лінії, що був господарем, як кажуть, на повну губу, ніяк не хотів розуміти, що то таке ідеологія, і, не втрачаючи й тепер гумору, казав напідпитку своїм настрашеним сусідам:

— Не хотіли багатих — не мають багатих, хотіли ідеології — мають ідеологію. Чому лише ніхто не тішиться? Рівненська тюрма набита, лубенська набита, луцька набита... Тюрми, тюрми, тюрми. І ніхто не знає, як з них вилізти.

А коли вдарив той день двадцять другого червня та коли сипнули ті перші бомби на Рівне, на Дубно, на Луцьке, на всі міста, на всі шляхи — брами вітальні вирости, квіти посипались, хліб-сіль понесли "визволителям", слава до неба неслася від крові, від ран, від зневаги, від болів серця й душі, бо ще ніколи, ніде і ніхто так не вразив народ, як саме в ці дні глибокі, як море, чорні з чорним сонцем, без просвітку, без тепла, без милосердя. Писалися нові дні, нова історія... Світило сонце, і росла трава...

Яків бере книгу, намагається в ній щось бачити, але не бачить нічого. За дверима щось рухається, щось падає, чийсь кроки. Коли западає тиша, з-під помосту також чути чийсь рухи. Яків лежить на білій постелі, і йому здається, що він обложений динамітом. Біля нього на горіховому столику радіоапарат, на побережжі Великої Британії тонуть "брутторегістрові тонни", на Нарвіку спадають і спадають парашутисти, під Полтавою піддаються в полон нові сотні тисяч советських вояків.

Яків вслухається, вчувається, роздумує. Його сон тривожний. Ранком о шостій дзижчить будильник, і він поспішно встає. У їдальні на чистому, ніби в готелі, настільнику сніданок, справжній чай у кришталевій склянці. Шприндзя поважна, слухняна, обережна. В її очах світяться лукаві, виразно агресивні чортики. Usta підкреслені карміном.

Яків п'є чай, а потім каже:

— Шприндзю! Я це мешкання лишаю!

Шприндзя враз виразно німіє, її маленьке, ніжне обличчя біліє, мов папір, її червоні уста від того ще виразніше барвіють.

— Чому? — питає вона притишеним, благально-схвильованим голосом, а її оливково-чорні очі дивляться на нього і зло, і перелякано.

— Поясню після. Увечері. До побачення! — кидає він коротко, уривно слова, швидко встає, бере набиту паперами течку і міцним, чітким кроком виходить.

Цілий день Яків провів у батальйоні, а ввечері подався до німецького офіцерського касина. Приймавши солідну порцію відомих коньяків та доставши відповідний настрій, він устряв у завзяту дискусію, яку вів, як звичайно, новоприбулий, невисокого росту офіцер на ім'я Пшор — капітан, що довгий час перебував у Азії, на Маляйському півострові, і правив за знавця азійських справ при пропаганді "вермахту".

Підтримував його лише зондерфюрер Вайз — також з пропаганди, і точилась та мова довкруг відомого, постійного питання: що вони зроблять зі Сходом Європи, як скінчиться війна. Було багато пропозицій перебудови, розбудови, родилися грандіозні плани, але Пшор і тут рішив бути оригінальним. Стрясаючи попіл грубелезної сигари до попільнички з написом "Окоцімське", він сказав:

— Що робитимем — ясно. Не ясно лише — чи робитимем!

Знялася ціла буря протестів:

— О! О! Капітане!

— А що ви, майоре? — звернувся спокійно Пшор до Якова.

— "Не рівня я богам", як казав ваш Фауст, — відповів Яків.

— Інтригуюче! Ви знайомі з Фаустом? — підняв тон Пшор.

— Лише так, злегка, — буркнув Яків.

— От так майор! — викрикнув Вайз.

— Липовий. З ласки обставин... По суті, я лише вахмістр, і то лише уланів, зважаючи на те, що наш час такої зброї не перетравлює спокійно.

— Як обставин? Чому обставин? — підняв ще вище тон Пшор. — Майор! Справжній! Більше! Ви — професор! Вам би книги писати!

— Для чого ці оклики, капітане? — запитав швидко Яків.

— Заздрість! — визначив Вайз з ноткою іронії.

— Угадав, Вайзе! — сказав Пшор з сигарою в роті. — Я йому заздрю, заздрю чортячо, взагалі їм... слов'янам. Перед ними не лише простір, а й, дозволь висловитись, майбутнє...

— Ха-ха-ха! — вирвалось у Вайза.

— Смієшся — дай ще чарку, — сказав Пшор. — Можеш на здоров'я не вірити... Зрештою, це справа не віри, а математики, фактів, біології... Ви ось згадали Фауста. Наші фаусти пролізли в усі щілини, а такої, як простір, і не запримітили. Наш простір — кабінет, нічний горщик... І ще шляфмюце! І враз нас вигнали в задонські степи! Змерзнемо!

— Вічне те "мюце" з тим твоїм горщиком, — з докором кинув Вайз.

— А признайся лише — не є для тебе найбільшою трагедією бігти вночі надвір, де так чортячо холодно й нечисто? Наполеон і на Москву віз у кареті горщика, і хто зна, чи не за нього поплатився імперією, а руский потрапить тобі все життя бігати за амбар, і "діло в шляпі"...

— По-твоєму, британам з їх фраками, циліндрами та парасолями імперія впала з неба? — не здавався Вайз.

— Проти кого йшли брити? Індусів, індіян, мав-мав, гав-гав.

— Філіпп II Еспанський чи Наполеон — мав-мав?

— Ті ж циліндри, лише тут питання в їх якості, давності, спириті.

— А по-моєму — рішає динаміт,— не зовсім переконливо заперечив Вайз.

— І дух, сказав би наш Геббельс.

— А наш Гете казав: "Те, що звеш ти духом часів, — є лише відбитком письменників", — безнадійно перечив Вайз, навіть, здається, проти власних переконань.

— Власне, коли дух є дух, а не мощі...

— Дух Фридриха...

— Ах, знаємо, знаємо! — перебив Вайза Пшор. — Дух Фридриха був дух Фридриха, а наш є наш!

— Беремо це як символ.

— Боремося не символами, а реальною силою. Життя не театр! Чи не так, майоре? — звернувся знов Пшор до Якова, який саме в цей час був старанно зайнятий спостереженням явища, що давно його полонило, що було дуже ефектовим людським створінням жіночого роду і що неподалік сиділо за столиком у пишному, нарозпах, каракулі в товаристві двох офіцерів — одного з відзнаками лікаря-полковника, а другого есау ранзі лейтенанта.

— О, розумію,— зауважив на це Вайз.

— Хто вона? Бачу її тут уже кілька днів,— запитав незучаснено Яків.

— Жінка,— засміявся Вайз.

— Но, но! Конкретніше! — домагався Яків.

— Росіянка... З тих... знаєш?

— Вамп. З Парижа? Маша? З гітарою? Чорная?

— Щось таке, лише на цей раз не Маша, а Віра, і не Чорна, а Біла, чи, правильніше, Ясная...

— В кожному разі, не зовсім орієнт мейд і Періс, але щось... щось... від Мессаліни.

— Цікаво, де тут якраз такі беруться? І що тут роблять? — спитав сам себе Пшор.

— Не думаю, щоб це було нашої компетенції діло,— відповів многозначно Вайз з таємничою усмішкою на своїх вольових устах.

— Стилева,— процідив Пшор.

— Чортячо стилева, — додав Вайз і знизав плечима. Збоку у запханому офіцерськими плащами кутку, за широким, різьбленим, не ресторанним столом група офіцерів різалась у "шкат" і співала матроську пісню про Мадагаскар, про чуму на кораблі, про гнилу воду, про товаришів, яких кожного дня викидали за борт, про тугу живих за далекою батьківщиною під звуки розбитого піаніно... Яків втягав у себе той гнітючий, густий сум і позирав хижим, затаєним поглядом убік таємничої незнайомої, що йому чимсь дуже подобалась, що пила шампанське і час від часу, відкинувшись назад, визивно, провокативно реготалася.

І враз він пригадав Шприндзю... Між іншим, саме сьогодні він чув, що "з ними" в скорому часі щось має статися, і йому чомусь зробилось дуже дивно, він потягнувся ще за однією чаркою, йому закрутилась голова, він сильно затягнувся цигаркою, пустив хмару диму і несподівано викрикнув:

— О!

І почав швидко збиратися.

— Може, підвезти? — запитав Вайз.

— Ні, дякую! Це лише пара кроків,— поспішно відповів Яків, напинаючи вогку, тверду шинелю.

Відходячи, Яків ще раз глянув на Віру, і йому вдалось, що вона помітила його також. У кожному разі, йдучи вниз витоптаними, мокрими, з виразними наслідками бомбардування, дерев'яними сходами, він ніс із собою останній погляд очей, що видались йому більш уявно, ніж були у дійсності, агатовими.

Мокрий, холодний, вітряний жовтень виповнив вулицю, в його густій мряці повзли по тьмяному асфальті величезні машини з їх ревучими дизелями, хідники були поламані і вбиті в землю, руїни сірою масою, мов скелі, биті вітром, стояли вздовж хідників.

Вулиця Вузька, на якій жив Яків, тепер затратила свою назву під звалищами каменю, вапна, цегли, дерева, що змішаними купами завалювали простір, впираючись у непрозору сірість неба і лишаючи тільки криву стежину.

Руїна, де жив Яків, мовчала. Вона зовсім німа. Як усе довкруги, вона зливалась з ніччю, з вітром, із землею і з небом. Вона творила лише вище місце на нерівній поверхні, і аж тоді, коли Яків підійшов до неї зовсім близько, він побачив, чи скорше відчув, загальні зариси будови з невиразними вікнами й дверима. Яків на хвилинку зупинився перед дверима, що виходили майже безпосередньо на хідник. Було безлюдно, затишно, тихо. Вітер, що гнав головною вулицею із заходу, сюди не долітав. Яків хвилинку вслухався у цю локальну тишу, ніби хотів щось почути... Але не чув нічого. Ніяких звуків. Усе тут було мовчазне й німе. Тоді він обережно всадив ключ у двері і обережно їх відчинив.

Маленькі сіни з висячою японською лампкою і поламаним ставнем на парасолі так само мовчали. Здавалось, тут ніхто не живе. Троє дверей —

направо, наліво й впрост — так само стояли безучасно, ніби їх ніхто не вживав. Яків узяв вправо. Була то вітальня. Двоє високих, полатаних вікон були щільно завішені важкими плюшевими покривалами з ліжок. Два глибокі фотелі стояли, здавалось, цілу вічність недоторканими. У п'ятиламповому світильнику під стелею горіла лише одна матова лампка, і світло її, здавалось, догоряло, мов свічка. До кімнати Якова вели вузькі, високі двері, що їх він охочіше вживав, ніж ті, що вели з їдальні.

Пів до першої ночі. Кімната прибрана, чиста. Речі і книжки на своєму місці. Якову хотілося скорше лягти і забутись. Йому здавалося, що в цій глибокій мовчанці якесь око слідкує за ним і якесь вухо підслухує його дихання. Це містерійне відчуття дуже скоро почало набирати реального вияву. По кількох хвилинах він відчув за дверима виразний шерех, потім ледь чутний стукіт у двері з боку їдальні.

Яків насторожився, різко глянув на двері, якимось бурчливо кинув "прошу" і, коли двері обережно відхилилися, побачив у них не Шприндзю, як сподівався, а старого Герша.

Був то зарослий сивою бородою, у зім'ятій, довгій одежині чоловік з великими, сильними окулярами на великому носі — блідий, зморщений, похилий.

— Чи можу я зайти? — з острахом, тихо запитав він.

— Заходьте, Герше, — злагідненим голосом відповів Яків, і уста його мимохіть скривилися у вираз жалю і здивування.

Герш увійшов, зупинився біля порога, у покоцюрблених руках держав перед собою якусь скриньочку, мружив очі.

— Заходьте... Далі... І сідайте, — сказав Яків.

— Ні, дякую. Краще тут... Щоб хто не побачив... — почав був Герш.

— Е! Все одно! Сідайте. Що скажете? — якось з серцем сказав Яків.

Герш підступив кілька кроків і обережно присів на найближчому стільці. І почав говорити:

— Я ось чого... Чув, що ви хочете нас покинути... — казав він і дивився на Якова великими, опуклими очима, що за сильними скельцями окулярів видавались ще більшими. Хвилина тиші. Яків мовчав. Герш вів свою мову далі: — Я вас розумію... Такий час. Кому то потрібне? Навіщо вам наша турбота — маєте досить своєї... Я розумію... Я розумію... — Герш одночасно тремтячими руками почав відкривати скриньку, при чому щось невиразне мимрив, потім підступив ближче до Якова і простягнув до нього скриньку. — Хотів вам передати... ось це... Тут нічого нема... Пара речей... Може, вам придасться... Може, щось з тим зробіть... Може, виживете... Я так собі думаю, та й Малка каже... Може, каже, хто з нас виживе, то він і допоможе...

Він стояв перед Яковом, тримав свою розкрити скриньку. Яків глянув на неї, побачив якісь дорогоцінності, якісь перстені, намиста... Глянув на Герша з його великими очима.

— Знаєте що, Герше, — промовив рішучим голосом, — візьміть ви це своє добро назад! Воно мені не придасться!

Гершові руки на ці слова, здавалось, затремтіли. Він глянув на Якова переляканим поглядом, ніби його зловлено на якомусь негарному вчинку. Велике яблуко на його поморщеній, довгій шиї забігало. Він ковтав слину і плямкав устами. Йому було дуже ніяково, і він не знав, що робити.

— Я... ми... ми... нічого, — похитав він головою... — Нічого недоброго. Ми лише...

— Розумію... Я добре вас розумію... Я тільки не хочу від вас цього. Це ваше. Мені не треба! — проговорив Яків злагіднено.

Запала мовчанка. Глибока, довга... Чути було рев дизелів на головній вулиці. За дверима, здавалось, щось ворушилось, ніби хтось зітхнув. Вітер натискав на закриті віконниці, ніби хотів їх проломити і вдертися досередини.

— Ідіть, Герше... Ідіть... Я тут зостанусь. Тільки що буде з вами? Це ж не вихід... Хтось побачить... Вам треба кудись інакше... Може, хочете на село? У ліси?

Герш ще старанніше заплямкав устами.

— Ні, — промимрив він невиразно... — Ні, — і похитав головою... — Ми не можемо... Ми боїмось... Зостанемось тут... Що буде, то буде... — І після цього закрив свою скриньку, помаленьку повернувся і помаленьку пішов до прохилених дверей.

Яків зачинив за ним двері, хвилинку слухав, не почув нічого, ніби там, за дверима, була абсолютна порожнеча, і почав поволі розглядатися. А коли був у постелі і спробував читати, помітив, що його дух зайнятий до кінця, і вже ніщо інше не зможе йому допомогти. Був же п'яний, але в цей час протверезів, властиво, п'яно протверезів, загострилась уява і велетенською навалою почуття покрили всі його вольові зусилля, як морська хвиля покриває випадковий пливучий предмет.

V

По деякому часі зондерфюрер Вайз з військової пропаганди запросив Якова на приватну вечірку-прийняття. Вайз, до речі, мешкав у колишньому мешканні Рівки, що в будинку Бачинських. Яків і Вайз по-своєму приятелі. Вони також по-своєму мають між собою чимало спільного. Передусім Вайз не є наці, він проти раси, він не затруєний

ідеологією, не захоплюється швидкими перемогами на фронтах, не квапиться на легку трофейну наживу. Він, нарешті, перший пробував перечити Райхскомісаріатові в його різних, наглих і нерозумних, розпорядженнях. Він казав до Якова:

— Ну що зробиш? Закрутилась голова. Захворіли!

Одначе Вайз був добрим німцем і добрим вояком. Мав повні руки різної праці. Йому підлягали культура, освіта, церква на всю Україну. І разом він любив гарні речі, добре вино, вибране товариство. Поет, естет, філософ, ентузіаст в одній особі кремезного, незграбного, ведмежого вигляду.

Його відповідальником і своєрідним двійником був, незважаючи на малий зріст, капітан-публіцист, знавець азійських справ — Пшор.

Цього гарного морозного вечора, на початку грудня (саме вчора японці розгромили американський флот в Перл Гарборі), у неділю, Вайз несподівано заїхав за Яковом урядовою машиною "сітроен" — французького трофейного походження. Застав Якова неприготованим, під час голення, і був бурхливо здивований, як він казав, фешенебельним мешканням у стилі якогось графа Вронського. Така руїна — і таке... У-у-у-м! Килими, канапа картини, книжки — і все справжнє! І Шприндзя, що саме робила порядки, з виглядом нумідійської рабині... У-у-у-м! У-у-у-м! — мугикав Вайз, розглядаючи картину польського маляра Коссака, що на ній була зображена арабська пастушка з вазою на плечі і козою біля стрункої нагої, бронзового кольору, ноги. А книжки! Грейвес, Мічел, Аллен...

— Слухай! — сказав захоплено Вайз (були "на ти" — недавно випили брудершафт). — То ти живеш мов толстовський граф. Нумідійка там, нумідійка тут. Говорите ви по-німецьки? — звернувся Вайз до Шприндзі.

— Я жидівка, — несподівано відповіла Шприндзя, і якраз по-німецьки.

Вайз злегка збентежився.

— А! — вирвалось у нього, і він одвернувся. — Між іншим, — звернувся він до Якова, що саме скінчив голитись, — до Рівного прибув знаєш хто?

— Не можу знати, — відповів Яків.

— Сам! Найбільший! Кох!

— З приводу? — запитав коротко Яків.

— Нових, очевидно, подій... Що ти скажеш?

— Відносно?

— Ну... вчорашнього... Перл Гарбору?

— В кожному разі, нема причини... радіти...

— А по-моєму, є.

— Себто?

— Вияснилась нарешті остаточно ситуація. Знаємо, де стоїмо. Тож колосально, ні? Як ви зветесь? — звернувся Вайз до Шприндзі і, коли та себе демонстративно назвала, повторив: — Шприндзя? Цікаве ім'я... Скорше, скорше, майоре, на нас же чекають...

Яків, наспівуючи басом "Лілі Марлен", витерся і сказав урочисто:

— Готов! їдемо! — І пізніше, коли вони сиділи у знаній Вайзовій машині, спитав: — Я трішки, так би мовити, здивований — який такий дідько змусив тебе шукати мене у цій Помпеї?

— Е! Таємниця! — сказав Вайз, натискаючи на газ.

— Себто? Знаєш же, що...

— Думаю, що без одного чарівного уряду тут не обійдеться, — перебив його Вайз. — Ти мені скажи краще, де це ти роздобув таку Шприндзю, і, може б, ти мені щось подібне роздобув?

— Це також таємниця... По-друге — не володію даром постачання. Я улан, рубака, пияк, гайдамака — знаєш, що це таке?

Як випхались з руїн на головну вулицю, що її вдруге перейменували з Герінга на Німецьку, бо для Герінга така вулиця видалась замалою, і хотіли поспішити, бо вже й так спізнилися, на звороті до вулиці Тополевої мусили зупинитися. І не лише зупинитися, але й таки постояти на місці. Перед ними у сірій гущі вечора одноманітною, мовчазною масою пливли лави полонених. Минали хвилини — п'ять, десять... Вайз нервувався, намагався повернути назад, але це також нелегко було зробити.

— А мене ж там ждуть! — бурчав він. Ззаду почувся брязкіт розбитого скла, зчинився крик. З сусідніх машин почали вискакувати люди в уніформах.

— Грім побий ясний! — кричав один з них. — Де вони набрали стільки того гною? Я спішу! Стій! Стій! Зупиніть! Мусимо проїхати!

Конвоїри почали зупиняти колону, колона стала, на бруку зробилась прогалина, на якій лишилось людське тіло.

— Ей, ти там! Прибери! — кричав хтось по-російськи. Кілька з полонених кинулись були прибирати, але й самі попадали на брук. Крик, метушня. Вайз з Яковом також вилізли із своїх машин і почали помагати очищати вулицю. По якомусь часі вона була вільна, і машини пішли.

Вдома на Вайза чекали, гості вже зібралися, на нього накинуплись за неточність, він перепрошував.

— Ля герр комм а ля герр! — казав він.

Але настрої і порядок швидко встановлено, столи застелено, їжу і пиття подано.

За довгим, білим, багатим і повним столом розкіш і квіт молодих, здорових, веселих людей. Згори з п'ятилампового світильника ллється злива яскравого, м'якого світла. Яків був здивований, побачивши ту саму Віру Ясну, що нею був збентежений минулими днями. Вона, в своїй бронзового відблиску атласній сукні, дуже модній і дуже визивній, з великим ззаду вирізом, горіла своєю силою жіночого чару і весело та легко вела розмову з тим же своїм каваліром, полковником-лікарем, що назвав себе фон Лянге і що був до того графом і мав навіть монокль у лівому оці, як це графові й належить. Біля неї, з лівого боку, сидів той самий лейтенант ес-есів, що назвав себе, якщо Яків дочув як слід, Шульце. І було тут багато інших військових кавалірів і невійськових дам, що гамірно сиділи, досить тісно, довкруги стола, їли, запивали, брязкали посудом, гомоніли, перемовлялися через стіл, залицялися і сміялися. Сміялися багато, часто, весело. "По-руски", як казав Вайз. Без стриму і церемоній, щиро і сердечно, аж брали завидки.

Яків, як приятель господаря, зайняв крайнє, властиво заднє місце, біля дверей до другої кімнати, і помагав господареві та його служниці Ясі: відкорковував пляшки, наливав тим, що вагалися самі наливати.

Опісля, коли це все скінчилося, гості встали і зайняли, кожний по вподобі і можливості, місця у трьох невеликих кімнатах. Яків весь час слідкував за Вірою Ясною. Робив це дискретно, обережно, між іншим. А вона, коли встала з-за стола, пішла до передньої кімнати і зайняла затишне місце між великою шафою з книжками і гарячою грубкою в стіні. Над нею висіла невеличка, вузька, довга картинка з якоюсь банальною

німфою над банальним ставком з кучерявою пінією чи чимсь подібним. Біля неї вмостились, розуміється, фон Лянге і Шульц, а до того ще двоє, між ними й капітаном Пшор. Вони щось там далі барвисте гомоніли, час від часу вибухаючи сміхом.

Гості ходили, гули, сміялися, крутилися. А одного разу Вайз взяв Якова під руку і підвів просто до Ясної.

— Маєте вашого Балабу, мадам, — промовив він до Ясної тоном, ніби вони вже на цю тему розмовляли.

— А! То ви? — сказала вона по-німецьки. — Я зараз! — і продовжувала свою мову, щось про Росію. — То, панове, — казала вона, — можна на ці речі різно, як хочете, як можете, дивитися, але скажу вам, що такої Росії, як ви читали у Толстого чи Тургенева, давно нема. Ні такого товариства, ні таких порядків, ні того навіть духу. Є, панове, так званий народ — це люди, багато людей, маси, руки, голови, освічені, неосвічені... А щодо культури, естетики, то як хто на це дивиться. Тієї культури, що ви знаєте в Берліні, Відні, Парижі, Римі, — тієї там, навіть у Москві, очевидно, ледве чи знайдете. Революція, п'ятирічки, ударні бригади і труднощі — це їх культура, але чи ця тема, панове, може вас сьогодні дійсно так цікавити? Не думаю, мене, наприклад, признаюсь, більше цікавить... Пам'ятаю! Італія! Бароне, — звернулась вона до фон Лянге, — пригадуєте нашу зустріч з контесою Сімпсон? В "Екслянаді"! На Рів'єрі! І дійсно, що за жінка — не красуня, але тон, шарм, — блискуча! За таку корона імперії недорога ціна, чи не так, бароне?

— Для мене — задорога, — озвався барон.

— Ну, ви ж відомий, — засміялась Віра і звернулась до Пшора: — Питаєте причину моєї зустрічі з Сімпсон? Цікавість. Звичайна цікавість. Як тисяча інших зустрічей, наприклад, у Парижі, з паном Ко... Ко... Ко... Як його? Той відомий маляр, футурист...

— Може, Пікассо? — запитав швидко Пшор.

— Капітане! Не смійтесь! І з Пікассо... знайома. Були там разом з цим ось бароном, що сидить біля вас справа...

— І він вам, розуміється, сподобався...

— Мені подобається все неестетичне...

— Причому тут естетика... Модерне малярство...

— Чого тільки модерне? Зрештою, не все одно? Кожна річ набридає, а естетика, коли вона завжди та сама, — в першу чергу, і все це, розуміється, відносно, чи не так, пане Балаба? — звернулась вона вперше до Якова, зовсім несподівано і визивно, аж той був заскочений.

— Не мого мозку діло, — відповів він швидко.

— А от капітан Пшор усе знає, — провадила Ясна тим самим тоном, — чи не так, капітане? — В голосі її звучала жартівлива іронія.

— Ви, очевидно, панна... — почав був злегка подразнений Пшор, але Ясна його перебила:

— Пшор! Ви скоро зажадаєте піддати мене лікарській експертизі!

Присутні зареготали.

— Ви вже вдруге не дали мені скінчити думки.

— Недокінчені думки, як і недокінчена любов, завжди загадковіші, — відповіла Ясна.

— І взагалі лишімо думки і займімось цікавішими справами, — озвався Вайз. — Прошу! — У сусідній, більшій, де перед тим вечеряли, кімнаті зазвучало танго, і Вайз попросив Ясну на танець.

Яків зустрівся із своєю землячкою з Дерманя, що вчилася десь у Віденському університеті, а тепер була перекладачкою в новозаснованій німецькій фірмі "Кнор і Шенке" чи щось подібне. Землячку звали Орою, хоча з дому вона була Одаркою. Була добре одягнена, мала бурхливе волосся і яскраво мальовані уста.

— О! Одарка! — зрадів Яків. — Я вас спочатку не пізнав. Добре виглядаєте...

— А я вас пізнала одразу... — відповіла Ора. — Дякую за комплімент.

— Чого ж комплімент? Направду ви чудово виглядаєте, вас, здається, не було вдома останнім часом?

— Я ж була в Холмі. Так би мовити, на еміграції...

— А де ваш брат?

— Котрий? У мене ж їх — знаєте...

— Максим.

— На Холмщині...

— Він, здається, був...

— Так, священик... Він там і тепер на парафії...

— А той, другий?..

— Василь?

— Так.

— Також був священиком... І також на Холмщині... Але його вбили.

— Хто?

— Армія крайова...

— А ви, значить, тут?

— Тут, знаєте... Ет... Жити можна... Головне — картки на... Зрештою, ви знаєте. Чи не краще піти і нам? — Вона показала на кімнату, де танцювали.

Танцювали всі, було тісно, світло притемнили, мелодія звучала м'яко і лоскітливе. Яків часто поглядав на Вайза і Ясну, два рази нашттовхнувся на них, сміявся з Пшора, що танцював з секретаркою канцелярії цивільної поліції, на голову вищою від себе. Не танцював, здається, один доктор фон Лянге, що сидів у глибокому фотелі передньої кімнати і курих довгу, дуже міцну вірджинську сигару.

Яків не мав шансів запросити на танець Ясну, забагато було біля неї претендентів, але десь біля третього танцю вона запросила його сама на фокстрот. "Кетхен", що було для нього другою несподіванкою, якої він не міг навіть заховати. Якимось так дивно, незвично почав перепрошувати, що він, о либонь, мужик з Дерманя... Є тут таке село, а там, мовляв, мало танцюють фокстротів...

— Але ж ви були, здається, як не помиляюсь... Щось мені таке казали... В армії Жечі Посполитої, а там, як відомо...

— Зовсім не те, — боронився Яків... — Я трохи затяжкий, хоча танцювати дійсно любив і люблю.

— Нічого. Ви прекрасно танцюєте, не кокетуйте зі мною даремно, це небезпечно, я діва гарячого темпераменту і мене легко збити з пантелику... прекрасно говорите по-німецьки, звідки?

— Можна сказати, нізвідки... Просто. "Ми все учілись понемногу, чому-нібудь і как-нібудь" — казав, здається, Пушкін.

— Бачу, ви не такий уже мужик, — відповіла на це Ясна і глянула йому у вічі. Це було більш-менш під світлом, і Яків затямив цей погляд з якоюсь винятковою, майже фотографічною виразністю. Карі, великі, ясні, глибокі, напружені і разом свавільно-агресивні очі, залиті, як йому видалось, трагічним смутком. Таких жіночих очей Яків ще не бачив, вони видались йому дуже свідомими й дуже розумними.

Після цього йому забракло мови, його думка почала швидко мішатися, мов дим, заколочений рвучким вітром, і до кінця танцю вони промовчали. А потім її кудись покликали, вона швидко одягнулась, швидко зникла, і на цьому сцена урвалась.

До кінця вечора, тобто до третьої ночі, лише пили й кричали, гадаючи, що співають. Військові уніформи впереміш із жіночими сукнями. Невеликий дерев'яний будинок із своїми великими затемненими вікнами нагадував корабель божевільних, що несеться на хвилях якогось дикого, рвучкого водоспаду.

VI

Розуміється, Яків довгий час одного не міг збагнути: навіщо він "їй" здався. Все вказувало, що "вона" ним настирливо, ніби з наміром, цікавиться і, де тільки має нагоду, використовує її з неприхованою виразністю.

Але цим питанням він не мучив себе часто, а головне глибоко. Йому було добре, і це він вичував усім своїм здоровим тілом і духом. Навіть на службі стало приязніше, і навіть вдома, на помешканні, у тому дивовижному середовищі, руїн, людей і речей з тією якоюсь астральною Шприндзєю, що сливе кожного вечора входила до нього і вносила з собою почуття, що його годі окреслити словом, і що сповнювала простір містичною, майже позасторонньою, атмосферою.

— Чому ви не прийняли того золота? — запитала вона якось пізнього вечора, стоячи, як звичайно, у напіввідкритих дверях, тримаючись за тяжку завісу, ніби висячи на ній між двома кімнатами.

— Якого золота? — не зрозумів Яків, що звик при цьому роздягатися, ніби в кімнаті він був сам.

— Ах! Святий-Божий! Він не знає, — погойдуючись на завісі, з гіркістю в тоні казала Шприндзя. — Якого золота? Хм! А я б на вашому місці знаєте що зробила?

Яків мовчав, не відповідав, робив своє, не зважав, був навіть зайнятий іншими думками, хотів, щоб вона скорше скінчила свою мову і скорше відійшла... Не хотів її заохочувати... Але Шприндзя стала дивно настирливою, якоюсь нахабною, виразно зневажливою. Він для неї перестав бути майором, вона його не боялась і, здавалось, не поважала.

— Ну? Ви мене чуєте? — продовжувала. — Я на вашому місці, коли дають, — брала б. І ще більше: я брала б навіть, коли не дають. Чи ви знаєте, що таке золото? Бачили його коли? Де ви його могли бачити? Колись, кажуть, були бодай у декого зуби, а тепер усе золото зникло, сховалося, але воно через те стало ще більше золотом. І за нього можна мати все! Весь світ! Весь світ, який він є. Ви мені не вірите? Ви, напевно, думаєте: чому ж ти не допоможеш собі своїм золотом? Напевно так думаєте, ні? А признайтесь! А я вам відповім: ще поможемо! Ще не прийшов час! А він прийде! О, він ще прийде, побачите! А на вашому місці

я от що зробила б: узяла б те золото і виїхала. Взагалі виїхала... З цього краю... Десь отуди... За Німеччину, за Швейцарію... Десь до Америки... до Нью-Йорка... Або ще далі... Сан-Франціска... або Буенос-Айреса.

— Бачу — знаєте географію, — буркнув на це Яків. Шприндзя схилила вправо свою гарну голову, приплющила ліве око і глумливо відповіла:

— Чого географію? Нью-Йорк ніяка географія. Це таке місто... Трохи більше за ваш Дермань. Там є хати на сто тридцять поверхів. Біля них нема ані соняшників, ані плотів, ані глечиків на кілках. Не вірите мені? О, ви скептик, я знаю... Скептик — це такий жук, який у ніщо не вірить, лише у свої кізяки. Но, но, но! Я вже йду, я вже йду! — І після того вона сховалася в темряві сусідньої кімнати, а двері, здається, самі собою зачинились.

Іншого разу, також увечері, Шприндзя знов порушила цю тему, але значно конкретніше і значно настирливіше, і цього разу вона не висіла на завісі у дверях, а, одягнувши одну із своїх шовкових піжам якогось багряного з чорними, широкими тасьмами кольору, загналася до Якова, стрибнула на канапу, підібгала ноги і з місця почала:

— Знаєте що, Якове? Я прийшла говорити з вами одверто. Я довго про це думала. Про те золото і ту подорож. Я б поїхала сама, але я... жінка. До того мені не дадуть пашпорта — ви знаєте. Мені треба чоловіка. Знаєте що: беріть мене за жінку — і поїдемо разом! Хіба я не гарна? О! Ви жонаті... Ну і що ж? Можна розвестися, а то й так, тепер же війна, мрутть кожного дня тисячі й мільйони, і що тут якась одна маленька формальність... Я маю гроші, багато грошей — фунти, доляри, золото, самоцвіти, ви дістанете пашпорт, поїдемо до Швейцарії, там є наші люди... Нам допоможуть.

Яків такою пропозицією приголомшений, нічого такого не сподівався, йому дивно, і смішно, і незрозуміле. Щось як з фантастичного роману, а разом цікаве, інтригуюче, дарма що це може бути звичайна примха

схимерілої дитини, що попала у тяжке, трагічно-небезпечне становище і шукає з нього виходу. А може це бути й інше: підступ, зрада, запродання. Яків швидко намагається зорієнтуватися, шукає потрібних слів, він справді збентежений і вирішує обернути все у жарт.

— І ви б зо мною поїхали? — питає насмішкуватим тоном.

— Як треба, — відповідає вона.

— А ваші батьки?

— Ви мене не зрозуміли. Моєму батькові сімдесят два, мамі шістдесят дев'ять. Мені ось буде сімнадцять. Я прийшла на світ знаєте коли? Учора. Десять років, коли я стала сама ходити. Два роки я почала розуміти. Вони казали мені, що я дурна, що я дитина, що я нічого не розумію, що я нахабна, що я фантазерка. Тільки сміялись з мене... І Рівка, і Песя, і її чоловік! А я їм знаєте що казала? Я їм ще за Польщі казала — все кинути і їхати до Америки. Геть з цього місця! Геть, геть, геть! Це — прокляте місце! Воно горить! Огонь! І я не хочу тут згоріти лише тому, що вони всі... розумні! І ви думаєте, що я фантазую. Чому? Що тут дивного? Яка це фантазія? Я маю купу грошей, дайте пашпорт, доброго співтовариша, і за пару місяців ми в Нью-Йорку. Це ніяка фантазія, це реальна, як уся ця війна, дійсність. Мені кажуть: біжи в село, біжи в ліс! Що я — білка чи ворона, і що значить ліс? І що я робитиму в тому селі, де кожна баба захоче продати мене, як курку, за пару пачок сірників... — Шприндзя при тому зривалася, хотіла кудись бігти, очі її горіли, уста сохли, щоки пашіли, ніби від огню чи морозу.

Яків був вражений, не мав відповіді, його уява заговорила, перед ним відкрився якийсь новий, йому чужий і дивний, але екзотично привабливий і, здається, реально осяжний простір, куди скерувати рішення? І чи можливе рішення взагалі? Це щось з іншого поля, щось зовсім незвичне... Запала мовчанка, він думав, вона знов усілась на своє місце, а коли глянув на неї — помітив, що її великі, чорні очі дивились на нього з

благальною, напруженою увагою, і були вони, здавалось, переповнені слізьми, мов двоє джерел водою.

— Ідіть спати, Шприндзю, — проговорив він добрим, ніжним, ласкавим голосом і приязно посміхнувся.

— Ну? А!?

— Скажу іншим разом...

— Але ж дивіться! — і вона зірвалася з свого місця, вихопила з шафи глобус і, тикаючи на нього пальцем: — Бачите, Ось сюди? Нью-Йорк! Це земля! Вона крутиться! А знаєте ще що? Вам тут не можна бути, вас тут так само заб'ють, як і мене, за вами вже стежать якісь люди, я це бачу не раз крізь щілину у вікні! Вас заб'ють! Я вам кажу!

— Ну, ну, ну! Заспокойтесь, Шприндзю! Я подумаю, я побачу Це не так просто, як ви думаєте!

— Ми їдемо! Ми їдемо! — — відкинула вона глобус і застрибала, ніби виблагала щось найкраще.

— А тепер ідіть! Ідіть! Це забере чимало часу.

— Нема "чимало часу"! Нема! Треба хапати! Зараз! Скоро! Нема часу! — мимрила вона заспокоєно, крок за кроком задкуючи до дверей, аж поки не сховалася за ними.

Другого ранку Яків, як звичайно, поспішав до свого батальйону, хідники роїлися від жовтих і сіро-сталевих уніформ, величезні масивні машини з скреготом продиралися засипаною снігом вулицею, гурти полонених земляної барви, обліпивши двоколісні возики, тяглися розбирати руїни, перекупки з довколишніх присілків квапилися із своїми кошами на базар.

Проходячи вулицею, що вела до двірця, Яків побачив тяжко озброєну заставу ес-есів, чого перед тим ніколи не було, і звернув увагу на якусь незвичну тишу і на відсутність руху. Віконниці малих будиночків були закриті, лише за високим дощаним парканом, що відділяв станцію, снували навантажені вагони і час від часу з грукотом пролітав довжелезний потяг, наповнений військом.

Було волого і туманно, учора випав новий сніг, небо закрилось грубою, брудною поволокою і обіцяло не то сніг, не то дощ.

Яків був невиспаний, мав свої клопоти, обдумував чергову програму муштри, пригадав нову заборону Рейхскомісаріату уживати тризубчиків і прапорів, пригадав нове звернення головного комісара до українського населення, в якому вимагалось лише праці і послуху, пригадав розмову з минулої ночі, що все верталася до нього, відкриваючи перед його неспокійною душею привабливі можливості й перспективи. І щойно в казармі довідався, що цього ранку з гетто забрали половину його населення. Яків нічого на це не сказав, робив, як звичайно, своє діло, переглядав рапорти, давав розпорядження підстаршим, лише його обличчя якось витягнулось і набрало поваги і суворості. І разом з тим, між ділом, визрівало його рішення прийняти пропозицію Шприндзі.

Під час обідньої перерви з кімнати чергового підстаршини Якова покликали до телефону. Дзвонила Ясна, просила зайти до неї ввечері о восьмій або раніше до готелю "Дойчес Гоф", кімната дванадцята. Слив автоматично Яків погодився, зрештою, був він заклопотаний і не мав часу на роздумування.

Увечері Яків зайшов до того готелю, що був "нур фюр дойче" і донедавна належав іншому власникові, а тепер став власністю якогось Ганса Альта, що приїхав недавно з Баварії.

Ясна займала, як на ці часи, найкращу кімнату на другому поверсі, навіть з ванною, з килимами й картинами, що недавно належали

міському музеєві. Вона була сама, зустріла Якова підкреслено радісно, майже бурхливо, була винятково чепурно й кокетливо одягнена у якесь японське кімоно, в елегантних, білих з червоними китичками, пантофельках.

— Добре, що ви зайшли, майоре, — сказала вона химерним голосом, подаючи йому обидві, у перснях, руки. — Сідайте! Тут, тут! Де хочете... Найкраще хіба отут! — і вказала фотель біля столика навпроти круглої кушетки, на якій сіла сама.

У кімнаті було рожево, тепло, тихо, таємничо, пахло дорогими сигарами. На круглому столику стояли й лежали сигари, цигарки, попільниці, запальнички. Кількість попелу в попільничках вказувала на товариство, що викурило тут чимало того добра.

— І куріть! — додала Ясна. — Що п'єте? Вино? Коньяк?

— Лише з вами, — відповів, усівшись, Яків.

— Розуміється... Хоч належу до так званих непитущих, але при такій винятковій нагоді... Бачте, як себе рекомендую? Мало не з монастиря якого... Но, но, но! Не подумайте, що я якась дійсно святість — належу до жінок, які все можуть... і молитися, і грішити... Тобто вважаю, що все на місці, коли воно на місці. А як ви?

— Я? — знизав він плечима. — Я не маю блискучих думок.

— Ви, очевидно, воїн з крові й кости, щось із запорожців — дисципліна, порядок... Ну й, розуміється, як справжньому слугі суворого Маркса, келих доброго вина ніколи не зашкодить... Чи не так?

— Дуже можливо, — сказав він, наливаючи чарку звичайної горілки, що її подала Ясна.

— Ви, здається... Мені хтось казав... Служили у польському війську?

— В уланах! — коротко відрубав він, пригадавши, що вона вже вдруге ставить йому це питання.

— Вам удалося поєднати національні амбіції з польськими уланами? Знаю, що українці не дуже квапились до того війська.

— Я — дуже! Я іншого кшталту. Коли вже військо — військо справжнє! І взагалі, люблю все справжнє, не зношу імпровізації.

— Ви билися проти німців?

— Траплялося, — відповів він загально.

— А як же сталося, що ви не попали до Червоної армії?

— Дуже просто. Ескадрилья німецьких бомбовиків розтрощила наш мобілізаційний обоз — і це все.

— А ви б служили й там? — питала далі Ясна, з грайливою елеганцією пропонуючи другу чарку.

— У советів? Розуміється.

— А скажіть... Можете, зрештою, й не казати, я ніякий слідчий, це просто розмова... Ви мене цікавите з багатьох боків. Ви не належите до так званих українських націоналістів?

Яків підняв голову:

— Вам це потрібно знати?

— Мені? О, ні! О, ні! Кажу лише до слова. Розумієте? Багато у нас тут сплелось прерізних, дивовижних течій, і мене це з певних причин цікавить. Я, знаєте, письменниця...

— О! — здивувався Яків. — Романи?

— Щось таке...

— Цікаво, цікаво! Щось а ля Агата Крісті? Це, очевидно, до салонів не належить, але якщо ви питаєте? Мушу щось казати! Ні! Я лише... як вам сказати? Патріоти б сказали: син цієї землі! З діда-прадіда! І може, з запорожців... Але "рухи", "течії", "ідеології"... Це, вам тільки скажу, — не моє хазяйство. Дуже просто: не доходить!

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

— А проте колись переконаєтесь, що я не такий безнадійний, як гадає, наприклад, ваш фон Лянге.

— Я йому це казала.

— Але він не вірить. Є така сила, дуже вперта, абстрактна, часто невхопна, але хто конче хоче її зрозуміти — може нею користатися. Я не можу цього своєю косноязычною мовою висловити, але інколи я ризикую, з сучасними кодексами моралі, бути неморальним, навіть "невіруючим", щоб мати чисте сумління для сприйняття чистої правди.

— Це для мене дуже висока нота.

— Чиста правда?

— А хоч би.

— Треба лише запитати сумління.

— Дуже дивне слово.

— У чому його диво?

— Сумління можна так само згубити, як і невинність.

— І можна знову знайти... Наприклад, у материнстві.

— Не всім судилася роль Мадонни.

— Іноді й Магдалина дістає розгрішення.

— Ніколи не сподівалася знайти у вас такого філософа.

— Вибачте, — промимрив він збентежено.

— Це не гріх.

— Іноді гріх. У моєму становищі. Я все-таки вояк. Маю просту, вояцьку, одверту душу...

— Але... я б не сказала.

— Ви мені не вірите?

— Я не те хотіла сказати.

— Ви не те хотіли знайти.

— Власне.

— І дуже розчаровані?

— Але... Скорше здивована. Збентежена. Розгублена. Я думала — ви... ви... простий... Націоналіст, фашист, комуніст, щось таке. Українці ще мають свій окремий поділ. І враз бачу несподівану течію, щось, може, навіть вище... Не можу окреслити словами. Може б, ви допомогли?

— Тут скорше допоможе час. Він пояснить нам багато незрозумілого. Доба, в якій живемо, — обдарує нас ще не одною несподіванкою. Інстинкт мій каже, що в просторі зарисовуються нові епохи... і... не хочу сказати, "нові люди" — банальність, якої не зношу, але нові уклади сил. Вірю, що люди будуть більші, що ідеї заступлять ідеали... Я вас образив? Даруйте! Це лише мої особисті медитації.

— О, ні! Я вас слухаю з великою цікавістю.

— Тоді поясніть і мені одну загадку. Чому, наприклад, ви — дама світу, якась міфічна Мата Гаррі, щось з Гавайських островів — і враз це, можна сказати, лицедійство? Я простий син простих батьків... Вибачте, вибачте! Я ще не скінчив! Ви ж винятково рафінована, здається, окремо плекана для цих подій істота. Чому? Звідки? У чому річ? Чи ви жінка? Дама? Що ви?

— Ах, як це враз стало нецікаво! — швидко і нетерпеливо відповіла Ясна і навіть встала зі своєї канапи. — Яке вам діло?

— Як яке діло? А вам яке? Ви ж мене питаєте! Може, ні?

— А! Лишіть! Знайшли тему! Зрештою, що з того, що я вам скажу? А може, ви мене чимось цікавите, чи це неможливо? Я більше жінка, ніж ви собі допускаєте. Ось краще випийте! — налила собі й йому, і вони випили. На хвилинку настала тиша. Потім він також устав. Стояли одне проти одного, очі в очі. І раптом щось йому видалось, і саме в тих очах. Якась

згадка. Він різко повернувся і відступив. Кути її уст здригнулись, і вона сказала:

— Так коли знов побачимось?

— О! Так! — отямився він. — Побачимось, розуміється. Планета тепер мала. Добраніч, мадам! — потиснув її малу, вузьку, холодну руку і непевними кроками вийшов.

Було йому добре у цьому п'яному тумані, здавалось, що живе, і то соковито, що біля себе і в собі має багато світу, а ще більше людей. А приблукавши до свого помешкання і засвітивши світло, що видалось йому після темної вулиці дуже яскравим, відчув бажання лягти горілиць, закласти руки за потилицю, дивитись у стелю і нічого не думати. Чув виразно, що на нього щось дихало, якесь тепло, щось хвилююче, мовби на пляжі, на березі південного моря, під гострим сонцем. Хотілось читати вірші. Слухати музику. Мав навіть томик якогось французького декадента у польському перекладі, що його виловив у "своїй" бібліотеці і поклав одного разу на нічному столику. І тільки сягнув по нього, щоб, не роздягаючись і нічого не розбираючи, поблукати по погано римованих рядках, коли двері відчинились і в їх рамі, мов образ, появилась знайома, на цей раз переяскравлено делікатна, мов метелик, постать Шприндзі.

— Ви чули, що сьогодні сталося? — було її першим питанням до Якова, що напівлежав, червоний, з книжечкою в руці.

Яків не відповів. По хвилині сильної, яскравої, як огонь, гарячої мовчанки Шприндзя ще раз запитала:

— Чули, що сьогодні сталося?

— Та чув, чув, будь воно все разом прокляте! Чого мене питаєте, бідна ви дитино?

Дівчина кинулась на канапу, і Якову здалося, що вона плаче. Цього ніколи не бувало. Вона не вмiла плакати. Якiв мовчав, задубiло, кам'яно. У ньому не було жалю, лише холод i лiд. Мов замерзла калюжа... Що вiн мiг їй сказати? Що мiг їй сказати? Що мiг? Нiчого! Абсолютне, безконечне й безкрає нiчого!

Потiм вона зiрвалася i мелодраматичним, з викриками, нiби вона вичитувала закляття, голосом, з надривами почала благати Якова не лишати, врятувати її.

— Поможiть менi, Якове! Поможiть! Ви можете! — звучав її розпачливий голос. — Що хочете, щоб я зробила? Кажiть! Кажiть! Лише допоможiть менi! Тiкаймо!

Вона кинулась до Якова зi швидкiстю вивiрки, схопила його за шию, пригорнулась до нього, уся перелякана, трiпотлива, її уста, щоки, очi були залитi сльозами. Не мiг її вiдiрвати.

— Не вiдпихай мене! Врятуй мене!

Якiв звiвся на ноги разом зi Шприндзею, тримав її за руки i казав:

— Та чекай! Та чекай же! Заспокойся! Вислухай ! — А потiм почав кричати i силою вiдiрвав її вiд себе.

Дiвчина перестала змагатися, уста її були бридко скривленi, вона видавала якiсь худоб'ячi звуки, з очей лилися сльози.

— Бо ти... бо ти... бо ти не хочеш, — хлипала вона зовсiм по-дитячи... — Бо ти... бо ти... — її уста тремтiли, вона намагалася здушити плач, але не могла цього зробити.

I враз за вiкном, здається, зовсiм близько, впало пiдряд два постріли i пролунав хрипливий, рiзкий, майже розпачливий голос:

— Гальт! Гальт!

Хтось біг, за кимсь бігли, падали нові постріли. Шприндзя замовкла, зірвалась на ноги, насторожено вслухаючись. І коли крики і постріли затихли, десь там, у напрямку Шкільної вулиці, з того боку почувся сильний вибух.

— Ой! Що це? — викрикнула Шприндзя і кинулась знов до Якова.

— Вибух! — відповів Яків стишеним голосом; його увага була там, за вікном.

Це зовсім змінило настрої. Шприндзя опанувала себе, почала говорити логічно і, хоч очі її все ще вибухали, намагалась бути нормальною. Говорила знову про виїзд, про те, що має готовий план: до Німеччини, на роботу... А там буде видно. До Швейцарії. Засоби готові.

Яків мовчав, не перечив, не погоджувався, вагався, можливо, вперше в житті справді вагався, і не мав сили знайти рішення. А Шприндзя вела своє: виїдуть до Європи, далі Америка, якесь спокійне, нормальне, здорове місто. Вона знає ремесло, вміє шити рукавички, відкриє фабричку... Тут нема майбутнього — німці зле, росіяни зле, довгі роки, десятки років неспокою, хаосу, для Якова нема тут місця, його переслідуватимуть ті і ті, він їм зайвий, зрештою, вони й самі собі зайві, на них найшла така планіда... Чого він вагається?

— Багато різного, — пробурмотів Яків.

— Чого?

— Хоч би формальностей.

— То треба діяти. Зараз! Завтра! — Шприндзя підбадьорилась, очі її блискали.

— Уяви, як гарно! Ми їдемо! Геть, геть з цього проклятого місця. Я і... ти! Ти мій... чоловік. Ми самі в широкому, прекрасному світі... — При тому вона наближалась до нього, дивилась сяючими, вогкими, благальними очима.

— Ви йдіть до себе... Вже пізно. Завтра буде видніше... — сказав він їй з внутрішнім збентеженням, якимсь непевним, вагальним тоном, що її підбадьорював.

— Але чому до себе? Ми тут лише... я і ти...

— А там? — Яків вказав на підлогу.

— Їх там нема, — хитнула головою вона.

— Як нема?! — викрикнув він.

— Пішли... До гетто... Минулої ночі... — сказала вона тоном заспокоєння.

— Але ж чому? — ще голосніше викрикнув він.

— Вони так хотіли. І пішли.

— І ти... дозволила?

— Мене ніхто не питав про дозвіл. Вони лише сказали:

"Ти молода. Тобі треба жити. А нам не треба..." І пішли... — А по короткій, різкій перерві додала: — Хочеш? Ходи зі мною! Щось покажу! — І, не чекаючи згоди, зняла з шафи срібний свічник, засвітила недогарок свічки... — Ходім! Побачиш!

Він не перечив. У задній, що біля кухні, кімнаті підняли ляду, з-під якої дихнуло вогкістю, кам'яними сходами зійшли у невеликий, низький простір, завалений розкиданими постелями, тапчаном, столиком, рештками харчів, брудним посудом.

Шприндзя піднесла свічник, все те разом, освітлене згори, з тінями, світлом, нагадувало розкрити труну.

— Чи могли вони тут жити? — спитала Шприндзя, і голос її звучав також ніби з труни.

Яків не відповідав, він лише дивився. Шприндзя поставила свічник на столику, відсунула тапчан, натиснула в стіні на заляпане вапном місце, і там відкрилась чорна діра. Яків мовчки спостерігав. Шприндзя витягла довгу, вузьку, темного кольору, на подобу якогось футляра, скриньку, поставила її під свічкою на столі і відкрила.

Яків намагався бути нейтральним, байдужим, але те, що побачив, по своєму вплинуло на нього. Ніде, хіба в кіно, не міг він бачити такої кількості дорогоцінностей у золоті, сріблі і камінні, як побачив своїми власними очима у цьому могильному просторі.

— Батьки мали ювелірну крамницю... — сказала Шприндзя. — Вони разом із шваграми мали щось із півмільйона майна в долярах. І все це тут. Нічого не вивезли... Лише в швейцарському банку пара сотень тисяч... І це все... — Потім Шприндзя зачинила скриньку, вставила її назад у чорну діру стіни і засунула цеглину. Яків весь час не промовив ні одного слова.

Мовчки лишили вони льох. Нагорі видалось все затишним, здається, цього вечора було навіть тепліше, ніж звичайно. Сяйво свічки освітлювало лише загальні контури предметів, двері всіх кімнат були відчинені. У кімнаті, що за їдальнею, було розставлене ліжко, друге —

широке, двоспальне ліжко — стояло у спальні. На всьому лежала містерійна мовчанка...

— Знаєш що, дівчино, — промирливим голосом промовив Яків. — Поки що йди спати. А завтра побачимо...

— Добраніч, — промовила Шприндзя слухняно, взяла свічку і вийшла.

Лежачи у своєму м'якому, теплому ліжку, щоб забутися, щоб перейти на інші думки, Яків сягнув по томик поезій, що лежав на купі книжок на нічному столику. І перше, на що натрапив у книжці, було:

У темній гущині її я наздогнав.

Вона, вже лежачи серед пахучих трав,

Руками пружними од мене одбивалась.

Нарешті стишилась — і дивне диво сталось:

Уста, що і мене, і весь мій рід кляли,

Мов квітка багряна, до мене простягли

Свій келих, сповнений солодкої знемоги...

VII

Цієї ночі рішення запало. Багато передумалось — за і проти. Рішив пуститись у той інший, далекий, відмінний світ, куди його манила доля. Усе сприяло його намірові. Місто заливала чужа повінь, вулиці заповнялись чужими фірмами, будинки — чужими людьми. Місцевих витискали, виганяли, забивали. "Усі згинуть", — казав пошепки

урядовець Рейхскомісаріату, що служив там за перекладача. "Тут нема не німців", — казав керівник політичного відділу того уряду Неслер. Німці на першому місці, німці на другому і німці на останньому. "Нур фюр дейче" стояло на кожному предметі. За оголошеним Райхскомісаріатом ціником, заробітна платня для не німців зводилась до пачки сірників денно, для селянина — чотирьохсот грамів зерна.

З батальйоном також містерії. Думалось одно, виходило інше. Найдрібніші ознаки національного заборонено. Навіть команду, навіть пісні. Лише поліція, лише охорона, і то пануючих. Ні. Ця роль не для Якова. Рано чи пізно і його знищать.

А що з Марусею? Сином? Думав над цим, думав уперто й багато, її ще не зірвали з місця, вона ще вдома, між своїми, для неї світ ще замкнена книга. Чи можна її зривати? Чи не краще лишити на місці? На рідному ґрунті. Додавши засобів на життя?

До всього Яків нагло позбувся Ясної. Одного вечора, коли хотів її відвідати, йому казали, що "пані Ясна від'їхала". А куди — невідомо. І ніякої вістки про себе. І добре, і гаразд, і так найкраще, хоч було йому дивно, що той її останній погляд усе ще горів у його уяві.

Так, Яків рішився. Він уже говорив з начальником округи про дві перепустки до рейху. На роботу, на фабрику. Начальник, що знає Якова, здивований, але саме провадиться кампанія набору робітників, і це добрий приклад для інших. Начальник вдоволений.

І Шприндзя також. Ця маленька, слаба жінка повна кипучої енергії й завзяття, її валізи готові, її мета виразна.

Але саме в розпалі приготувань Яків виїхав на схід.

Що сталося? Маленька несподіванка. Перепустка до рейху мала бути готова у середу сімнадцятого грудня, але, коли Яків прибув по неї,

зустрів його сам начальник уряду — гебітскомісар, регірунгсрат доктор Беєр, який чемно перепросив й сказав, що перепустка ще не готова, що прийдеться ще пару днів почекати, що він сам скаже, коли все буде в повному порядку.

Того ж самого вечора Яків знов був на приватній вечірці у Вайза, що тепер відбувались сливе щотижня, і там зустрів шефа уряду безпеки, також регірунгсрата доктора Пюца, який сказав Якову, що справа перепустки знаходиться у нього, Пюца, що він не бачить особливої потреби, чому б Яків мав їхати до рейху на роботу, що та робота, по суті, ніяка особлива приємність і що для нього, тобто для Якова, може знайтися і тут корисна робота, от хоч би шефа того самого батальйону, у якому він тепер працює, бо влада задумує перевести поважні зміни, а старий полковник зовсім до того не надається.

Яків не мав можливості відразу сказати "ні", він лише почав говорити, що вже давно мріє відвідати Німеччину, Західну Європу взагалі, що він тут не бачить для себе особливої майбутності, що він ще ніколи не мав кращої нагоди здійснити свою мрію, що тепер для того найкращий час, а до всього він, Яків, через капітана Пшора нав'язав дуже вартісні зв'язки з Берліном і це може допомогти йому добре влаштуватися в одній із фабрик зброї для себе і для рейху на користь.

На це Пюц сказав, що він розуміє Якова, але все-таки настоює на своїй пропозиції щодо батальйону і що він може хіба дати йому і його жінці тимчасову перепустку до рейху, скажемо на місяць, але з однією умовою: Яків мусить наперед поїхати до Києва і зустрітись там з пані Ясною, яку він уже знає.

— Це починає бути загадковим... і романтичним, — сказав Яків. — Ясна дуже, можна сказати, ефектна дама.

— Саме ця ефектна дама і хоче вас бачити, і я гадаю, що ви не погордуєте її запрошенням до Києва. У суботу наш славний доктор Вайз і відвезе нас на те рандеву своїм блискучим "сітроеном".

— Вважатиму це за свій приємний обов'язок і честь, однак чому саме мені випав цей жереб? — запитав Яків.

— Для цього існують певні резони, — сказав Пюц. — Довідаєтесь про них на місці.

Того ж вечора сам господар Вайз передав Якову конвертик і сказав, що у суботу, о восьмій ранку, виїжджає до Києва і має для Якова у своєму авті вигідне місце. У конверті ж значилось: "Шановний Майоре! Хочу Вас чортячо бачити! Чекаю у Києві. З комунікацією допоможе Вам наш добрячий доктор Вайз. Ваша В."

Вибору не було, сильно пахло інтригою. Яків їхати мусить, коли хоче зберегти свободу рухів. Це він пізніше заявив Шприндзі, яка з цього приводу зчинила бучу, заявивши категорично, що йому ніяк не потрібно саме тепер їхати до Києва і що це все може скінчитися для нього негаразд.

— Тоді який вихід? — спитав Яків.

— Не їхати, і все! — ствердила Шприндзя.

— Тоді не буде перепустки. Навіть тимчасової. Шприндзя думала. Її вигляд казав, як глибоко це її бентежить. Уста її здригалися, очі бігали.

— Ну, добре! Їдьте! Їдьте! — сказала вона, і останнє "їдьте" вирвалось майже крізь сльози.

— Но, но! Така героїня — і сльози, — пробував був пожартувати Яків.

— Це вам ніякий жарт! — відрубала Шприндзя.

— Не кажу — жарт. Конечність! Дика конечність. Заспокойся, сідай і спробуй зрозуміти, — говорив він злагідненим тоном. — Справа така: все те, що ми тут затіяли, за теперішніми законами є смертельно небезпечним, як для тебе, так і для мене. Зрозумій, дитино, що це — гра з огнем, і дуже гарячим огнем. Я маю небезпідставне враження, що випустити мене звідсіль вони ніяк не бажають, що мій виїзд, та ще й з жінкою, викликає у них зрозуміле підозріння. Мені Пюц так і заявив: мене ваше рішення дуже дивує. Я сказав, що хочу бачити Захід, і він погодився на виїзд лише на відпустку. Що нам лишається? Лишається не зірвати цієї останньої можливості. Чи не так?

Шприндзя невдоволено мовчала. Вона сиділа в куті канапи, згорнувшись, мов їжак, самотня, приречена, маленька.

— Знаєш, — сказала вона нервовим, напруженим тоном, — ми можемо тепер або виграти, або програти. Все. І на все життя. Але я тобі кажу: я хочу жити! Я маю на це право, бо я для того народилась. І свого життя я не віддам дешево.

— Ну, а дивись, твої одновірці... — почав був Яків, але Шприндзя відразу його перебила:

— Для мене вони не приклад. Але я чула, що перед їх смертю рабин їм сказав: "Не бійтеся смерті своєї. Бійтеся смерті тих, що вас умиротворяють".

Яків дуже був зворушений. Шприндзя сиділа у куті канапи згорнувшись у клубок... У морі життя, що кишить акулами, молюска без захисту, тінь віків, піна вічності. Але вона — вічна і недосяжна. Якову хотілось їй допомогти, дарма що в тому була небезпека, що він не був її раси, її долі, її призначення, і, може, саме тому. В душі він відчув до неї ніжність і своєрідну любов. Йому хотілось захищати її саме тому, що всі

проти неї. Вона для нього не жінка, не ласощі, не нагода. Вона для нього — символ.

Шприндзя, здається, відчула його думки, звернула на нього свої горючі, стривожені, мудрі, прикриті довгими віями очі, не сказала нічого, але Яків її зрозумів. Вона йому вірила.

І вірила ось чому: вони ось тут разом стільки ночей. Вона біля нього, з ним, але він не торкнув її як жінки. Іншим разом це образило б її, але тепер вона розуміла. Тому й показала йому свої скарби. Він тоді дивився, але очі його були спокійні.

Коли він роздягався, вона виходила. Коли ж був у ліжку — приходила часто. Інколи разом читали поезії. Коли відходила, казала йому лише "добраніч", і лише в голосі його чулась ніжність.

Але це ніяк не значило, що він — не мужчина, що він слабодух чи цнотливець. Це лише так було, само від себе, з огляду на час, на місце, на обставини.

У всьому цьому напівзруйнованому будиночку жило двоє сердець. Серце чоловіче і серце жіноче. Серця двох різних рас. Вони були поєднані лише тим, що дихали тим самим повітрям, що їх гріло те саме тепло. Земля і сонце були їх елементами, вони розчинялися в їх Божій силі і жили життям з такою силою, що робилось від того гарно.

Була третя година ночі. Яків відчував велику втому, очі його злипалися, а Шприндзя все сиділа у куті канапи, як звичайно, прикрившись легкою турецькою хусткою. Він боявся сказати "йди", ні, він не хотів, щоб вона йшла, він лише боявся сказати "ходи". Вона дивилася на нього, і в її погляді він читав: "Хочеш мене? Я прийду". У повітрі вібривала її й його туга, простір повнився їх флюїдами, вони злились ув одну стихію, вони вібривали однією силою, мов тепло сонця на дні

повітряного океану. Росла трава, сочилились соки, виділялись пахощі, барвіли пелюстки.

На підлозі лежала газета "Волинь" з великим написом "1.300.000 полонених". Він і вона дивилися на той напис і хтозна-що там бачили. Було дуже тихо, цокав годинник, рівно горіла мала, з червоним абажуром, лампка на нічному столі, лежали книжки довільно і байдуже, стояли незучаснено речі, на передній стіні, біля шафи з книжками, на всю її довжину, ніби застигла блискавка, просікаючи зеленкаві, з прозолоченими візерунками шпалери, якимось погрозово лежала глибока риса.

І враз, ніби сполохана пташка, Шприндзя зірвалася з місця і з невиразним окриком кинулась на груди Якова. Вона горнулась, вона тиснула свою голову до його грудей, вона тремтіла... Велика, міцна, заросла його рука якимось особливо делікатно лягла на її маленьке, тріпотливе плече.

У п'ятницю, другого дня, під час обідньої перерви, Якова покликано до телефону.

— Галльо! Тут Мороз! — почув він у слухавці. — Директор контори закупу й збуту. Ви мене, здається, знаєте?

— Знаю, розуміється, — відповів Яків. — Маю до вас таку справу: чи не могли б ви зайти до мене сьогодні ввечері, коло восьмої... До мене. Додому. Ви знаєте, де я мешкаю? Так, маю діло.

Увечері, о восьмій, Яків знайшов мешкання Мороза. Там, крім господаря, застав ще двох, молодого віку незнайомих чоловіків, що їх Мороз представив як своїх співробітників з Дубна і Крем'янця. Один назвав себе Поліщук, другий промимрив своє прізвище зовсім невиразно.

— Ви знаєте, — сказав Мороз, — яка ситуація витворилася на наших землях у зв'язку з тим політичним курсом, що його приніс із собою так званий Рейхскомісаріат. Ми тут, панове, свої люди, і я сподіваюся, що ми заховаємо повну таємницю наших розмов. Наш обов'язок, як громадян, відповідальних за долю свого народу у цей винятковий час, подумати про те, яку позицію маємо ми зайняти відносно тих проблем, що так несподівано виникли.

З усього, що ми бачимо, можна вже зробити далекойдучий висновок, що при цій політичній констеляції нас чекає приблизно така сама доля, як, наприклад, наших жидівських співгромадян. Тобто — повна екстермінація. Нас хочуть винищити, винищити, дослівно, фізично. До решти. Лише з огляду на нашу кількість ця справа має бути переведена різними способами і в різний час. Акція в цьому напрямку вже почалась: з розбиття нас на воюючі між собою політичні групи, з розсварення церковного, з винищення голодом полонених, з нацькування нас на сусідів, а сусідів на нас, із зредукування до голодової норми заробітного мінімуму, із зведення народної освіти до чотирьох класів, з планового вивозу нашого населення на рабські роботи до рейху. У протилежність до того що Російська імперія мала намір знищити нас як націю, ця сила має намір знищити нас як расу.

Мороз говорив дуже поважно, дуже офіційно, дуже формально. Всі сиділи довкруги стола, накритого тяжкою, рудого кольору скатертиною. Вікна були завішені і закриті віконницями. Квола, на одну жарівку, лампа лише загально освітлювала простір. Портрети Шевченка і Франка дивилися з передньої, біленої вапном стіни. Було холодно і непривітно.

— Наше завдання, — казав далі Мороз, — не допустити до реалізації планів противника. Мусимо протиставитись. Питання лише — як, чим, якими засобами. Наші жидівські співгромадяни вибрали собі шлях непротивлення, їх беруть тисячами, скидають до ям, засипають вапном і землею. І на тому кінець. Що маємо робити ми? Беручи на увагу нашу тисячолітню традицію і засвоєну нами культуру життя, ми не можемо йти за прикладом жидів. Наші предки ставили спротив завжди і скрізь, і то

пропорційно більшим силам, ніж ця теперішня. Готи. Гуни. Монголи. І ми вийшли з того переможно. Різниця між минулим і сучасним лише в тому, що тоді ми не були загрожені з півночі... І що тоді ми не були zdeградовані до народу-парія.

Де вихід тепер? Що маємо робити? Як протидіяти? Чи можемо протидіяти взагалі? Сили наших противників великі, наші власні малі. Майже зникально малі. Нація, яку ми величаємо сорокап'ятимільйоною, порізана вздовж і впоперек межами, її полосовано віками, навалами, фурією злої волі. У наших руках ніякої сучасної воєнної техніки. Ми тотально обеззброєні. І єдине, що маємо в своєму розпорядженні, — це наша надсвідома неугинність і наша надприродна живучість.

Хочемо жити за всяку ціну, при всіх умовах — скрізь і завжди. Не належимо до рас самогубців, дефетистів, капітулянтів, і це є тепер нашою основною і єдиною зброєю.

Є ще й інша сила, якою ми теоретично могли б розпоряджати — наприклад, духова, внутрішня, солідарність, єдність духу і діяння. Однак ця сила спаралізована нашою несвідомістю загальною і політичною. Наше велике серце заступило наш інтелект, і ця диспропорція основних рушіїв людського буття є величезною перешкодою для використання цих дуже важливих ресурсів енергії.

Однак, як би то не було, ми свідомі одного: не сміємо бути пасивними. Пасивність у нашому випадку — гірше як смерть. Це розуміють усі верстви нашого населення, і багато наших діячів, особливо радикальніших, є за те, щоб уже тепер розпочинати організаційно-підготовчу акцію спротиву. Коли треба — збройного.

З цього приводу влаштовують зустрічі, переводять розмови, обмінюються думками. Наша сьогоднішня зустріч має це саме завдання — обмін думок, щоб виявити погляди на цю справу окремих наших

відповідальних діячів і щоб могли ті погляди практично використовувати в разі потреби.

У даному випадку йде про думку такого визначного військового діяча, яким є тут між нами присутній майор Балаба, — закінчив свою мову директор Мороз, після чого відразу почався "обмін думок" і в першу чергу запрошено до слова саме майора Балабу.

Яків не був до цього підготовлений, не мав нагоди про це навіть думати, але мусив щось сказати. На його думку, яка, зрештою, не є остаточною, в таких справах у першу чергу треба бути максимально обережним. Наша історія, казав він, перевантажена спонтанними, емоційними рухами, які, однак, крім сентиментального ефекту, не давали нічого позитивного. Рішення нашої проблеми, казав він, не так у її мілітарній площині, як у політичній роботі, дарма що на перший погляд це видається навпаки. Силою нашої так званої зброї на тлі противних нам збройних сил ми, очевидно, зникальний аргумент. Але, казав далі Яків, для нас нема виходу. Мусимо хапатися й за соломинку, навіть за бритву, коли йде про порятунок душ наших, бо все-таки якусь збройну силу ми можемо собою представити. Часу, часу і ще раз часу і ще дуже крутого школення необхідно, щоб встановити розхитану ментальність нашої людини взагалі, а цього типу зокрема. А часу мало. Ба! Його нема зовсім! Тож про яку школу можна тепер говорити? А тому що лишається? Діяти Як діється? А тому навіть бритва!

В остаточному рахунку це все краще, як ніщо! Лише в даному випадку необхідна ще деяка витримка! Треба ще чекати!

Невідомо, яке враження справила ця мова на присутніх. Мороз слухав її з виразною міною поблажливості, а щодо молодого добродія, який невиразно назвав своє прізвище, то він почав відразу мінятися на обличчі. Щось його, видно, торкнуло за живе, і то, видно, за болуче живе. Його очі відразу загорілися, губи почали кривитися, а коли прийшла його черга говорити, він, видно, вважаючи себе за головну тут дійову особу, почав з того, що ніяк не може погодитися з паном майором, що тут не

рішає військова сила. Йому дивно чути таке від військовика. І як можна вважати наші військові сили за мінімальні? Сорокап'ятимільйонова нація — це не пустий звук. Це не Словаччина і не Литва. А щодо політики, то кожна політика лише тоді політика, коли вона може спертися на збройну силу. Говори, наприклад, з Гітлером або Сталіним мовою політики! Багато договоришся! Ми вже пробували. Говорили Грушевські, Винниченки... Не бачите їх результатів? Нам потрібна сильна, фанатична когорта людей, натхнена вірою в свою справу, яка не буде... — Полилася довга, патетична мова, вимовлялись гострі слова, називались прізвиська, кидались погрози.

Молодий чоловік сердився. Сердився щиро, тепло, навіть гаряче. Його нерви бушували. Він вимагав негайної дії, бо нема тепер часу чекати, бо тепер війна, найкраща нагода виявити себе, бо ворожі сили зударилась, вони самознищатья, а тому нам треба бути готовими. І не тоді починати, коли вже буде запізно! Ми й так були завжди пізніми. Іванами! Досить! досить! — уже майже кричав молодий чоловік, при чому Мороз почав позирати на вікна, а коли молодий чоловік якось без закінчення урвав свою мову, Яків після короткої, збентеженої перерви попросив слова і обережно промовив:

— Ви маєте повну рацію... Розуміється... Вибачте! Я тільки між іншим... І це особисте... Я не хочу чогось накидати. Ще раз вибачте! Іще одне дозвольте питання: ви... ви військовий?

— Що значить? — сказав тим же сердитим тоном молодий чоловік. — Сьогодні ми всі військові!

— Очевидно, очевидно, — погодився Яків. Нарада скінчилася, рішення не знайшли, розійшлися кожний при своєму... Пізніше Мороз шепнув Якову, що той молодий чоловік — відомий діяч однієї організації (і назвав його прізвисько), що "вони" вже самі все рішили, а те, що було тут, — це лише так, між іншим, формальність, інформація.

Для Якова це принесло чимало клопоту, він вернувся на мешкання збентеженим, дорікав собі за необережність. Вдома його зустріла Шприндзя, і першими її словами було:

— Що сталося?

Яків лише буркнув "нічого", зірвав шинелю, кинув її на вішак. У їдальні на столі лежала розгорнена мапа Європи і стояв вицвілий глобус. Шприндзя покликкала Якова.

— Ти лише глянь! — почала показувати вона своїми тонкими пальчиками різні точки на мапі. — Ось тут Відень. Це далі Мюнхен. Це ось, наприклад, Констанца. А це ось Швейцарія. І там живуть люди! Розумієш? Роблять годинники, душать сир... Розумієш? І там живе мій далекий родич Шварц. Він — банкір... Через нього ми пов'яжемося з моїм дядьком, що живе ось тут! — і вона вказала на глобусі точку, де було написано "Вінніпег". — Це Канада, — сказала Шприндзя. — Мій дядько має там фабрику готового одягу. П'ятсот робітників. А це ось, — пересунула вона палець на кілька сантиметрів, — Нью-Йорк. Там мій найстаріший дядько, Шимон. Він має аптеку. На Мангеттені. На Сьомій авеню. А тут знов, — ще далі пересунула свій палець Шприндзя, — бачиш? Уругвай! Ріо-де-ля-Плята. Тут у мене брат мого швагра, Копель. І торгує він бананами. У нього контори в Буенос-Айресі, Ріо-де-Жанейро й Нью-Йорку. Чи розумієш ти, що це значить? Це життя! Це мир. Це свобода. Це земна куля! — і вона крутнула своїм пальчиком глобус, що почав крутитися. — Це Біяріц, Канни, Рів'єра, Це Париж, це Голлівуд. І це, — казала далі Шприндзя, — звучить, особливо з цієї нашої руїни, мов казка. Але я тобі скажу, як така казка твориться. Ось, наприклад, цей мій дядько Зельман з Вінніпегу. Він був тут. Ось тут. На цій самій вулиці. Торгував юхтом. І враз йому стрельнуло покинути цю Вузьку вулицю і перенестися до Вінніпегу. І було це... Ти не повіриш! Двадцять дев'ятого року! І тепер він мільйонер! П'ятсот робітників, власне кіно, дві крамниці. А повіз із собою лише пару сотень доларів. А оце недавно переслав швагрові п'ятдесят тисяч доларів на розбудову нашого підприємства, якраз перед війною. Та прийшли большевики... А це ось наш родинний

альбом, — казала далі Шприндзя. — Це дядько Зельман. А ця ось дама... Бачиш, яка пишна? Вона з Корця. Торгувала оселедцями. А це ось їх фабрика. П'ять поверхів. А це їх вілла. А це їх котедж над озером, а це другий в горах. І живуть вони тут лише влітку. Зими проводять на Фльориді. І далі, далі... Всі інші дядьки, тітки, їх вілли, їх котеджі. У всіх кінцях планети. А далі Шприндзя змалювала точну, пункт за пунктом, картину їх дороги.

— Чого тут чекати? — казала вона. — Не будуть німці — будуть большевики. З німцями буде життя "нур фюр", з большевиками ні для кого. Скажи: чи людина приходить на світ два рази? Чи вона живе вічність? Уяви собі, — казала Шприндзя, — десятки років повільного усування вашої раси з цієї землі або знов, уяви, трудодні, сірість, страх... І вічна нужда, без ніякої надії на покращання. Ще дехто з ваших людей, я це знаю, вірить в якусь свою вимріяну, міфічну Україну... Але я тобі скажу: не тільки ніякої України — не буде ніякої навіть Польщі. Будуть большевики. Скрізь будуть большевики. Я тобі це кажу... А це не життя і не смерть. І я тобі ще скажу: ліпше вже оці гетто і ями, ніж те довге, хронічне конання... Але ти ще побачиш... Ти ще побачиш... Одного разу...

— Ну, добре, — перебив Яків. — Але скажи мені, чому, коли прийшли вони, ви всі, включно з тобою, так бурхливо їх вітали?

— Це, Якове, те саме, чому ви так бурхливо вітали цих. Фікція! Люди, яким випала з рук керівниця, хапаються за бритву. Але сили, що борються на наших очах, нам засадничо ворожі... І вам, і нам! І їх нічим не вкоськаєш. Вони змагаються за планету!

Яків слухав Шприндзю з приємністю, увага його дедалі зростала. Вона стояла навпроти за столом, над мапою, з глобусом в руках, а очі її горіли так, ніби й вона сама була одним із конкурентів у боротьбі за ту планету. Вона виразно вичувала силу логіки своїх аргументів, а він дивувався, звідки саме та її сила береться.

Якову хотілось обняти її і цілувати. Така вона, ця молода істота, була чудова у своїй свідомості, в своїм людським і Божім образі одночасно.

VIII

Другого ранку, вже о сьомій, сливе затемна, під легкий, але колючий східний вітер із сухими сніжинками, Яків, у товаристві Вайза і його співробітниці Наді Яковлевої, сидів у автомашині, що брала курс на Київ.

Шоферував сам Вайз, дорога Рівне — Київ вгиналася від тягара машин, що котилися сюди й туди день і ніч без перерви. Їх французька простора, легка і вигідна "сітроєнка" нагадувала балерину на сцені якогось гігантського театру. Вона легко брала кілометри, містечка, села, хутори, мов шпиці в колесі, мигали телеграфні стовпи, мов стрічка на вітрі, маяла перед нею дорога.

Корець, Новоград-Волинський, опівдні Житомир. Ріка Тетерів. Яків переживає. Це для нього подія. Місто-історія, місто-міф, місто-туга, місто, що до нього нема доріг, — і враз воно стає реальною, конкретною, досяжною дійсністю. Ще година, ще кілька горбів, і це вже не буде Кий, Щек і Хорив із своєю сестрою Либіддю, а — брук і цегла.

Присмерком, промчавшись долиною, пересікши ще одну річку, минувши зліва непомітне містечко, автомашина вривається у високий сосновий, із стрілчастими, довгими деревами ліс, що зветься Святошин, а там і сам Київ.

Машина пролетіла довгим, широким, безлюдним бульваром, заваленою руїнами долиною, завершила на узгірок вправо і нарешті, по восьми годинах бігу, зупинилась.

Нога Якова ступила вперше на цю землю о четвертій годині тридцять п'ять хвилин вечора, вже цілком затемнена, без неба, без світла. Падав

сніг. Вайз і Надія не бачили Якова ще таким. Він був безмовний і, здавалось, молився.

— Майоре! Приїхали! — викрикнула Надія. Він схаменувся, машина стояла перед великим, сірим п'ятиповерховим будинком. Широкими мармуровими сходами піднялися на другий поверх, увійшли у високі двері пишного, як видалось Якову, мешкання — і радісне, бурхливе вітання.

— О, пан майор! Чув, чув! Дуже раді! Будьте як дома! — зустрів Якова молодий, високий "зондерфюрер", що назвав себе Кюцнером, і запровадив його до просторої кімнати з фотелями й столиками з курином. — Сідайте! Курить! Що п'єте?

— А ви тут буйно влаштувалися, — сказав Вайз, випиваючи з холоду чарку горілки.

— Лігво Сусллова! Ен-Ка-Ве-Де!

— О!

— Глянь лиш сюди! — і Кюцнер відкрив одну з шаф.

— А! Музей!

— Його власна шуба! А це ось портрет! А це фото жінки, а це син... А тут ордени! А тут тека з особистими документами. А ось! Бачиш? Знаряддя, що ним стріляли в потилицю, ха-ха-ха!

— Браво! Хвалю! Шкода, що нема самого Сусллова!

— Чорт з Сусловим! Досить, що маємо його лігво! Липки. Дільниця багачів і чекістів.

— Є тут і фон Лянге?

— Розуміється! Другі двері від входу!

— Вона також?

— Є!

— Був у тебе Франц?

— І Франц, і Баєр, і Кубелко.

— То ти вже знаєш?

— Абсолютно!

Яків мовчав, кутив, попивав під цигарку горілку, перекидався окремими словами із зніяковілою Надею, що настовбурчено сиділа у глибокому фотелі, розглядав кімнату з її сірими стінами, з "фюрером", що висів у позолоченій рамі, з якої недавно витягли Сталіна, іноді слухав уривки мови Вайза, що її не зовсім розумів, а взагалі почував себе не в своїй тарілці, аж до часу, коли високі двері рвучко, ніби їх рвонула буря, відчинилися і в їх обрамленні появилася огорнена в біле манто, мов цариця, Віра Ясна у товаристві незмінного Лянге і двох офіцерів ес-ес.

Вайз і всі інші зірвалися з своїх місць. Яків швидко наслідував їх приклад. Злива усмішок, цілування ручки, оклики. Ясна свіжа, бадьора, сяюча. Вайз вирівнявся на весь свій гігантський зріст і відрепортував:

— Шановна, ясна пані! Ось тут він! — і вказав на Якова. — Передаю! Прошу розписатись!

— А! Майор! Рада вас бачити! Як вам Київ? — загомонила Ясна.

— До ваших послуг, пані! — відповів Яків. — Києва ще не бачив.

— То ще побачите, — відповіла Якову і одразу звернулася до офіцерів: — Так де ж ваш славний "айнтопф"?

— Там! — вказав Кюцнер на широкі розсувні двері, що саме розсувалися, відкриваючи простір із столом, що виблискував білістю, порцеляною, кришталем.

— Комплімент! — викрикнула Ясна, і її очі сяяли. З'явилися нові постаті — офіцери і їх дами. Той же Кюцнер запросив до столу, і товариство рушило. Сідали за картками. Яків знайшов свою картку побіч картки Ясної, був схвильовано вдоволений. На столі пишались риба, кав'яр, віденські ковбаски, шинка і чисельні, різних розмірів та кольорів, пляшки.

— "Айнтопф", треба признати, вдався, — сказала Ясна до свого сусіда зліва, полковника летунства, що назвав себе Мільхом. — Моя заслуга, — звернулася після до Якова по-російськи, пояснюючи слово "айнтопф".

— Моє вам признання, — відповів Яків з посмішкою. Кюцнер підносили тости, усі випивали, починало ясніти. Дами загорілись першими, офіцери взяли тоном вище. Яків переживав момент, що видався йому якимсь незвичайним, своєрідним сном, що вже снився йому колись десь і що опісля ставав туманною нереальністю. Робилось гамірно, всі обличчя то якось зливалися, то знову розсипалися, голоси й звуки мішалися у бурхливу метелицю.

— А ви що? Язик проковтнули? — враз почув Яків зовсім близько біля себе, і в ту мить до його затуманеної свідомості дійшло відчуття величезного, глибинного вдоволення. Таж він у Києві! Таж біля нього найкраща жінка! Таж він у центрі уваги!

— Мало випив, — відповів він з виразною лукавістю, що видалась йому зайвою, але він нічого кращого не міг в цей час сказати.

— А? Мало? Кюцнер! — гукнула Ясна в туман, і з нього виринув високий, стрункий старшина з величезною пляшкою... — Налий тому геркулесові!

— О! Охоче! — сказав Кюцнер, налив склянку. — За Дермань! — підняла свою чарку Ясна.

Яків підняв свою.

— Звідки ви знаєте Дермань? — спитав опісля Яків, дивлячись гостро на Ясну.

— Як звідки? Ви стільки мені про нього говорили! Чого киснете? За такий момент я інколи могла б віддати життя! — вирвалось у Ясної несподівано, що видалось Якову дуже щирим... Він глянув на неї уважно.

— Ей, ви! — продовжувала вона. — Задубілий! Рухайтесь, рухайтесь! Темпо! Життя! Що ви там у тому Рівному? До рейху, чула, збираєтесь? Не вигорить, не пустимо! Ви нам тут потрібні! Чого до рейху, чого там не бачили? Тут Київ, тут Дніпро, тут Рівне, тут Дермань, а він... до рейху! В раби закортіло, остом, на смалець!..

Його правиця непомітно простяглась до столу, і згорнена в кулак долоня з притиском лягла на скатерть.

— Не люблю, як втручаються в мої справи... — сказав він понурим тоном.

— Ніхто вас не буде питати, — додала Ясна.

— Побачимо!

— Це мені подобається! Я тут за вами затужила, — раптом змінила вона тему.

— За мною? Чому?

— Мабуть, є причина.

— Не змушуйте мене на наївність.

— Знаю, знаю...

— У вас тут все золото Навої...

— Не все золото, що блищить, — швидко перебила його Ясна. — Нерозумний. Невже ви не можете допустити, що в житті існують моменти, що їх ніяким золотом не оціниш? Ви такого не переживали? Не вчували, що з вами сонце, весь світ, сила, що ви виняток, що ви центр, що біля вас і у вас пекуче щастя, якого не вискажеш ніякою піснею? Га? Га? Чи ви вже забули нашу розмову у Рівному?

— Чому так раптом зникли? — запитав швидко Яків.

— Прийшлося! А ви, бачу, за цей час дуже змінилися! Що сталося?

— Обман зору.

— Ой, не обман, у мене око гостре. Чи не вкусила вас яка муха?

— Можливо. У вас тут також досить весело.

— Чи не хотіли б переїхати сюди?

— Що маю тут робити?

— Щось знайдемо.

— Не думаю, щоб тут було затишніше, ніж там.

— А що сталося?

— Засадничого нічого. Почали показувати барву, і це все.

— О! О! У мене склалося враження, що... ваше населення, в разі чого... могло б...

— Чи дозволите запросити вас на танець? — змінив він нагло мову, зачувши музику в сусідній кімнаті.

Інші також, не дочекавшись кінця вечері, вставали, сусідня найбільша кімната наповнювалась танцюючими парами, ставало тісно. І коли Яків відчув біля себе ту жінку, у ньому знов прокинулось те саме дивне почуття виняткової близькості, ніжності, рідності, що його вже хвилювало там, у Рівному, як розмовляв з нею. Зовсім відрухово він пригорнув її на одну мить і разом відчув такий же її відрух. Хвилину обоє мовчали, були, здається, розгублені. Ясна отямилась перша.

— Танцюйте, — проговорила вона, — про що думаєте?

— Власне, ні про що, — відповів він збентежено.

— Ви чимось невдоволені?

— Не можу сказати — ні.

— Чим саме?

— Уявіть — не знаю.

— Навіть приблизно?

— У мене враження, ніби я сплю, і все це лише сниться...

— Правда? Така нереальність! Але не думайте, що це Київ, думайте, що це Марсель, Сан-Франціско...

— Я там не був.

— Але є то осяжніші поняття? Ні?

— Здається, так! Я часто думав: це не місто, принаймні для мене не місто, а лише поняття, звук. Інколи це було фантазією, коли здавалось — ріка Дніпро тече у примарному царстві, в історії, в просторі буття, десь там під нами чи над нами у неосяжних глибинах і висотах...

— Чи не хотіли б ви сісти отам? — перервала Ясна і вказала на порожній фотель, що стояв у малій кімнаті за дверима під картиною музейного типу, Куїнджі чи щось подібне...

— Охоче!

Лишили танець і розмістились у фотелях.

— Продовжуйте вашу думку, — сказала Ясна. — Хочете, завтра покажу вам Київ?

— Ви його знаєте?

— Знаю.

— З плану, з вікна авто?

— О, ні! Уявіть, ні... Я ж не німка...

— А хто?

— Довга, марудна історія... Людина... Жінка.

— Є між тим якась різниця?

— Тобто?

— Між людиною й жінкою?

— Кожна стать має свої прерогативи.

— А що тут робите?

— Фатальне питання!

— Щось дуже фатальне?

— Щось таке, як і цей ваш сон.

— Що, вам також не віриться?

— Лише коли поверну ґудзик радіоапарата. Війна. Все це війна. І в цей час, коли ми тут танцюємо, на землі сім мільйонів озброєних людей...

— Думаю, більше.

— Неважна цифра. Мільйони й мільйони. І ні ви, ні я — не є сон. На жаль, ні. Нам судилося родитись в такий шалений час, що... часто не віриш.

— Я ніколи не робив собі ілюзій...

— Але все-таки не віриш до кінця... І не такого сподівалися...

— Десь від тридцять третього року... Якраз такого.

— Чому?.

— Це довга тема.

— Але цікава.

— Не для цього місця.

— Скажете іншим разом?

— Можливо. Хоч тепер філософія не держиться логіки.

— Буря.

— Так.

— То скажіть от що: чому ви хочете кидати вашу землю?

— Щоб бачити її здалека.

— Це не той час.

— Справа погляду.

— Ваш погляд?

— Можливо... Не знаю... Можливо, помиляюсь, але... однак...

— Однак?

— Мабуть, як ви сказали... фатальний.

— Але ж це війна! І ви вояк! І патріот. Ви ось у Києві, і все це ваше.

— Що ваше?

— Все!

— Ви смієтесь... Це дуже поважна справа... Може, ви над цим не задумувались...

— Ваших предків — значить, ваше... Тисяча літ ваше, і враз лишаєте. Кому? І для чого? Для Марселя? Сан-Франціско? Позбутись ґрунту предків? Злякались? Чого? Яків Балаба з Дерманя, нащадок, як ви кажете, легендарних запорожців, що вгрузали і вгрузали в цю землю віками — душею, тілом, кров'ю, потом, що боронили її шаблями, орали її плугом, їли її хліб, грілися її огнем... і ви хочете саме тепер залишити, і то добровільно, без бою, без спротиву, без жертви... Ви просто хочете втекти, дезертувати... Боїтесь, що ваш корабель тоне, і не хочете бути капітаном, що гине разом з кораблем, а хочете бути щуром, що тікає першим... Але корабель ваш, дорогий мій, не тоне, і тікати нема куди і нема потреби... Забуваєте, що за цю землю велися й ведуться бої не перші і не вперше — віки, тисячоліття, за свободу, за честь, за право, за мову, та традиції, за святині, за дітей, за жінок... Во врем'я люте, трудне, врем'я огню, напасти... Ви мусите бути тут! Тут! Де горить огонь, що все гоїть, де потрібна мужня сила, — битись, змагатись, боротись! Ви боїтесь? Скажіть: боїтесь? Не вірю! Ні, я не вірю!

Коли б цей монолог Яків почув у театрі, або вчитав у патріотичній книжці для недільного читання, або його виголосив один із його товаришів з Дерманя, що начитався брошур, видаваних націоналістами, він би не був ані здивований, ані вражений. Але це він почув у такому місці і з таких уст — в крутежі між алькоголем, між "Кетхен", між німецькими офіцерами гітлерівського Третього Рейху, між жіночими торсами, що гнулися, мов лози під натиском бурхливого вітру, між співом і реготом, що, здавалось, належить дияволам... І з уст яскраво заогнених карміном, виразно грішних, пожадливих, отруйних...

— Майн Гот, майн Гот! — почули вони над собою виразно п'яний голос Вайза, що стояв під руку з Надею, біле волосся якої, здавалось, горіло від рефлектора фотографа. Вайз, весь червоний, мов китайський ліхтар, з чарою червоного французького вина в руці, вигукував: — Ура! Наш майор! Браво! Прийшов, побачив, переміг!

У цей час підскочив фотограф і, вибухнувши магнієм, усіх засліпив. А коли Яків міг знов бачити — ні Вайза, ні Наді вже не було.

"Кетхен" також скінчилась, танець урвався раптом на півноті, довкруги все зарілося в хаосі несподіванки, потягнулось до столу... Появилась знов таця з чарками, пили навстоячки, без бажання, п'яніли на місці, і кожному здавалось, що він зривається і летить... Над усім стояв видимий і невидимий туман, а в тому тумані хтось, здається Кюцнер, проголошував патетично, ніби на кпини, тост за "фюрера", і хтось із жінок, здається Надя, фальшивим голосом, із страшним акцентом затягав "Лілі Марлен", а Вайз, ще фальшивіше, намагався помагати.

— Чекай! Одного разу я у тебе з'явлюся, — почув Яків зовсім біля себе, так ніби той голос був звернений до нього. Голос жіночий, кокетливий, хтивий.

— Чому одного разу? Чому така неточність? Тепер! Зараз! — відповів бистрий, настирливий чоловічий голос.

— Ха-ха-ха! Що скаже ваша...

— Тихо! Ви прекрасна, чарівна! Я завтра їду на фронт! Хтось затягнув басом "Волгу", йому помогли. Червоні, здорові, мужні обличчя в уніформах сіро-синьої барви, з орлами, з гачкуватими хрестами, з усієї сили тягнули, мов волзькі бурлаки, пісню, слів якої не розуміли, але яка нагадувала їм, що й вони тепер є частиною звуків, що в тій пісні бушують. З цього ж приводу один з юрби, якого Яків не знав, з дуже плеканим, делікатним обличчям у пенсне, підійшов до Якова і п'яним, загикуватим голосом, розливаючи в руці горілку і витираючи раз по раз хустинкою губи, що заливались слиною, заговорив:

— Ей! Майоре! Пісня! Га? Прекрасна! Волга! Ех, дай нам ту Волгу... Не знав Бог, кому давати... Помилився... Три тисячі кілометрів такої води... Майн лібер! Коли б ми так взяли до неї... ми б у ній десять Америк втопили. Так! Десять! — Він гикав, попивав з чарки, заточувався. — Але нічого, — продовжував, — ми ту хибу направимо. Волга, Волга, мать родная! — затягнув він і відразу урвав, бо далі не знав слів. — Ви з Рівного? — спитав Якова.

— З Рівного, — відповів той неохоче.

— Ну, як там? Ми там також бували... Діра. Плюнути нема де. Але ми чуємо, що там хочуть робити повстання.

— Я такого не чув, — відповів Яків.

— Хай! Хай роблять. Буде більше м'яса. Добре для нас зроблять діло, у боях якось легше і чесніше... А щоб полонених голодом... Ні! Я проти! Краще б напхав їх хлібом і — на фронт. За одну ковбасу вони рознесли б усього Сталіна на шматочки. Але то не мій табак... Гут фергнюген! — І,

намагаючись втримати рівновагу, ніби йдучи по линві, він розчинився в просторі... Ясна, що не брала участі в розмові, а лише недбало слухала, зиркнула на Якова. Він мовчав.

Танець ішов далі, далі пили, далі кричали, зривались і затихали "Лілі Марлен", "Катюша", "Кетхен". Минала ніч, надходив ранок, другий день, інша дата у вічності.

Десь коло п'ятої години Яків лягав у ліжко в одному з мешкань цього ж будинку, а коло одинадцятої він уже пив чай у Віри Ясної, в її великому, розкішне обставленому мешканні з килимами, дзеркалами, картинами. Після чаю Ясна мчала Якова своїм "опелем" до міста, керуючи машиною сама, вправно, механічно. Яків був здивований її знанням міста. Знала не лише Хрещатик, що весь лежав у руїнах, Володимирову гору, Софію чи Печорське, але й Собачу Тропу, і Єврейський, і Лук'янівку, і Товкучку, і Сінний, і Байків цвинтар. Знала діри, що в них тулилися колись безпритульні, знала загорнених у лахміття жінок, що продавали на Товкучці жалюгідні купки картоплин, мак у склянках, старі цвяхи, знала їх мову, їх звички.

— Ей! Єремїіхо! Ви все ще тут? — спитала вона стару, замотану від ніг до голови ганчір'ям, згорблену істоту з скриньочкою в руках, на якій лежало кілька іржавих цвяхів, кілька старих ґудзиків, запальник від газової лампи, і при тому поклала на скриньку пачечку папірців з головою Леніна, ігноруючи цвяхи й ґудзики.

Здивована Єремїіха підняла замотану голову, подивилася порожнім, сірим поглядом на дивовижну з'яву у пишному каракулі і сказала тихим, змерзлим голосом:

— Голубонько! Хто ви така? Скажіть ім'я... Хай спом'яну у своїх молитвах.

— Віра, — відповіла з'ява і одразу зникла, бо ж тут сиділо їх таких замотаних багато, весь базар.

Віра раз у раз до когось підходила, щось клала, і їй казали: "Голубонько! Хто ви така?" — тим тріпотливим голосом, болючо-щирим, насиченим незмірної глибини трагікою, без меж і кінця виповненим нуждою й горем.

Яків і Віра деякий час стояли на горі імені того князя, що його простий, чавунний пам'ятник з хрестом, здається, виріс з віків над розлогою рікою, яка була тепер частинно під льодом, з її безмежним небом, холодним сонцем, безкраїм лівим берегом, що розгортався, і тікав, і зникав від зору за сіруватим обрієм.

Стояли ніби у храмі, дивились у далечінь, обоє рельєфно-виразні на тлі простору, що видавався їм не лише теперішнім, але й колишнім і майбутнім.

Згодом вони стояли у глибині іншого, цим разом Софіївського храму, що його відімкнув на бажання Віри ще не старий, в ошумілому кожушку добродій із старомодними окулярами на сухому носі. Добродій одразу почав пояснювати, що собор був зложений 1037 року князем Ярославом Мудрим, на тому місці, де рік перед тим його рать розгромила печенігів, що це місце знаходилось тоді поза мурами міста і звалось "полем вні граду" і лише пізніше стало центральним не лише для міста, але й для всього простору у цій частині планети... Що в початках собор був центром культури, освіти, книжництва, тут писались перші літописи, тут постала перша бібліотека всієї Русі. Був це величний п'ятинефний храм, оточений двома рядами відкритих галерій, і завершувався він тринадцятьма позолоченими банями. Стіни храму були оздоблені мозаїчними фресками і картинами, особливо цікавою є ось та мозаїка центральної абсиди головної бані. А тут ось в центральній нефі портретне зображення членів родини Ярослава Мудрого, а там у підземеллях храму і до наших днів збереглися і покояться святі останки тієї великої людини, що закінчила своє земне буття року Божого 1054-го.

Ще згодом — Аскольдова могила. Золоті ворота, музей Шевченка, Історичний музей. Сторінка за сторінкою — і все минулість. Історія. Книга буття. Пам'ятники. "Думи мої, думи мої..."

О п'ятій Яків з Вірою обідали у військовому казино, а о восьмій Якова попросили на розмову. Офіцери ес-ес. На вилогах їхніх мундирів людські черепи. Один із них, що назвав себе Шульце, запропонував Якову взяти на себе команду над українським відділом поліції на терені цього міста. Його завдання — поборювати місцевий націоналізм.

— Комунізмом займуться інші люди, і він нам тепер не страшний, — сказав Шульце. — З ним ми вже впоралися. Нам страшний націоналізм. На заході, на сході, на кожному місці. З західних теренів цього краю проривається сюди небезпечна хвиля, і ми мусимо її спаралізувати. І то в корені. З місця. Нам цікаво, що думав Ленін, як учив: пролетар батьківщини не має. Інтернаціонал.

Шульце довго, плутано, марудно пояснює справу, описує образиво, що це має бути за відділ, як він має діяти, і закінчує свою мову тим, що обіцяє Якову новий орден заслуги, що його саме тепер ухвалює міністерство для Сходу, для тих, що заслужилися для Рейху.

Яків слухав, мовчав, шукав відповіді, а після лише сказав, що він до такого діла ледве чи надається, що він ніколи не займався поліційними функціями, що він лише звичайний вояк-кіннотник, малограмотний у політиці, незацікавлений ідеологіями, дуже, по суті, пасивний і по-баб'ячому жалісливий. Що роль Дзержинського чи іншого Ягоди йому найменше пасує і що він воліє залишитися тим, чим є тепер, — вишкільним інструктором батальйону в Рівному. Більшого він не бажає.

— Прийняли ви їх пропозиції? — спитала пізніше, десь коло одинадцятої години. Віра, що, здавалось, спеціально чекала на Якова у своєму прекрасному мешканні.

— Ні, — спокійно відповів Яків.

— А чому?

— А тому, що це не по моїй лінії.

— Наївний! Не по його лінії. Що значить? По моїй, не по моїй... Чи не розумієте, що ви тут потрібні? Якраз по "вашій" лінії тут потрібні люди, близькі до цієї справи.

— Якої справи?

— Ах! Що за... З вами будуть люди, вам допоможуть... — виразно сердилась Віра, і очі її нервозно блищали.

Яків посміхнувся.

— Я ще подумаю.

— Ви мене зрозуміли? — спитала швидко Віра з легким збентеженням.

— Здається, так, — сказав спокійно Яків.

— Пан Шульце — ділова людина, він міг би вам допомогти, ви зробили б кар'єру, вас би підвищено, вас би нагородили, ви стали б видатною, широкого мірила людиною, а не маленьким провінційним інструктором у якомусь імпровізованому поліційному батальйоні. Не майор, а... генерал! Герой республіки! Месник за народні кривди! Яків Балаба! — вирвалось у Віри спонтанічно, з притиском, на що Яків підняв голову і глянув питальне.

— Я розумію... Я розумію, — відповів він все-таки спокійно.

— І погоджуєтесь?

— Можливо... Побачу... Поїду до Рівного, там побачу...

— Але не до рейху! Ні, ні! Викиньте з голови! І ще одно: не подумайте цю нашу розмову якось переплутати, це було б рішуче нездорово. Кажу вам це щиро, з найбільшої дружби...

— Я не з тих, що дуже плутають, — сказав Яків. — Я вам дам знати. Пізніше. За місяць... два. Це ж не спішно. Ми ще побачимось, познайомимось ближче, прицінімось. А тепер до побачення, Віро... Як вас по батькові?

— Все одно... Іванівна.

— Віро Іванівно! Дякую! Дуже дякую! Мушу признатися: ви незвичайна. Я ще, на правду, нічого подібного в спідниці не зустрів. І ще одно, може, дуже недоречне признання. Віро Іванівно! Признаюсь: люблю вас. Чую до вас ніжність, рідність, близькість... І щирість. Що ви мені повірили. І коли ми стояли у тому храмі — це, може, сентимент, але, повірте мені, перед тим чорним, старим віттарем мені здавалось, що я стою з якимсь приреченням. Клянусь вам — це дуже дивно, і я не мусив вам, якраз вам, якраз тут про таке ось казати. Даруйте мені, вибачте мені!

— Но, но, но! — говорила вона швидко, а уста її помітно дрижали. — Ідіть! Ідіть! Добраніч! Я ще буду вас бачити!

ІХ

Другого вечора, коло восьмої, Яків сидів у дуже теплого, дуже затишного, дуже чистому рівненському мешканні... Перед ним стіл, на столі порцеляна, кришталь, справжня шинка, масло, булка. І навпроти

сяюча, аж рожева, яскраво-свіжа молода жінка. Він вечеряє. Щойно відбула бурхлива зустріч — довге завішення на шиї, град поцілунків.

— О Якове! О, як я тебе чекала! А боялася! Замкнулась на всі замки, не спала цілі ночі! Але ти є! Ми є! Ти зі мною! А потім бігла до кухні, бігла з кухні, несла, спотикалася, ставила. — Випиймо, Якове! У мене рейнське, не питай, де дістала! — І вже наливала, і вже іскрилась чара, сміялись очі. — За твій поворот! — І піднесла вино до уст. — О милий! О радість!

Родинна, приязна, тепла, радісна атмосфера — гніздо ластівки у скелі над розбурханим океаном, свідомо, навмисне приготоване. Втоmlений Яків відчув те, що вона хотіла сказати, — подих миру, відпруження, відпочинок. Поволі, із смаком їв, запивав вином, слухав щебет прекрасної жінки, курих добру цигарку і слухав музику, що бриніла з сусідньої кімнати.

Вона не питала, як там було, оповідала про себе — що тужила, що нікуди не виходила, що читала Діккенса, що не могла заснути, що він їй снівся, що думала лише за нього. Була сама радість, сама усмішка, само щастя і краса.

Цілу дорогу Київ — Рівне Яків шукав розв'язки цієї зустрічі — що і як мав їй сказати — така мімоза, такий сейсмограф, боявся вибухів, боявся сказати правду, боявся її реакції, але в той час, коли він там думав, вона тут уже йшла йому назустріч з усміхненими очима і казала цілою своєю поведінкою нічого не боятися.

І це була найсильніша її зброя, якої він у ній не міг спочатку помітити, замало їй важив і замало цинив, не розумів її витонченого, вразливого, розумного єства... І йому тепер справді неможливо прийняти рішення, сказати виразно так чи ні, бо сили за і проти рівні, бо його чуття поділене на рівні частини.

Він бореться цілу ніч, плани і протиплани, картини пережитого в Києві чергуються з привабою тутешнього, звучать ще гарячі слова Віри і голублять блискучі перспективи Шприндзі. Ні, він не має рішення, лише його інстинкт диктує йому виразно, що, яке б те рішення не було, його приречення висловлене, і від нього йому не звільнитися. Він є тут, він тут був, він тут буде. І даремно він намагається виринути з великої, загальної, невмолимо скерованої течії, що несе і його, і все біля нього протягом усього його життя, а також перед ним і, можливо, після нього, як також даремні всі його протиставлення, бажання бути вищим, мудрим, іншим, свідомішим. Уся та безодня незбагнених пристрастей, що згущеною силою рухнула в цей грандіозний похід на всі боки знервованої планети, — була тут, є тут і, мабуть, буде далі в мозках, в душах тих, хто цей простір заповнює. Це, здається, не диктат свідомої сили, це, мабуть, воля глибинної стихії, що її не зломити ніякими логічними нормами, аж поки вона сама не визріє, не вичерпає своєї бурхливої динаміки зростання і не вляжеться в ложе космічного руху буття. І даремні тут апеляції до глузду. Глузд в таких зрушеннях буває змістом безглуздя. Механіка руху сама визначає закон і право.

Розбурханий інстинкт Якова б'є на тривогу, він вичуває, що в його мозку рвуться останні нитки логіки. Він лише хапається за час. Кілька тижнів, кілька днів. Лише трішки часу, трішки терпеливості. Він ще нікому нічого не обіцяв, він ще може рішати, і він переконаний, що таке рішення прийде.

І воно прийшло. Одного передвечора на порозі Яковового мешкання несподівано з'являється Шульце. Той самий київський, що з ним Яків недавно розмовляв.

— А! Як живемо?

— Гарзд, гарзд!

— У вас тут прекрасно!

— Так, не зле. Вип'ємо, може, чарку горілки?

— Чому б не випити.

Випили і закусили. На щастя, Яків був сам. Шприндзя була десь там, у інших кімнатах, і, на щастя, не показувалась на очі. Чого хоче Шульце? Чим Яків може йому служити? Шульце заявляє з місця, що з ним, з Яковом, хоче бачитись Ясна. Справа важлива. Невідкладна. І чи не хотів би Яків проїхатись з Шульце до Києва?

— Тепер? Зараз? — виривається у Якова збентежено.

— Найкраще б так! Зараз! До речі, ми по дорозі зі Львова і не можемо тут задержуватись. Дуже спішимо! Завтра будете назад.

Яків збентежений, але по хвилинці вагання погоджується. Забіг лише до Шприндзі, сказав, що його кличуть, що завтра ввечері вернеться. Найпізніше — післязавтра. Шприндзя також збентежена, її очі широко й запитливо дивляться, але не питає нічого. Він квапиться, навіть не може випити чаю.

Вийшли, Яків, як звичайно, примкнув двері. На головній вулиці, проти готелю "Дойчес Гоф", на них чекає тяжкий, на вісім осіб, військовий транспортовець. Прекрасний, ясний, морозний вечір, під ногами поскрипує сніг. З готелю швидко виходить у теплому плащі з сірим бобровим коміром фон Лянге. За керівницею транспортівця шофер-есесівець у комбінезоні, з окулярами на каптурі.

Шоста година. Всі мовчки сідають, закутуються. Яків з Шульце ззаду, фон Лянге з шофером спереду. Машина одразу бере швидкість, ніби тікаючи, виривається з міста. Відкривається простір, свистить вітер, миготять телеграфні стовпи.

Пролітають Корець, Володимир-Волинський, ніде не зупиняються, швидкість усе збільшується. І лише під Житомиром, по трьох годинах гону, фон Лянге заявляє, що в цьому місті вони мусять зробити коротку зупинку у важливій справі. В'їжджають у мертве, темне місто, минають кілька вулиць, і враз машина зупиняється.

— Вийдімо на хвилиночку, пане майоре, — звертається Шульце до Якова.

Висіли. І враз несподіванка: кована залізом брама, кована фіртка, висока мурована стіна. І все мовчазне, і все мовчить. І лише біля брами два озброєні вартовики.

Ще пара хвилин, і Яків опинився за брамою. Шульце сказав, що він арештований. Цебер холодної води на гарячу голову.

Перші години і перші дні скажені. Яків, як тільки отямився від першого удару, рвав і метав, спинався, мов дикий кінь, дуба, протестував і гримав, і лише дуже поволі почало йому прояснюватися, що він попав у заплутану, брудну, примітивну інтригу, в якій замішані різні справи, різні речі і різні його знайомі включно з Ясною, Шульце, фон Лянге і навіть Шприндзею. Всі вони разом і кожне зокрема мали в тому свої якісь інтереси, всі по-своєму його любили, кожне хотіло мати його для себе, всі бажали йому лише добра, але Якову від усього того, крім великих неприємностей, нічого не лишилося.

Мав він при цьому небувалу нагоду у своєрідній тиші переглянути і обдумати своє минуле взагалі, а недавнє минуле зокрема. Тих кілька місяців, що були завершенням останніх років, видавались йому з цієї діри із потрійними ґратами трохи подібними до вогненної легенди, і інколи він відмовлявся вірити, що це було дійсно і що ще так недавно він був таким великим "чимсь", а тепер ось став таким великим "нічим". Пригадав значно виразніше, ніж звичайно, свою Марусю з Дерманя, що за останній час далеко відійшла від його зору, ніби взагалі увійшла в глибіню подій і в

них втопилася разом з Дерманем, а на її місце виринули з тієї ж самої глибини і її заступили інші примарні з'яви. Пригадав і сина свого, і інших рідних і при тому ще раз переконався, що роджений він не для родинного затишку, а для вітрів і буревіїв, що з них він сам зітканий.

Уперше почав бачити з якоюсь провокативною виразністю, кожному зокрема і обох разом, дві дуже подібні істоти, що з них одна звалась Вірою, а друга Шприндзею; подібні своєю легендарністю, дарма що обидві були трагічно далекі одна від одної, ніби з різних планет... Істоти, що так нагло і непрошено ввірвалися в його життя і довгий час були закриті для нього надто несподівано реальністю та надмірною, аж хворовитою, близькістю, що його і бентежило, і не давало віддалі, щоб бачити явище в цілому. Тепер усе це, мов театральна заслونا, впало, все оголилось, мов пластичний твір митця, виставлений на показ.

А по суті, це, мабуть, була не дійсність, а скорше несподіваний міраж, так само як і ця його кам'яна яма з тими ґратами і з тим брязкотом ключів за дверима, разом з тим союзником, що приблукав з Познанщини, щоб потрапити сюди за кілограм, як він казав, масла, оскаржений за "расеншанде", що значить "збезчещення раси".

У припливі гніву, щирості й одвертості його покривджений союзник цілими днями патетично оповідав про те масло, і ту "расеншанде", і як все те сталося, і чому сталося. Щоб прихилити Якова на свій бік, ніби сподіваючись від нього якогось збавлення гріха, покривджений почав настирливо роз'яснювати Якову, що "вони", тобто сучасні завойовники, наміряються зробити з його Україною... Покраяти її на смуги, мов шмат м'яса, і віддати заслуженим генералам геть разом із населенням... Позакривати школи, позбавити всіх освіти, вимордувати поетів, обернути всіх у рабів...

Яків звичайно лежав на своєму розхитаному, не тюремного походження, залізному ліжку з руками під потилицею, очима, втупленими у сіру стелю, слухав ті слова і вперто мовчав. А ночами не міг заснути — дума за думою, ніби хвилі морські, перевалювались через нього,

розсувалась історія, ганьба і сором розжирали його душу, лють виповнювала всю його істоту. Передумував різні справи, а між тим і деякі свої ще недавні засади боротьби, політики, і багато з того під тиском обставин, проти власної волі його, мінялося.

Мінялося, ніби кусень заліза під ударами ковальського молота. Мов заіржавілі замки старої, викопаної з-під землі скрині, ломилась його пам'ять, і з-під її залежаного тягаря виступала перед ним гола, страшна, майже дика, обросла мохом минувшина його і його предків, що перед нею він мусив спустити свій зір до землі, бо тяжко було дивитися їй у вічі. Скрегіт зубів виривався з його уст. Здавалось, ось-ось він зірветься і виламає ті ґрати, що замикають вихід назовні. Він був лютий, лютий, мов дикий бик, що його випустили на арену боротьби.

До речі, його примістили в камері "нур фюр", тобто "лише для німців", і, також до речі, їх тут було лише двоє у той час, коли інші камери були напхані, ніби дорожні валізи. Не менше, до речі, й те, що його вкинули сюди і, здається, забули, за винятком перших двох днів, коли то працьовитий пруссак, сержант так званого уряду безпеки на ім'я Бург, старанно і ґрунтовно списав його життєпис, а не менше старанний колишній енкаведист, Ковальов чи Кошельов, завзято погрожував обернути його у "леп'юшку", якщо він не признається у своїх незнаних гріхах, причому для більшого ефекту його роздягали й оглядали всі його інтимні місця, так ніби шукали там якийсь скарб.

Але все те минуло. Після кількох таких пробних сеансів, які не справляли на Якова особливого враження, його враз лишили недокінченим і, здається, забули. Минали дні і тижні. І місяці. І нарешті Якова знов покликали. На цей раз мав він діло з якимсь балтійським бароном, що гаразд матюкався по-російськи і мав навіть монокля під лівим примруженим курячим оком. Був рудуватий і весь всипаний прищами, з довгим, тонким, гострим носом.

— Та який там з тебе (він до всіх звертався на "ти") майор. Звичайний фельдфебель, та ще й польський, — почав барон, ще більше примружуючи своє куряче око.

— От хотілось повалять дурня, — відповів тим же тоном Яків.

— З нами дурня — не вигорить, — глумився барон.

— Ще й як! — відповів спокійно Яків.

— Ми можемо показати, що таки не вигорить, — сказав далі барон, і в голосі його відчулось збентеження.

— Приємно було б побачити, — недбало відгризнувся Яків.

— Хм... Хм... Герой! Що й казати — герой... — хмикнув барон, пробуючи змінити тон. — Ми могли б запропонувати тобі... мгу! Щось таке... м-мгу... Щось вигідніше, ніж той... мгу... "ост". Але ж ти брикаєшся... І сам не знаєш чого.

— Наприклад? — тим же тоном спитав Яків.

— Наприклад, щось таке, що вже було тобі пропоноване.

— Щось не можу пригадати, — сказав Яків виразно з іронією.

— А, чорт! Що ти мені... Таку твою мать! Хоч — одним махом полетиш в "ости"! — розсердився барон, і його гострий ніс почервонів, ніби морква.

— "Ост" так "ост", — сказав Яків.

— І буде "ост"! — закричав барон, але, ніби щось пригадавши, почав спокійніше: — То політикою, кажеш, не цікавишся?

— Яка тепер політика?

— Як яка політика? Тепер все політика!

— Не політика, а війна... І не так війна, як мордобиття! М'ясорубка! Насічуть котлет, а там знов Сталін усядеться на карк Новій Європі...

— Сталін? Це ти що? Хочеш дурня з мене робити?

— Я, зрештою, ніякий Єремія, і ворожба не моє заняття, — поспішив замазати свою сентенцію Яків.

Барон виразно був збентежений і насторожений, дивився підозріло, а то й погрозливо, але на Якова це зовсім не справило враження. На тому й скінчилося.

Якова рішили "дати" до рейху. В "ости". Сталося це на початку червня. Весна того року була пізня, холодна, дощова, червень правив за травень, доцвітали яблуні, цвів бузок, зеленіли поля, горіли свіжим листом ліси, гомоніли птаством гаї. Яків нічого не знав, що там десь сталося і куди його повезуть, не знав також, що діється за мурами його в'язниці, забував і майже забув про всіх і все, здається, не було ні Бачинських, ні тітки Мотрі, ні Зільберів, ні Шприндзі — якась пустеля, примара, фата-морганна...

Але все-таки Яків не хотів саме тепер їхати на захід. Так, він не хотів, він затужив за Дерманем, за цвинтарем з каплицею Св. Онуфрія, за Марусею, за сином. А тому по дорозі до рейху, у містечку Здолбунові, коли товарний потяг, що був, мов ковбаса, начинений невільниками, на деякий час зупинився і стояв мовчазно на бічній лінії, коли зійшла на землю знана, пахуча, оксамитова українська ніч з прозорим, водянисто-срібним, таємничим серпиком місяця. Яків у товаристві трьох інших "осмалених, як гиря, ланців", підважив дошку у помості вагона і зовсім просто та щасливо випав на свободу.

І коли над ранок, при першому дотику ранішньої заграви, потяг рушав далі своєю дорогою, Яків та його друзі проводили його поглядами з шелестючого осикового підліска на Здолбицьких "займиськах", де саме починали свої ранкові хорали гомінкі волинські солов'ї, що після в'язниці видавались Якову справжнім, небувалим і нечуваним чудом. Важкий дим потягу чорною полаmanoю масою лягав по грядках капустиної розсади, по рядах молоденьких соняшників, по розлогих хмельницях, що вже починали витися на дроти...

Яків у цей час нічим не скидався на "залізного майора", а нагадував скорше Енея, що про нього дотепно розповів один полтавець, або того Париса, сина царя Трої, після того як море викинуло його на берег прекрасної цариці Олени — жінки Менелая, що був царем Спарти. Цю казку читав колись ще юний Яків, і так вона йому тепер яскраво пригадалася, що він надумав себе звати Трояном.

ЧАСТИНА ДРУГА

І

Була то довга, складна, повна турбот історія, дарма що вкладалася вона у рамці трьох місяців, коли в невеликому, але густому і яристому борі, що між селами Дерманем, Верховом і Бущею, званим Попівщиною, або Темним бором, отаборилась і почала оперувати ще одна з чисельних ватаг українських партизанів, що, з ласки відповідного підсоння, множились по лісах, либонь, разом із грибами, після теплих, літніх і підосінніх дощів. І назвалась вона в початках демонстративно Дванадцята Зелена Бригада, либонь, тому, що постада серед ночі, серед лісу і планувалась як кінний відділ.

Хрестили її ті троє друзяк, які ото в Здолбунові, разом з Трояном, випали з вагона, яким ідея Троянова лягла щільно на серце і які звались — Іван, що миттю охрестив себе казковим Царенком, Максим, що

негайно став Залізняком, і Терешко, що не знайшов собі гідного відповідника ані в казці, ані в історії і тому Терешком так і залишився.

Всі троє походили десь із-за Дніпра, всі були комсомольцями часів Скрипника, "боролися за краще майбутнє трудящих всього світу", і всі побували на Сибіру, в таборах, у країнах вічної мерзлоти, ледве звідти перед самою війною вилізли і попали у вир нової метушні, що на цей раз прибула до них з другого кінця планети. Це було товариство дуже відмінне від інших партизанських ватаг, ніхто з них не нюхав ніяких націоналізмів, ніхто не носив шапки-мазепинки, і кожний з них ледве був ознайомлений з синьо-жовтою барвою, що мала бути їх бойовою і політичною відзнакою.

І брали вони життя інакше, ніж їхні колеги-"західняки", якимось загальніше, якимось, як вони казали, ширше, якимось, може, легковажніше, не так пристрасно й не так драматично, дарма що кожний з них бував і на коні, і під конем, і не раз траплялося стояти їм, як то кажуть, на самому краєчку життя, яке було для них від самого народження вічною загрозою, ніби вони жили в якомусь гнізді роздратованих ос або отруйних гадів.

І лише один з них, що найменував себе Залізняком, називав себе волюнтаристом, європеїстом і писав потайки вірші, що звучали приблизно так:

Сталеве небо, залізні зорі,

Огненні вітри, роки мов криця!

Вовком скаженим в чорному борі

Вию до тебе, моя вовчице!

Троян, що слабо розумівся на поезії, був вдоволений такою кількістю сталі та заліза і одразу йменував його шефом пропаганди, освіти і — на всякий випадок, якщо виникне така потреба, — культури... Шефом же штабу автоматично став Царенко, що хоч не був залізним, але вмів, як він казав, ставити діагнози, переводити аналізи і робити висновки.

— Це, знаєте, — казав він своїм виразним, лінивим полтавським говором, — буде так: попервах німота накладе як слід кацапці... (пауза). Опісля кацапка накреше німоті... (знов пауза). А тоді вже ми — лордам по мордам і в'їдемо в наш Київ, мов той Хмельницький, що ото на тій барвистій картині...

— Бра-а-атіку! — співав своїм козлетоном флегматичний, закам'янілий скептик Терешко, що варив для бригади полтавські галушки, подільську мамалигу і волинську кашу. — Замовляй мерщій білого коня, бо до того часу, либонь, і миші порядної не лишиться...

— Терешку, Терешку! Вари свої галушки, а до високої політики не тич носа...

— А цур їй тій високій! Он той твій Кох у Рівному також "кухар", а диви, що витіва...

— От як я тобі покажу, який він мій, то забудеш, як і бабуня твоя звалась.

Диспут кінчався, але кожний лишався при своєму.

У той час, коли ліси сповнювалися рухом і гомоном, місто Рівне, наприклад, почало пустіти, ніби після посухи степ. Не стало ні Вайза, ні Пшора, ні штабу, ні пропаганди. Усе це пішло далі до Кременчука, до Полтави, до Ростова. Не стало гетто. Зникла і Шприндзя. Лише славетний уряд безпеки розрісся, розбудувався, розгорнувся ще Рейхскомісаріат, що обснувався довкола колючими дротами, шість метрів

заввишки, нагадуючи величезного павука. Пили тепер не у Вайза і не у військовому казино, а у так званого директора банку "для України" Мюллера чи Шіллера, а також у великому, збудованому в старогерманському стилі будинку, що його назвали Німецьким Домом. На вулицях сухо, порожньо, вичувається туга, смуток, пригнічення, безнадія. Лише рої урядовців у своїх старанно випрасуваних, жовто-бронзового кольору уніформах та, як звичайно, валки — туди й назад — запрошених, застарілих, ніби вимучених, машин.

Яків, тобто Троян, бував тут досить часто і досить одверто, дарма що вже не належав до цього світу. Змінились його настрої, його знайомі, його вигляд. Його це місце вже не так цікавило, як то було ще недавно.

Зате він цілковито вернувся знов до Дерманя, до своєї Марусі, до всього того, що виповнювало цей простір, хоча й тут багато дечого за цей час змінилося. Це був не той Дермань, якого він знав від свого дитинства у різних фазах його розвитку, це був якийсь сам для себе, винятковий світ із своїми турботами, своїми завданнями, своїми, дуже складними й важкими, проблемами.

Маруся була, як і завжди, ніжною, теплою, відданою, дарма що без фантазій Шприндзі і без її дядька у Вінніпезі. Школи і книжки не були її стихією, але її сильна, здорова, наповнена барвою і запахами істота горіла завжди тріпотливою силою чуття. Було так п'яно і солодко, коли вона горнулася, а її великі, блискучі карі очі променювали чарами і насолодою.

І вся решта близьких, своїх, рідних людей — дядьки, тітки, куми, всі разом, один біля одного, з'єднані одним підсвідомим чуттям спільної долі й недолі, відірвані від шляхів, від міст, від урядів, замкнені у свій обшир землі, лісу, ярів, віддані на ласку й неласку велетенських сил, що десь діють у часі і просторі, мов фатум, мов удар смерті. І, коли сідали чорні вечори, люди стягалися, мов скіпляна кров, десь у одно місце, і тоді відкривалась рана болю, яку заливали гарячим питвом, гарячою піснею, бурхливим танцем. Щоб було безпечніше! Щоб певніше дивитись на світ!

А Троян, не кваплячись, але з упертою стоїчністю, вів побори. Набирав добровольців. Брав полонених, що вешталися, биті негодою, по селах, по лісах, по шляхах, брав колишніх своїх батальйонців, бурхливих бударажців, що були завжди готові "на таке діло", брав півчан, борщів'ян, лебедців, ну й, розуміється, своїх дерманців, що ще якимось випадком лишилися незавербовані іншими організаціями. І коли його громадка набралась так на сотню — поділив її на відділи, приставив командирів і сказав, що "моя хата нарешті під дахом"...

Попівщина, що залишилась як випадковий свідок колишніх бурхливих волинських пралісів, що довгий час стояла мовчазно із своєю одинокою, колись церковною, оселею, де жив легендарний пасічник Никодим Іваницький, тепер враз таємничо заворушилась, загомонила... Рили її ґрунт, клали закопи-перекопи, снували ходи-переходи, рубали землянки, стоянки, склади... Різали тверду, залежану, глинкувату, тісно пов'язану смолястим корінням старезної сосни землю, довбали нори під столітніми дубами, клали балки попід скелями, попід потоками, маскували назверх кущами, камінням, старими, погнилими стовбурами... Не знали ні дня, ні ночі, трудились, мов комашня, обливаючись солоним потом, чорні, обгорілі, задимлені, але завжди з піснею, завжди з дотепом, з розлогим реготом, ну, і з твердою, як звичайно, лайкою, коли цього вимагали обставини...

І коли все розгорнулось, і коли пішла лісами слава про нового командира, з'явилися у Трояна емісари, щодня то іншої партії, щодня то з новими вимогами, пропозиціями, обіцянками, погрозами. Троян крутив, як кажуть, політику, торгувався завзято за кожний цаль якогось свого неуявного права, обстоював кожну букву, кожну кому своєї власної ідеології, інколи кпив, мовляв, він ніякий генерал, і не батько-отаман, і не вождь, а так просто собі вояка-рубака без попа і парафії... Йому казали: "Приставайте до нас..." — "Як же, в чорта, до вас, коли вас диви стільки, що й не перелічиш. Давайте хіба всі разом, як є, — народ тобто..." Не погоджувались з ним, сміялись: "Яке там разом, коли "ті" зовсім не те саме, що ми, і що вони "ті" розуміються на державному ділі, ми їх і так

загорнемо під себе, а будуть брикатися — знайдемо з ними лад і порядок..."

Кінчалось, звичайно, пляшкою дермансько-запорізького самогону-спотикача і обрізком сала... Троян, як правило, "погоджувався" — чорт з ними! Погоджувався і з тими, і з тими, "приставав" до всіх разом, сідав не на двох, як кажуть, а на трьох, на чотирьох стільцях, а там, мовляв, побачимо, бо ж діло в початках, а кінця його ще ніхто не бачить.

— Чули он, що казав сер Вінстон Черчилль своїм британцям? Крім праці, поту і крові, не обіцяю нічого! І я, братця, більшого обіцяти не можу. Вірте не вірте, буде самостійна чи не буде, а... Знаєте самі! Лежати, хоч би хто й хотів, не дадуть, а з нас Сибіру досить, гепоу досить, — шляхта не шляхта, пролетарі не пролетарі — всіх змішає спільна чортова доля! Україна для мене, братіки, ніяка романтика, не теплий кожух і не хвіст собачий... Україна це... це я! Зрозуміло? Піт! Кров! Душа! Тіло! І ще честь! Дерли з нас хто тільки хотів шкуру триста літ, а тепер, кажу, досить! Будемо битися де хто стоїть, як хто може і чим хто може! Не чекаючи ніякого завтра, ніякого чуда, ніякої такої справедливості... Здобудемо своє — добре, не здобудемо — Залізник ось пісню змайструє, і хай співають нащадки, якщо їх ще не видушать різні наші старші, молодші, сильніші, мудріші "брати"! Те, Залізничне? Чи не правду кажу?

— Та щось у нього муза надто той... іржава! — буркнув котрийсь під загальну понуру мовчанку, що постала по слові командира.

— Забагато домішав заліза, — флегматично озвався Терешко.

— Не квакай, не квакай! Ропуха! — обурився залізний поет.

Великий аналітик Царенко додав:

— У нас тепер без заліза не піде... Хіба твоя, Терешку, вчорашня печеня не була залізна?

Усі, як сиділи навпочіпки, заіржали, мов табун коней.

— Та чого ж залізна? — боронився збентежений Терешко.

— Ти краще знаєш чого, — вів своє Царенко.

— Хіба ж я, братця, винен, що той кінь мав двадцять з гаком років? — сказав Терешко, спльовуючи при тому досить незрівноважено.

— Але ти його, здається, зварив геть із підковами...

— Братіку! За "батька народного, Сталіна рідного" були роки, коли за копито здохлого коня жизнь віддавали, а ти тут, генерале, слину пустив на вигляд конячої шинки... Диви, Сталіну сам байрон Черчілль руку потискає, а мене ви ось...

— Ха-ха-ха! — заіржав знову табун.

— Та чого ж? Неправду хіба кажу? — боронився Терешко.

— Та чого ж ти Байрона сюди замішав? — спитав діловито Залізник.

— Байрона? Ну, а як його в біса... того?

— Барона хіба?

— Та барона... Хай буде по-твоєму...

— Так він же не барон, а лорд... — додав Царенко.

— Таж й ти гніякий царенко, а звичайна матня...

— Ха-ха-ха! — заіржала згряя.

Засюрчав сюрчок на збірку, і "дискусія" урвалась. Усе посхоплювалось і все побігло...

Це було тепле, вогке, бурхливе літо, початок липня. Сосни, старі і молоді, чадили навкруги своїм пахучим, п'янючим, густим чадом, ранки і вечори нагадували піч, в якій горить смоляне коріння, по вогкій, твердій, глиняній землі бриніли на всі лади живі й неживі істоти, вперемішку сунишники із джмелями, крилаті ромашки з крилатими метеликами, а вгорі, в густій, як вода, зелені коренастих дубів і лип, що ото на західному окраї Попівщини, гули ночами сови, а днями круки вибивали свої немудрі симфонії...

Бригада Трояна жила в тому лісі, мов родзинки в калачі. Вона була і з'єднана, і роз'єднана. У ній було безліч за і безліч контра.

Вона зросталась, як зростається рана, з кожним днем, а згодом з кожною навіть годиною. У ній було багато такого, що кидало б людей ніж на ніж...

Але найгірше було в бригаді — брак справжньої, модерної, одноцільної зброї, як також брак амуніції. Це була справжня жура командира і його співробітників. Вони хотіли бути озброєні "з голки". Тіп-топ, як казав Царенко. І хотілося їм згодом побільшитись. Що одна сотня? Бодай батальйон!

Щасливий, ніяк не сподіваний, можна сказати, примхливо-випадковий кивок долі багато їм допоміг. Десь саме у тих днях, так у середині гарячого липня, до Троянового табору окружними, нерівними дорогами дістався лист такого змісту: "Дорогий майоре! Я Вас не забула. Знаю все, що з Вами трапилось. Хочу з Вами бачитись, щоб вияснити

справу. І коли Ваше бажання відповідає моєму — дайте відповідь через людину, що доручила Вам цього листа. Де і коли? Не бійтесь мене! Вірте мені! Ваша В."

Несподіванка потрясаюча, збентеження велике. Можливість знов побачитись з тією з'явою непереможно приваблива. Троян мусив подумати. Лаявся люто, сливе всю ніч рішався і таки рішився. Призначив неділю, двадцять дев'ятого цього ж місяця, сьома година вечора. У... "Дойчес Гофі". Дуже точно і не менше бравурно, як і личить справжньому гусарові. Блиснути, здивувати, приголомшити. І не думати про можливу небезпеку. Ризико на всі сто!

Готувався Троян до цієї, можна сказати, епохальної зустрічі дуже старанно, і коштувала вона трохи жертв, бо необхідно було роздобути деякі незвичні речі, нав'язати певні контакти, знайти ходи й виходи, щоб нарешті на точно призначену годину до одного зі столів у ресторані готелю "Дойчес Гоф" у Рівному, що за ним сиділа елегантна пані в спортовому костюмі, підійшов не менше елегантний офіцер ес-есів, назвав себе Рейтером і запитав:

— Ви пані Ясна?

— Так, — відповіла пані.

— Ви, здається, хотіли бачити пана майора?

— Так, — відповіла пані.

— Потрудіться — за мною.

Пані покликала кельнерку, розплатилась і вийшла з офіцером. Вона була спокійна, невимушена, звичайна. Офіцер, що вийшов з нею, мав зосереджений, злегка напружений вигляд. Вони пройшли мовчки хідником уздовж великої площі, що послала на місці збомбардованих

будівель, попри пошту, дійшли до будинку, де містився уряд безпеки ес-де. Тут стояло і чекало на них сірої барви військове авто з шофером. Офіцер і пані сіли до нього і поїхали в напрямку Грабника.

По кількох хвилинах авто, виїхавши на край міста, звернуло у бічну, вузеньку, зовсім сільську вуличку обсажену з обох боків уже посохлими соняшниками, і зупинилось перед будиночком, що нагадував скорше якусь шопу, ніж помешкання... Пані й офіцер висіли з авта і зайшли до будиночка. Авто поїхало далі. Було тихо, безлюдно. Ясно світило передвечірнє, спокійне, осіннє сонце. Будиночок, що осамітнено, із забитими, засотаними павутинням вікнами стояв на городі, зарослому густо квітами, відкидав спокійну, довгу тінь і мовчав, ніби хотів зберегти смертельно важливу таємницю... По якомусь часі з будинку затильними дверима вийшло двоє молодих людей у селянському одязі — чоловік і жінка, попростували через довгий, обсаджений вишнями город, стежечкою, що заросла настурцією, чорнобривцями та безсмертниками, і вийшли розхитаною хвірточкою на вузьку, задню, немощену вуличку, де чекала на них селянська підвода, запряжена парою худих гнідих конят.

Чорнобривий, неголений дядько, що сидів на возі з батогом у руках, мовчки допоміг молодій жінці вилізти на віз, вимощений горохвяною соломою та застелений старим смужистим килимом, потім пацнув обережно по спинах конят, і віз рушив, коливаючись, мов човен, по вибоях дороги.

Сама зустріч відбулася у селі Шпанові, що над Горинем, щось із шість кілометрів від Рівного, у типовій селянській хаті під солом'яною стріхою, у кімнаті з величезною кількістю образів по всіх стінах і цілою купою великих, тісно набитих подушок на ліжку в лівому передньому кутку, при гостях, при варениках, при чарці самогону... І, коли увійшла Віра в супроводі молодого, незнайомого чоловіка в селянському одязі, що був, одначе, Трояйовим міністром пропаганди Залізнякам, усі гості, що сиділи довкруги стола, затихли, повернули голови до входу, а Троян, що сидів на покуті, мов князь, у якомусь не то мундирі, не то піджаку, підняв свою велику, з розбитим волоссям голову і проговорив патетичним басом:

— О, нові гості! Це, браття, кума Анастасія, щось як дочка царя, з Києва. Прошу, знайомтесь!

Він був червоний, очі блищали, щоки пашіли огнем. І був помітно схвильований, хоч намагався не показати цього.

— Привіт великому капітанові! — жартом на жарт відповіла Віра, також помітно схвильована, з барвистою усмішкою, блискучими очима, у пишній вишиваній сорочці...

87

Умри, мій батьку,

Умри через мене втрете!

Твої рятівники —

розбійники і вбивці!

Твій Карл — їх отаман! —

Театрально прорецитував Троян, підвівшись на весь свій зріст мало не до стелі, але його ніхто не зрозумів. Вірі одразу влаштували біля нього місце.

— У вас тут, бачу, весело, — намагаючись потрапити в тон, сказала швидко Віра.

— У нас скрізь весело! І завжди! — промовив Троян, наливаючи склянку.

— Капітане! Не подужаю, — засміялась Віра, блискаючи на всіх поглядом.

— А ви ось закусіть! І подужаєте! — загомонила пишна, повногруда, рожева молодиця, підставляючи миску смаженої, кольору старої міді, капусти.

— Гей, братця! Наливай! За куму! — виголосив Троян.

Всі загомоніли, десь ззаду патефон заграв "Полюшко", Троян, розливаючи, підносив по вінця повну чару забарвленого на рожево питва і крізь галас щось говорив про "велику, епохальну зустріч", про "куму з Марса", про "гльобальну епоху, що в ній, мов тріска в океані, плаває наша колосальна...". Його заглушив голос Віри, яка вимагала, щоб він нарешті сів.

Усі випили "за куму", а потім Троян і Віра, мовби потонули у загальному шумі, вели свою розмову притишеними голосами...

— Ну ж і красива ти у цій вишиванці, скажу тобі по чистій правді. З Дерманя! З Запоріжжя! Вишивала тітка Домаха — Петра Даниловича Карого... Ти таких не знаєш, не твоєї раси люди... Ха-ха-ха! Лише пригубила? Ей, кумо, кумо, це не по-нашому! До дна,, кажу тобі! Тож на радощах — дай ущипну, чи, бува, це не сон...

— Трохи, кажеш, тужив? — блищала очима Віра.

— Трохи?! Як собака на прив'язі, скажу тобі, крутився, особливо там, у тому проклятому, чорт їх бери, гепеу, чи гестапо, чи як його тепер, сучого сина, величають... Але, Марто, Марто! Чи пак, Віро! Мені там сказали, що й ти, відьмо, руку свою до того приклала!

— Ти трохи забагато випив! — перебила його Віра. — Подай он ті голубці, давно таких не їла...

— Їж! У нас тут є! Їж! Повно!

— Печені ось покуштуйте, — устряла до мови теж повногруда молодиця.

— Явдошко! Як вам моя кума? — спитав Троян і обняв разом і куму, і Явдошку.

— А! Гарні! Як пані! — гомоніла гаряча Явдошка.

— Чи не така, як у того Нечая, га?

— Е! У того була гетьманша...

Гей, з кумасею та й з Хмельницькою

Мед-горілочку кружляє... —

заспівала Явдошка соковитим альтином. — А у вашої ось, бачу, чарка не рушена, — додала вона по хвилині.

— Моя, бач, панського роду! — докинув Троян.

Бо я панського роду,

П'ю горілочку, як воду, —

заспівала й на це Явдошка. — А все-таки, — спитала вона, — як ви її звете?

— Таж Анастасія! — зареготав Троян.

— А я думала — на жарт! Анастасіє! Та захивіть! Та пригубте, либонь! Я, бачте, не дуже вмю припрошувати, у нас всі як удома... Ану давайте разом! — і Явдошка піднесла свою чарку.

— Як уже разом, то разом! Усі! — піднесла й свою чарку Віра.

— Хай буде і всі! — гомоніли гості.

Настрій зростав, мов буревій. До півночі було бурхливо, а тоді Троян з Вірою захотіли говорити окремо, відійшли непомітно до сусідів, де дали їм світлицю, мов навмисне для них приладжену, з такими ж подушками, образами, рушниками з півниками і навіть голубою картиною у призолочених рамцях, як то Мати Божа Почаївська рятує монастир від нехристів-турків...

Троян був і п'яний, і разом тверезий, його шум минув, був лише в гуморі, певний себе і суцільно міцний.

— Ну, от, — казав він, — ми ось знов ніби разом... Як маю вам казати? Ти? Ви?

— Продовжуй своє "ти", так буде краще і на майбутнє, — сказала Віра.

Закурили. Віра прилягла на високій постелі, сперлась на подушки. Троян ходив по світлиці, мало не торкаючи головою сволюка.

— Тоді знаєш, Віро, що, — сказав він від самого серця, — якщо балуєш зі мною...

— Ну, так що тоді? — засміялась вона крізь дим цигарки.

— "І ножки полама-а-а-аю! І ручки переб'ю-у-у-у!" — заспівав він хрипло, мов старий грамофон.

— "Живою в могилу заро-о-о-ою! А сам в Сибі-і-і-ір пайду!" — докінчила за нього Віра.

— От щось таке, — сказав він. — А звідки ти знаєш цю розбійницьку?

— Бо сама розбійник, — засміялась вона. — Знаю, що ти грізний, але не знаю, як тоді все те пояснити, звідки, з якого кінця, якими такими словами, бо тепер, я тобі скажу, наша справа починає горіти справжнім огнем... А з тим цілим Житомиром, скажу тобі, там не політика, а... а, може, ревності, може, гордість... Той барон і вся та публіка...

— І той Шульц! — перебив її Троян.

— Ну і Шульц... Я вже з ним говорила, і він поїхав до свого Берліна...

— А шкода...

— Чому шкода?

— Краще б ти влаштувала мені з ним особисте побачення.

— Що за церемонії? Ти ще його зустрінеш... І без мене...

— Хотілося б, знаєш... так, делікатно!

— Що Шульц! Що барон! Пішаки!

— А хто, по-твоєму, генерали?

— Як хто? їх там повно! Даргелі, Пюци, Муми, Неслери!

— Чому оминаєш найбільшого?

— Коха?

— Ну, хоч би!

— Тут ще не час. Він нам поживніший, ніж сто китів. Його політика заступає нам пару дивізій на фронті...

— Ха-ха-ха! — зареготав несподівано Троян, але слова не випустив і не моргнув бровою... — Кажі, з чим приїхала? — запитав він облегшеним тоном і підступив до ліжка.

— Чую, зібрав армію, — сказала вона.

— Ну, так що? Так, зібрав.

— Так воюй!

— Воюй, а чим? Картоплею?

— Чого ж картоплею, коли є порох!

— Як порох? Де?

— Океани гатять порохом, а ти питаєш! А чого найбільше треба? Може, я могла щось пошептати?

— Відьмо! Далєбі жартуєш!?

— Чого б я жартувала, чорте!

— Та невже щось можеш? Так слухай! Дай огню — і все потече смальцем!

— За цим і приїхала!

— Так витрясайся! Витрясайся!

— Якого саме огню, капітане?

— Ну, так... На перший бал... Так сотень дві-три... отих... як його... пашок. Так званих фінок тузенів десять... Та ка-тюшиним ділом — кілька добрих пар... Та дьогтярів десятків зо два... Та шроту до них відповідну порцію. От ми і в сідлі!

— А ти б так остаточно... Признайся! За кого б пішов?

— Висловлюйся ясно!

— За яку владу?

— Я політик-махорка. Дай лиш з одним розквитатися, а там буде видно.

— А чи знаєш ти, що тут ось-ось і інші капітани появляться?

— Про кого думаєш? Капшука часом? Таж я з тим собакою недавно два літри самогону виджорив. На віки вічні союз! Куми!

— Ха-ха-ха! — не видержала Віра.

— Ось лише зустрінеш — запитай, як смакував наш спотикач...

— Запитаю, запитаю... Але я щось чула, що ти і з іншими спотикачиш.

— Спотикачу! Як не спотикачити? Під одним же кущем сидимо.

— Але ж вони там самотійну...

— Ха-ха-ха! То, скажу, дивачка! Боїться самотійної в той час, коли сам Сталін "суверенну" співає. А яке нам з тобою діло, хто з них і за яку... Нам з тобою політика — як верблюдові фрак або Сталінові циліндер. Давай — воюємо, і баста!

— Здаюсь! Воюємо! Дістанеш огню!

А тижнів зо три Троянова бригада спокійно, без метушні й галасу, підтягалась до Чорнобилів, що на сході біля Людвиполя, і там у одному ліску отаборились. Не дуже знали бійці, чого аж сюди послав їх командир, гомоніли так і сяк, сподівалися зустрічі з першим огнем; одні раділи, інші злегка, під ніс, мов би самі з собою, висловлювались, що ось, мовляв, як його й куди його з такою зброєю... У них же там і танки, і міномети... І яке ж було їх здивування, коли однієї, як кажуть у пісні, темної ночі до табору прибули, а потім від'їхали якісь підводи, хлопців побудили, вишикували і кожний дістав по фінці, по гранаті та по скриньці набоїв. І ще якесь там майно, і навіть папахи на зиму, і все те честь честью, мов з голочки, якогось орловського чи ленінградського "пошивпрому". І ордени появились!

Здивування було велике, а коли питали командира, так той лише моргав лівим оком і казав:

— Бери і мовчи!

— Ну, а ордени навіщо? — спитав скептик Терешко.

— Як навіщо? Нарешті героєм станеш! — докинув жару Залізник.

— Може, тобі це й личить, але який герой з мене...

— Чого? Орден навіть корову на рисака оберне...

Говорили так і сяк, говорили багато, але бригада верталась обчеплена фінками, мов дівчина намистом. Усе звернули на командира, він, мовляв, знає, що й до чого. А як вернулись на свою Попівщину, бригада стала не зеленою, а огненною — змонтувалась, знайшла своє певне місце.

І не одна бригада, що на Попівщині... Це літо було врожайне на такі бригади, і намножилось їх, де лише був який ліс, — на Суражчині, на Антонівщині, на Гурбенщині, на Цуманщині — далі й далі ген туди, як Случ, як Стоход, як Горинь, туди під Олесько, під самий Пінськ, Соми, Сонари, Дороші та Круки, та бойовий Тарас Бульба, та Ярема в Пустомельщині. А з-за Стоходу, що на заході, виринули героїчні залишки Ридза Сміглого під виглядом "армій крайових", а там з-за Случа посунули Ковпаки, та Медведєви, та Гончарови... Визволителі там, визволителі тут, визволителі скрізь, на кожному місці, прапори червоні, прапори жовто-сині, прапори біло-червоні. А ті, що в Рівному, в своїх новеньких жовто-бронзових уніформах, заворушилися швидше, заговорили про "штюцпункти", почали рови копати, та колючі дроти снувати, та засіки класти, та радитись, та сердитись, та погрожувати... Почули, що насувається, "мов та чорна хмара", загроза з усіх боків і що там і там їхали й не. доїхали фольксгеносен, зольдатен гросдойчес-райхес, ес-ес штурмбандфюрери, зондерфюрери і просто фюрери... І тоді вони вельми сердились і робили походи на Малин, на Ремець, на Туличі, на Літин та інші й інші. Вони стріляли, вони зганяли жінок, старців і дітей до церков, палили їз разом з престолами, ловили, кого могли, пхали у в'язниці, везли до рейху, до Бухенвальда...

То був, як сказали б літописці, грізний год, год смуги, врем'я огню, люте врем'я, і ті люди, що бували ще, наприклад, у Рівному і якимось вірили або хотіли вірити у так званий лад і порядок, що думали вести школи, пускати цукроварні, закладати банки, видавати газети, молитися по церквах, ті люди сходилися, та засідали, та радились, та посилали

делегації до Бера, до Кіцінгера, до Неслера, до Даргеля... Умовляли, роз'яснювали, просили, доказували.

— Не такий час, — казав на це колишній залізний лояліст і законопорядчик, тепер командир при фінці Троян. — Тепер час огню, а не розуму! Зрозуміло? Говори до Коха, до Гітлера, до Сталіна! Говори до них! Під ними планета хитається, а вони вимагають справедливості! Нема тепер таких слів! Вони крають землю, як яблуко, от і все. У цезарів та бонапартів граються...

А заступник Даргеля в Рівному, товстий, дебелий, з міцним бронзовим обличчям, Неслер, приймаючи делегації, казав бубнявим, завжди сердитим, ніби він говорить з бандитами, голосом:

— Що? Вам школи? Інтелігенції? Хліб сіяти! Фабрики крутити! До рейху!

А його шеф, сам Даргель — елегантний пан із старанно зачесаним чубом, казав із злим огником у сірих, гострих очах:

— Ми не прийшли сюди робити вам Україну! Ми прийшли будувати Нову Європу! Зрозуміло?

II

На залитих передвечірнім сонцем полях, що звалися Тимошівщиною, білили довгим рядом зігнуті спина дівчат, що жали серпами, як це було й за прадідів, спіле, полове, колосисте, похилене на схід жито.

Було таке глибоке та синє, з баранковими опаловими хмаринами небо над їх головами і така темна, вкрита густою, срібною стернею земля під їх ногами, що все це разом: і жито, і жниці, і небо, і земля, і стіна недалекого за ровом Бущенського лісу з глибоким, давнім яром, що

тікав, мов звір, і ховався в гущавині дубів, сосон та граба, — що все це
якось зливалося, переливалося, дзвеніло, співало.

Небо синє, земля чорна та земля чорна, та гей!

В Україні шумлять жорна, шумлять жорна, та гей!

Приказ строгий: жорна здать!

Там носять торбинками,

Там сиплють жменьочками,

Крутять жорна — вправо-вліво,

Щоб їстися не хотіло,

Та гей!

Ляндвірт грубий приїжджає та приїжджає, та гей!

Дядькам зуби вибиває та вибиває, та гей!

Приказ строгий: жорна здать!..

Ходить Гітлер над рікою та над рікою, та гей!

Носить жорна під пахвою, під пахвою, та гей!

Приказ строгий: жорна здать!..

Співають дівчата вздовж стіни жита, помахують "жменями", дарма що
сонце пряжить їх спина до самих костей, дарма що солоний піт заливає

їх очі, їх бронзові обличчя, дарма що раз у раз пролітають над ними літаки, ніби стежачи за здобиччю, мов шуліки. А під вечір, коли тінь Бубенщини заливає ціле поле і коли втихають літаки, з лісу виходять поволі молоді хлопці з фінками на шиї, і тоді розсипані по полі снопи вкладаються у півкопи.

— Параско-о-о!

— А чого-о-о!

— Та вважай, щоб тебе шторх не зачепив за спідницю!

— Ти-но дивись, щоб він тебе бомбою в око не вцілив! Буде свербіти!

— Ха-ха-ха-а-а-а! — несеться луною попід Бубенщиною регіт.

А вже сливе по заході сонця всі разом вінка плетуть з жита, кладуть його на голову русявій Улянї і потім ідуть тісним гуртом босими ногами по глибокому поросі дороги, і пісня їх широкою луною б'є понад запорізькими садами, та займиськами, та лішниками.

Ой живо, женчики, живо,

Живо, женчики, живо,

Буде горілка й пиво!

Нам горілка немила,

Нам горілка немила,

Нас нива втомила!

Не так нива, як гори,

Не так нива, як гори

Широкої простори!

Унісоновий, розливний мотив пісні нагадує старовину, нагадує предків, минувшину, але й сучасність на тлі цього мотиву виступає як старовина.

А на Запоріжжі, що межує з Горбайцями, у світлиці колись найбагатшого, опісля двічі розкуркуленого, а ось знов поверненого назад Михайлового зятя Андроніка, якого син Аникій упав від німецьких бомб у Рівному того ж дня, коли був попечений і Яків, — п'ять столів укриті білими, з червоними опасками настільниками, а на них калачі та паляниці дерманські з муки на жорнах меленої, та поливані великі миси смаженої капусти, та гори краяного житнього, печеного на капустянім листі хліба, та пляшки старосвітські, ще Мостиської гути, темно-зелені, щоб не бачило око матовости трішки припаленого перваку.

Андронік за всіх хазяїв здимає з Уляни вінок, частує всіх чаркою вишнівки, а потім усі сідають за столи — хлопець і дівчина, хлопець і дівчина, по парі, як голуби, як велів сам Бог, причому хлопці, мов для оздобы, кожний із своєю фінкою, а дівчата, щоб не зостатись позаду, з серпами за поясом. Тиша велика і святочна западає, а тоді всі з шелестом встають, і сивий, як голуб, Михайло "Отченаша" по-старосвітському, зі слов'янська прочитує, а Андронік, щоб часу не гаяти, чарки глиняні, також давні, із запорізької гончарки старого Данила Гуци, наливає, а Бухало, наймолодший, Андрій, підносить чарку і картавим голосом промову держить:

— Ой плекласні мої женчики-бленчики, мої дівчатонька та чолноблівії! Ось ми й жито наше дожали! І снопи пов'язали! І в копи склали! Але наші "визволителі" млини наші на земки взяли, щоб ми хліба

не їли, а щоб усе їм віддали. А ми ось, бачте, жолна собі завели, а до жолен фінки додали, а до фінок сталеві лодзинки, щоб ними чолта клопити, щоб нам було веселіше на білім світі жити! І за це нам, вам і всьому лоду нашому — щоб він жив, усіх пележив, як з води, як з лоси, і вовіки-віки тличі слава!

— Слава! Слава! Слава!

Хлопці випили, дівчата пригубили. А як смакує смаження з утроби свинячої! А капуста! А голубці пшоняні у пелюстках квашеної капусти, закроплені шкварками, мов бурштином! Чарка тягне чарку, ворушить кров, зганяє втому, а там, диви, і Михтод Гуців "з-за рову" із своєю облізлою скрипочкою-рипочкою, що на ній ось уже двом поколінням свою "польку-ойру" та "свині в ріпі, свині в ріпі" награє, появився, а з ним і його одноока дочка Мокрина з бубонцем.

Хлопці з фінками вхопили дівчат попід стан — і пішли, і пішли пара за парою ходором по току напіврозваленної колективізацією клуні, з присвистом, притупом, а дівчата дрібно-босо такт вичісують та спідницями широко круги крають, мовби злетіти хочуть.

На току лампа блимає, крізь провалену стріху клуні місяць дивиться, по засторонках, з обох боків току, дітвори юрби, що товчеться там, мов купа чортенят, збиваючи куряву перележаної мерви.

А на подвір'ї Михайло без шапки лисиною проти місяця світить і глухим, але все ще, як кажуть на Запоріжжі, гужим голосом мову веде, хвилософію свою розводить, згадуючи своє і не своє бувале.

— За царя, звісно, такого не знали, — просторікує він із своїми сусідами Гордієм, Тимком та Феодосієм, що все ще його слухають, — але за древніх времен, як то ще за татарщини, як то старі люди — покійний Никон Гуца, та покійний Данило Гончар, та ляш отой, що повісився... Я вже їх лише так, як у мряці, пам'ятаю... Так ті, було, ями татарські по

лішниках показували та розказували, як то люди в них ховалися. То ще вигода, що Дермань наш, хвалити Бога, осторонь шляхів, а Запоріжжя — так його зовсім у Бога за пазухою, для птахи лише вільна дорога... За першої війни, скажу вам, я тільки раз солдата тут бачив у службі, за німців, що ото в революцію прийшли, тільки раз двоє приходили за сіном, за Петлюри, кажу вам, так таки ні одного тут не бачив, хіба що отоді біля монастиря, як ото підняли наші блазні повстання... За Будьонного наші хлопці, здається, двох обдертусів у болото пустили, бо десь там у комору Югені Хведоровій заплуталися... За Пілсудського також був спокій, лише Семена Андрошука трохи антики по лішниках поганяли, все йому той його крейсер "Пересвет" не могли подарувати, бо ж він тоді трохи за Леніна та за Троцького стояв, поки не виріс та не став хазяїном...

— То лише попервах... А що сталося потім? — додає Гордій, маючи на увазі часи Пілсудського.

— То знаєте, — веде своє Михайло, — потім я вже не кажу. Поляки, знаєте, є поляки. Вони, бачте, в голову собі вбили давню Польщу, а теперішнього так і не бачили... Жили, як кажуть, старим духом, ну, а воно вже кожному звісно, що вода тече хоч у тій самій ріці, але завжди інша і кожний час своє з собою несе... Коли вже ті наші хлопчиська та дівки почали з тією Україною носитися, та вишиванки вертати, та стрілецьких по вечорницях виспівувати — звісно, полякам здавалося, що це їхню Річ Посполиту кривдять, мовляв, як же так, хлопці гайдамаччину свою пригадали з усякими там Павлюками за Залізниками, що їх у мідяних котлах по Варшавах варили, як дичину... Що й казати! Люди є люди, а наші ось самі для себе... Здавалося б, можна всім жити, але виходить, що не можна. За царя, бувало, ніякої такої тобі України і в думці не могло бути... Навіть, як кажуть, язика запертили, у школі було ту дитину на руське вивертати — што, та как, та сапог, та гаспадін. Але що вийшло? Я сьогодні дурний! Ні тобі Росія, ні Польща, ні Україна — німець іде і все горне під себе, і равс, і равс!.. Га? Ну, що ж ті хлопці з тими копистками! Як Америка скаже — так і буде! У них там... Хах! Кажуть он по радіо, з Лондона — п'ять тисяч літаків за одну ніч на

Німеччину налетіло. П'ять тисяч! Шутка сказати! Хто виграє при такій погоді? А вони ж із Сталіним.

— Ми виграєм! — враз почувся голос ззаду, дядьки оглянулися, до них від дороги підходив Троян...

— О, Якове! А де це й ти тут ходиш? — запитав Михайло, і якось йому, чути по голосі, стало, ніяково.

— Та ось на бубон ваш пішов... А хотів би з вами, хазяї, нащот жита... Он пожали, й молотити тра, але як....

— Та хіба як, — сказав Михайло, — до клуні — і молоти!

— Заберуть, діду!

— Е!

— Ніяке "е"... Бачили ті там літаки? Дивляться. А там прийдуть танки, і по житі...

— А що ж по-твоєму?

— Якщо хочете по-моєму — давайте притягнемо паровика від чехів та там-таки на Тимошівщині і змолотимо. А магазини наші...

— А як же з розплатою?

— Та як з розплатою? Німець дає сорок грамів зерна на трудову душу, а ми ладні додати ще й по пачці махорки...

— Ха-ха-ха! — зареготали дядьки.

— То воно звісно, — почувався дід Михайло. — Знаєш що, Якове, моя думка — додай до махорки пару штанів та пару добрих халяв і забирай те жито куди хоч... Нам лише на підпалка зостав — і ми квити!

— Та трохи гасу та соли, — докинув голос збоку. Інші з ним погодилися загальним бурчанням, що нагадувало іржання голодних коней.

Так і вдарили по руках. У клуні своєю чергою крутили польку аж курява виляся, мов з-під воза по курній дорозі, бубонів дрібно, лоскітливе бубон під пальцями Мокрини, а Михтод, разом із скрипкою, правою босою ногою вибивав розмірене такт, бо він знає своє старе діло, як бджола, що носить мед, або дяк Демид, що сорок років читає ті самі "алілуя".

Надовго не відкладали, Троянова бригада одразу-таки взялася за діло, як і було домовлено. Там-таки на Тимошівщині паровиком ночами при світлі смоляків скрутили те жито, а як загуде було що у Дермані чи Бущі — одразу били в щит, смоляки гасили, на руру клали дротяну шапку і чекали. А днями паровик, замаяний, мов молодиця, спочивав під зеленим дубом, поки бригада вчилася бити у фокус, як казав бригадир. День-що-день від ранку до смеркання, з перервою на Терешкові галушки, ціляли своїми фінками, бігли вперед, бігли назад, у центр клином врізалися або сипали градом в одну точку. Командир був тої думки, що менше треба теорії, а більше, як казав, гарячої практики, і тоді вийдуть солдати. І вечорами навіть Залізняк мовчав, витягав ноги і лежав, як крокодил, нерухомо.

А тут ще жито молоти, та нічні марші з кропив'яними мішками по цукроварнях, та ґуральнях, та "ляндвїртшафтах", та всілякі ті, здебільша також нічні, маневри попри Півче, Остріг, Мизіч, Кунів, Шумське, щоб, мовляв, кожний знав свою дорогу навіть заплющивши очі.

Так, командир був, що й казати, трохи крутий, може, навіть закрутий часом, але кожний з його сотки вже й сам знав, що їх діло також круте і делікатними пальчиками його не візьмеш. А скувати з такого різного матеріалу щось одно ціле — також не проста штука. Той зі сходу, той із заходу, той з чортом, той з дияволом, той раз тут, раз там, бо його сумління гризе, що він не там, то знов гризе, що він не тут, а то, диви, був-був — і десь, мов камфора, зник, а того на чомусь приловили, щось він десь там з кимсь про щось... Агентура, розвідка, інтриги, провокації. Ліс. Земля. Природа. І... смерть.

Ні, що не кажіть, а час крутий, вузлуватий, гужий. Чортів час. дияволи цілими полками на землю зійшли, скинуті Богом з небес...

Троян мусив набивати руку, що з кожним днем робилась сильнішою, твердішою. Оце ось на днях когось там дерманці на вулиці приловили, йшов, мовляв, до Трояна в повстанці, але, коли його як слід обмацали, знайшли при ньому і се й те, а також, між іншим, невідомо для чого, слоїк із стрихніною і деякі папірці з печаткою рівненського ес-де.

Ще, правда, назагал скрізь довкруги тихо, ніяких справжніх операцій, лише інколи, то там, то там, продзижчить знайомий "шторх" з рівненського літовища, що всім уже набрид, роблячи, видно, розвідку, але то не було справжнє. Хлопці тоді кожний свого куща, як блоха кожуха, тримались і лише гострили зуби, як би того "шторха" на землю зсадити... Одначе в повітрі, як казали, щось було чути, віяло ніби згаром, ніби тінь якась землею проходила. Залізник годинами чапів за своїм "телефункегом", виловлював жадібно з повітряного океану кожне слово "фюрергавптквартіру", Москви, Лондона, слідкував по мапі за всіма фронтами, лініями, населеними й ненаселеними пунктами, впертими боями під Ленінградом, Сталінградом, Старою Русою, Курською, Доном, Нарвіком, Добруком, Гвадаканалом, по Африках і Пацифіках, а потім уже своя команда зведення робила, читала його перед бригадою при вечірньому рапорті, і тоді навіть Терешкові було видно, що діло фюрера капут, що воно з кожним днем грузне, і що прийдеться й собі вдарити, і що той час не за горами.

І, хоч гострилось зуби на одно, зачепитись прийшлося за інше. Одного прекрасного передвечора у вересні, здається, під неділю дванадцятого числа, бригадний листоноша Грушка, якого звали також Святим Петром, бо носив він пошту з Дерманя, мов апостол, "пер педум", тобто пішки, подав командирові конверта, що його той пізнав з першого погляду. А в листі, що був у тому конверті, повідомлялося, що "вона" хоче побачення, що має це бути в неділю тринадцятого вересня (тобто завтра) о годині сьомій вечора, у селі Новмалині, у якій там хаті біля школи, що під зеленим, залізним дахом.

Лист був написаний п'ять днів тому, але забарився, і ось тепер нема часу для надуми, а треба діяти з копита. І хоч не було там нічого справді наглого, нічого, здається, особливо важливого, однак Троян заметушився. Покликав Царенка, покликав молодшого старшину, що почав "висуватись" під назвою Булава, прочитав їм листа, сказав Булаві сідлати одинокого верхового Буланого, гнати до Новмалина, заїхати там до зв'язкового Потапа, розвідати, що і як, і ще до ранку вернутися назад і скласти звіт.

Сам Троян тієї ночі також спав не дуже, лізли міркування, здогади, знав що "вона" кличе не задля гарного слова. Чому, думав, Новмалин, чому так спішно, їхати чи не їхати, а як їхати, чи вернеться, а як не поїхати, можна щось прогавити...

На світанку пригнався на замиленому Буланому Булава. У Трояновій землянці світився огарок свічки, всі три — Троян, Царенко й Булава — сильно диміли цигарками з доморобного, гульченського "турецького", були заспані, сердиті. А коли сходило сонце, вони всі троє посідали на селянський драбинячок, запряжений дрантивими, мишуватого вигляду кобилками, і візник Кобила повіз їх крізь густу мряку Попівщини вузьенькою дорожиною в напрямку південного сходу...

Новмалин, щось за дванадцять чи п'ятнадцять, ніхто того не міряв точно, як колись казали, верстов, для дерманців був не чуже місце, знали його, те колись лісове, зелене і по-своєму пишне село, за його

широкий, прозорий став, за його млин-маримон, за його колись чомусь славетну, так звану двокласову школу, по-старому "училище", як і за веселих, жвавих дівчат та хлопців, які або сильно з дерманцями кохалися, або не менше сильно з ними билися.

Дорога до Новмалина ще не так давно снувалась старим, тінистим, спочатку, мов свічі, сосновим, а далі дубовим лісом, але в ці часи від того лісу zostалися самі назви — Темний Бір, Ведмеже, Вовче — і лише десь-не-десь невеличкі чубки лісу між невеликими присілками та закинутими хуторами. Грунт — пісок або суглинок, місцями масний і родючий, місцями пісний, кнопкий, пустинний, і лише долинами побіля спокійних, прозорих струмків, що ще недавно були річками, стелились луги, вкриті свіжою, зеленою осінньою отавою. Загалом місце далеке від головних шляхів, як і Дермань, закинуте і, як і Дермань, розвинуте, багате, пишне, з давньою традицією і культурою...

У Новмалині "в хаті біля школи, що під залізним, зеленим дахом", мешкав пан Шейн — званий, зрештою, довголітній новмалинський "війт", колись обозовець, пілсудчик, навіть, здається, легіонер, в кожному разі, за Речі Посполитої "пожондни, льояльни" обиватель, а тепер враз фольскдойч, шеф району і власник млина-маримона — невеличкий, округлий, завжди усміхнений чоловічок з повним, блідим лицем і великими, виряченими, водянистими очима.

Усі зустрічі цього тривожного часу на цій території, як парадоксальне правило, відбувалися при столі, при чарці, при смаженій ковбасі. Шеф району, фольскдойч і власник млина — у цей час більше ніж Кох, ніж Герінг, ніж маршал. Його дім, його комора, його стіл невичерпально повні. Його простора, сонячна, з фюрером на почесному місці світлиця також повна... Гамір, сміх, спів і дим цигарок від ранку до ранку, усе, мов каруселя, крутиться, вертиться, гомонить...

Не було виїмки і на цей раз. Світлиця Шейна шуміла й крутилася, виповнена запахами смажені, тютюну, алкоголю, а в густому диму, посередині, стояв, мов корабель, величний стіл, заставлений посудом і

пляшками. Довкруги стола згуслою, рухливою масою сиділи, напівсиділи, стояли й вертілися чоловіки і жінки, так ніби вони тут сидять і вертяться споконвіку, мов зачаровані...

Троян вступив у цю гущу досить обережно і досить непомітно, зовсім сам, бо Царенка з Булавою лишив десь там у заставі, на всякий випадок. Вступив і зупинився біля порогу, нічого спочатку не розбираючи: вже темніло, світилась під стелею велика нафтова лампа, бачив багато людей і разом не бачив нікого. І враз з диму виринула і підійшла до нього у піввійськовому одязі розчервоніла, як звичайно, повна життя і огню Віра.

— А! А! Пані і панове! Пані і панове! Увага! Увага! Великий командир Троян! — проголосила вона на весь голос, і все її бурхливе товариство враз завмерло. І всі голови, всі очі звернулися в його бік. І він почув себе мов під обстрілом.

А потім уже враз заплескало, загуло різними голосами:

— Браво! Браво!

Було дуже театрально, патетично, шумно. Трояна підхопили, потягли, посадили, піднесли склянку "чистої", мису капусти. Мусив пити, але не знав до кого. Не роздумуючи, випив сам, узяв першу-ліпшу ложку, загорнув нею, мов лопатою, до рота капусту. Швидко наповнювався настроєм, а разом з тим, мовби з туману, почав перед ним виринати повний, у своїй ситій красі стіл і все, що було на ньому й біля нього. І, крім мис, пляшок, склянок, величезного, обгризеного індичого кістяка, що урочисто, мов розбитий корабель, лежав серед столу, він побачив довкруги багато облич, а між ними двоє особливих — пурпурово-червоних, міцних, округлих, на коротких, товстих шиях, що їх Троян одразу визначив як не тутешні. Вони були спокійніші, з лукавою іронією у глибоких, сірих очах.

Нарешті Троян помітив і самого господаря, що звідкись виринув і помпезно, мов воєвода, відрекомендувався польською мовою, а zarazом відрекомендував свою дружину і дочку, назвавши їх обох Стасями.

— Слишalem, пан бил польскім уланем? — запитав Шейн, потрясаючи Троянову руку.

— Нім зосталем і teraz, — тим самим тоном по-уланськи відповів Троян. — Пьонти пулк уланув подгорянскіх, тшеця дивізія, тшеці корпус, перша армія, генерал-бригади Тадеуш Скожина-Скожиньовскі!

— А, то пан — улан! — вирвалось у молодої, повненької, кругленької русявки, що сиділа тут же в товаристві молодого пана в пенсне.

— Так, ласкава паненко! — зірвавшись на ноги, відрпортував Троян, так якби враз із цим узяв під козирок і брязнув острогами.

— Прошен сядачь, прошен пана сядачь! — спішила зі своєю мовою господиня дому. — То наша друга цуречка Зося, а то ей нажечони, пан Грабовські. А те паньство...

— А, вони знайомі! — перебив її пан Шейн.

— То пані... — звернулась вона до Віри, — я ще з вами сама не знайома. Ми тут цілий день, але я ще не знаю, як вас...

— Ядвіга! — перебила її Віра, щоб задовольнити цікавість господині.

— О, пані Ядвіга! А той пан?.. — звернулась вона до одного округлого обличчя.

— Качан! Фьодор Качан! — озвалось негайно обличчя з сильним кацапським акцентом.

— В такому разі я буду пан Халявський! — відповів на це Троян, і всі зареготались.

— Сюди, пане Халявський! — покликала його до себе Віра, що сиділа через двоє стільців від нього.

— Єстем, моя найяснейша пані Ядвіго! — відповів Троян і підсів до Віри.

Віра представила його і другому червоному обличчю, що назвало себе просто Борисом. Заговорили всі разом, і всі, за винятком Бориса і Качана, по-польськи. Борис і Качан час від часу вибухали реготом, а коли до них зверталися, лише відповідали:

— Не розумем! Нічаво не розумем, проше пана!

— Вони тут нічого не розуміють, — загомонила молоденька русявка, яка враз опинилася зліва біля Трояна, що йому дуже сподобалось.

— Чи не з Рязанської часом? — запитав Троян Качана.

— Нет! З другою старани. Сталінград!

— А! А! Сталінград! Сталінград! Волга! — загомоніли всі разом.

— Волга! — викрикнув Шейн.

— Да! Матушка! — додав Борис.

Волга, Волга — мать радная!

Волга ру-у-уская река! —

затягнув Троян, а всі з місця підхопили:

Не відала ль ти подарка

Ат данскова казака!

— Ах, Волга! — гомоніла русявка. — Яка то ма бичь велька жека!

— Бальшая! — зрозумів Качан.

— Як тши Вісли? — сказала русявка.

— Какіє тши! Штук пять давай! — захоплювався Качан.

— А то все одно! Яка, панове, різниця! — сказав Шейн, і в його голосі вичулась нотка образи. — Випиймо краще по одній... Пане Троян! Пане Людвіго! Що ви, що ви! Ану, ще по одній! Жній, Валенти, єще раз, як у нас казали! Ха-ха-ха!

— А яку рангу ви мали в уланах? — запитала Зося Трояна дискретно, півшепотом.

— Всього поручник! — відповів він автоматично.

— То пан — поручник! Я ображена!

— Вельми шкода! Смію запитати, яка тому причина.

— Що ви до мене не говорите, а все з тією панею...

— Рація, рація! Несправедливість очевидна і мусить бути направлена!
— і він обернувся до русявки. — Вас, здається, звуть?..

— Просто Зося!

— В такому разі, панно Зося, вам чого? Цього? Цього? — вказав він на дві поруч, червону і білу, пляшки...

— Скорше цього, — вказала вона на білу. — Наша — чиста. Рідний "Бачевський"...

— Го-го-го! "Бачевський"? Звідки?

— Татко має все. Старі запаси...

— Бачу, бачу! І навіть з янголом! А багато тут, крім вашого татка, німців? — запитав Троян досить одверто.

— Татко? Німець? Який же він німець? Він поляк! Був, є і буде! А німців тут немає, зовсім, лише доїжджають, і то зрідка. Лише командант... Але і той "наш"...

— Наш? Що значить?

— З Познанщини. Фольксдойч. І має... польку секретарку...

— Ха-ха-ха! Чудово! А ви, панно Зося... наречена?

— Щось так... Пан Грабовський приїхав недавно... Він так само партизан... У мене був інший... Також улан. Дванадцятого полку... З Крем'янця... І також поручник...

— І де подівся?

Зося зітхнула:

— Забрали! В полон забрали. І десь вивезли... Мабуть, на Сибір...

— А чи ви знаєте, панно Зося, що ми з Дванадцятим полком стояли разом на фронті?..

Зося глянула на Трояна, очі її заблищали і побільшали.

— О! Пане поручнику! То ви воювали?

— І залізного хреста маю!

— Не може бути?!

— При нагоді переконаєтесь.

Зося швидко обернулась до свого нареченого і почала щось із ним говорити. Троян дискретно позирав у їх бік, обертаясь до Віри, що розмовляла з Качаном, підливав "Бачевського"... Довкруги все шуміло, господиня й господар бавили гостей. Зося, що їй Троян знов підлив до чарки, обернулась до нього і сентиментальним тоном почала оповідати, як то у них тут було до війни, які приїжджали гості, бували навіть генерали, і навіть сам пан воєвода приїжджав на полювання до Суразьких лісів... А пан поручник, її наречений, був ад'ютантом генерала дивізії Стропчинського, а їй самій було тоді всього сімнадцять років, що було то велике кохання, щастя... А він був високий... стрункий... А який чемний! А вихований! А який вершник!

— Це його і забрали? — запитав делікатно Троян. Зося прикусила уста. Не відповіла. Очі її миттю заблищали сльозами.

— Розумію вас, панно Зося!

— Ах! Не треба! Не треба! Це був лише сон... страшний.

— Але ще буде! Ще буде! — загадково промовив Троян і стиснув її руку.

— Пане поручнику... Я б хотіла... частіше... з вами... бачитись... Ми ж тут сусіди... Ви ж з Дерманя?

— З Дерманя.

— Знаю. Я там була, і не раз. Там був командантом пан Зарембський. Ми там інколи влаштовували танці у тій великій залі семінарії...

— Ну, от... То ми, можна сказати, зовсім близькі... свої! На цей раз потиснула руку панна Зося. Від неї несло своєрідним теплом, вона, ніби окрилена, непомітно, легко, привабливо, подаючи скляночку маринованих рижиків, нахилилась у його бік, а він розповідав уривчасто й плутано про Дермань, підливав ще щось у її маленьку кришталеву чарочку, запрошував її ще раз піднести ту чарочку і ще раз випити, а потім перейшов з Дерманя на шовкові панчішки, шоколаду Веделя, вальси Шопена і далі на хтозна-що — на кроликів із малиновими очима і ангорського кота, що лазив попід ногами і терся об Троянову халяву. Хвилина млявої, п'яної тиші, а потім Зося впалим голосом запитала:

— Так, пане поручнику? Коли?

— Так! Скоро!

І при тому вони обмінялись поглядами, від яких міг би загорітися сірник.

А згодом, геть згодом, але цього ж вечора, коли все і всі виповнилися по вінця, у загальній метушні, крутежі й шумі, Троян несподівано натрапив на самого господаря і, відтиснувши його трішечки набік, досить категорично почав з ним таку дипломатичну розмову:

— Знаєте, пане воєводо... — почав він тоном, що його можна було розуміти і так і сяк.

— Но-но-но! — перебив його жартом на жарт Шейн. — Я ще ніколи не був воєводою.

— Але ним будете! У вільній і незалежній! — рішуче твердив Троян.

— Що ви! Що ви! — перечив Шейн.

— Сонце світить, земля крутиться, і все під місяцем можливе, як казав, здається, великий китаєць на ім'я Кон-Фу-Дзей, — резолютно заявив Троян, на що господар погодився.

— Певно, певно, пане поручнику! — і подав йому цигарку "Оверштольц".

— Маю до вас справу! — різко змінив Троян тон.

— Слухаю! — відповів, так само змінившись, Шейн.

— Не знаю лише, звідки починати... з голови чи з хвоста... У нас тут по куцах розвелось чимало хлопців. Ви знаєте?

— Трохи.

— А у тих хлопців розвелось чимало вошей... Ви це, напевно, також знаєте?

— Ха-ха-ха! — засміявся дрібно Шейн.

— А ви, напевно, також знаєте, що воші так само люблять, скажемо, нафту, як ми з вами, скажемо, нашого найбільшого вождя... Пардон! Ви мене розумієте?

— Мф! Мф! — відповів Шейн і затягнувся димом цигарки.

— А я чув... Мені хтось сказав... Здається, чи не той. самий пан... ваш майбутній зять... не пам'ятаю точно, що у вас того продукту, тобто нафти, є чималі запаси... Мені потрібно з пару бочок такого нектару.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! Я розумію, я розумію...

— Але й це ще не все, — не вмовкав Троян. — Щоб ми з вами були й надалі добрими сусідами і друзями, ви мусили б докинути до тих бочок з нафтою кілька центнерів соли — цього воші, розуміється, не вживають, але ми інколи потребуємо цього мінералу для інших санітарних акцій...

Шейн знов зареготався, йому ця мова подобалась.

— Розумію, розумію! — сказав він уже виразною мовою.

— Так коли? Так як? Діло любить порядок!

— Справа трішки скомплікована... Але ми зробимо! Зробимо, пане поручнику. Деталі ще обговоримо... Зайдете до млина...

— Ага! Коли діло дійшло до млина — чи не вдалося б нам так з пару міхів такої питльованки? На галушки? Що?

— Щось зробимо!

— Так міхів з п'ять! — додав Троян, і на цьому конференція закінчилась.

Але не остаточно. Година була пізня і вимагала завершення цього прекрасного підприємства. Безпосередньо після розмови з Шейном до Трояна пробралась Віра, чи пак Ядвіга.

— Чого вимагає ясновельможна? — запитав він її.

— Багато, капітане. По-перше, розмови з отими героями, — вказала вона у димовий простір, в якому десь там плавали Борис і Качан.

— А це ж про що? — запитав Троян.

— А от вони тобі скажуть.

— Щось як наказ?

— Лише інструкція.

— Від батька?

— Може, й від батька.

— А я гадав — ніченьку хочеш зі мною переночувати. Спішив. Знаєш оцю: "Я би тебе переночувала, переночувала, коли б я ся зради не бояла, зради не бояла"?..

— Що скаже Зося?

— Зося — параграф сам по собі.

— Бачу... А ось і товариш Качан! — змінила тон Віра.

— Товаришу Троян, — з місця почав Качан.

— Слухаю, товаришу Качан.

— Товаришка... Ядвіга рекомендувала вас як найвизначнішу фігуру тутешнього партизанського руху...

— Трохи переборщена рекомендація, товаришу Качан, але слухаю, — відповів Троян.

— Нічого, нічого. Гаразд. Справа така: посилаємо на цей терен серію з'єднань, і було б бажаним, щоб ви встановили з ними діловий контакт. З нашими союзниками поляками такий контакт уже існує. Залишається ваш сектор. Можете ви залишитись тут до завтра?

— Можливо, — відповів Троян.

— Гаразд. Завтра цю справу й обтяпаємо. Головне, тут розвелись жовто-блакитні... От нам і треба їх виполоти...

— Щось так, — відповів Троян.

— Отже, завтра! Товаришка Ядвіга влаштує. Закурюйте! — і простягнув Троянові пачку махорки.

— Махорка? — запитав Троян і відмовився.

— Махорка — перший сорт!

— А все-таки махорка.

— Ну... тягни своє... німецьке... А нащот того... напишемо завтра...

— На кий чорт тут ще писати, товаришу Качан? Домовимось — і кляпа.

Перейшли на іншу, буденну, мову, влилися назад у загальний тон і настрій. Ніч ішла, минала, було так, як і завжди в ті дні і ті ночі, коли люди оберталися в якомусь, кожний окремому і всі в загальному, круговороті, коли мірою часу був алкоголь, що в ньому розчинялись почуття, наростали фантоми, видива, які міняли й заміняли реальне, тверезе, земне.

Другого дня, вже зрання, відбулась ділова нарада, обмінялись інформаціями, дістали інструкції. Завданням Качана на цьому терені було утворити так званий спецвідділ, який мав би зайнятися ліквідацією місцевого буржуазного націоналізму, а передусім — буржуазно-націоналістичної верхівки, тобто інтелігенції. Троян з усім автоматично й беззастережно погоджувався. Домовились співробітничати і навіть щось підписали, але коли все скінчилося, Качан сказав Вірі:

— Щось він мені, той твій Троян, не зовсім подобається... Надто він хитрий, на пиці в нього написано...

— Зате ти не хитрий! Одразу з тією інтелігенцією поліз. Кому це потрібно? — відповіла з неприхованим презирством Віра.

— Передай Шульцові його стоянку і зазнач, щоб як слід потріпали. Буде зговірливий...

III

З беріз падає дрібний, як риб'яча луска, жовто-рудавий і жовтогарячий лист. Під однією з них, горбатою, з довгими, старими косами, яку Залізник прозвав Відьмою, сидить, спершися на стовбур, вістун Кобила, читає останнє число газети "Волинь", спльовує після тухлого капусняку, що його мали сьогодні на обід, і лається:

— Щоб уже їм ті язики покрутило, клятим!

— Що, молишся? — підходить до Кобиля стрілець Іржавець з фінкою на шиї, у шапці набакир, що лише чудом тримається на потилиці.

— Ну ж, скажу тобі, німота! Чув не раз: культура, культура! Мавпу видумали! А тут, диви, таке... Тьфу! Під Сталінградом бої! Біля Ленінграда бої! Під Канадою бої! В Африці бої! І диви: напали на Козин, загнали в церкву двісті п'ятдесят люда і спалили!

Іржавець стоїть над Кобилою, дивиться на нього згори і спокійно каже:

— Генії. Все тому, Кобило, що тепер у світі самі генії!

— Та-а-а, — протягує Кобила, — генії... — і ще раз спльовує, виймає з нагрудної засмальцьованої кишені губну гармошку, обтирає її долонею, прикладає до уст і починає награвати: "Чи я в лузі не калина була..."

Іржавець слухає, втягує носом свіже повітря. Інколи подихує лінивий вітрець, стрясає листя берези, в повітрі німа, молода, глузлива осінь...

А трохи далі у цьому ж березняку, розлігшись і розсівшись, хто де попав, ось уже дві години відбувається нарада штабу бригади. Від часу Троянового домовлення з Качаном минуло пару тижнів, але не могли ніяк намацати, де саме загачився той "спецвідділ". Аж нарешті знайшли його у знаній осадницькій колонії Янова Долина, що на Горині побіля Костополя, кілометрів за шістдесят по прямій лінії. Добрих три дні маршу, коли оминати биті шляхи, — через Гільче, Тайкури, Олександрію, Берестовець. Тепер майже все готове — розвідка, плани. Залишається тільки день "ікс". Нарешті і його визначено. Вівторок, двадцять дев'ятого вересня. Жереб кинуто. Мости для відступу спалено.

До цього не прийшло легко і просто. Крім техніки операції, що забрала аж два тижні безперервних вправ, Троян мусив сам внутрішньо себе підготувати. Він, як сказано, не належав ані до романтиків, ані до

дешевих, примітивних ігнорантів. Він міг дивитися і міг бачити. Він відкривав другий фронт, входив в одвертий конфлікт з найнебезпечнішим контрагентом партизанки.

Однак він все-таки рішився. Контра спем сперо!

Його маленька армія вирушила в похід о дев'ятій годині вечора. Ніч не була погожою. Місяць був за хмарами, дув західний, досить настирливий вітер, накрапав дощик. Земля і небо, узгірки, ліси і долини зливалися в монотонну сірість.

Бригада трьома відділами посувалася долиною, оминаючи Дермань, в напрямку півночі. Йшли, здається, навмання, але, крім тих вершників, що двома ледве помітними точками то появлялися, то розчинялися у темряві ночі, двома окремими дорогами йшли стежі, що тримали постійний контакт з бригадою. Під ногами якась польова дорожина, стерня, свіжа рілля, потім, мабуть, луг, невеличка хвиляста річка, а там знов дорожина на дві колії, що її дехто з дерманців пізнає як ту, що веде до Лебедів, до Гільча і далі в напрямку Рівного. Але бригада дуже мало користує з дорожини... Доходить до першого яру й завертає ним вліво...

Тут роблять першу, півгодинну, зупинку. Бійці можуть перекурити, але щоб ні одного аніде огника, ні одного звуку. Командир хоче переконатися, як виглядає його військо з нічної віддалі, виходить на узгірок, метрів на триста, і зупиняється. Хвилин десять вдивляється й вслухається в темряву ночі, але, крім шуму вітру, що шарпає полами його шкуратянки і наполегливо штурмує найближчий лісок, не чути й не видно нічого.

І по-своєму командир вдоволений своєю маленькою бойовою силою. Він саме так хотів. Це мала бути справжня модерна військова одиниця. І вона такою є.

Ночували, тобто днювали, у лісі під Тайкурами, точно за планом. Сірий, негожий день минув, як хвилина. Бійці міцно спали, не зважаючи на негоду. Другої ночі перетяли найрухливіший шлях Рівне — Київ біля села Біла Криниця, серед чистого поля. Перебігали малими з'єднаннями в коротких перервах шляхового руху. Другого дня погода покращала, провели той день в яру на захід від Олександрії, а на третю ніч бригада десь коло другої години зупинилась серед лісу. Це був ліс справжній — сосни, дуби. Було таємничо, глухо. Небо прояснилось. Крізь віття вгорі мерехтіли зорі. Відчувалось ріку, тягнуло вогкістю, повітря було свіже і гостре.

Від вуха до вуха пройшла команда: лягати. Бійці шукали кожний для себе кращого місця, ніхто з них ще не знав, що буде далі. Їх командири десь зникли, кудись відійшли в темряву, десь там, мабуть, відбували нараду.

Були всі здивовані, коли раненько, з зорею, всіх підняли, вперше за час походу дали гарячого чаю, міцнішого, ніж звичайно, і сніданок. І одразу після сніданку командири з'єднань, кожний окремо, почали роз'яснювати мету маршу.

Перша зустріч Трояна з Качаном відбулася наступної ночі коло десятої вечора, на диво успішно, майже мирно. Спокійно з різних кінців, під прикриттям темряви, ввійшли Троянові бійці до Янової Долини, мирно зняли всі застави качанців, діловито брались хата за хатою, підіймали сонних, у підштанцях спецвідділів, зводили їх в одне місце біля каменоломень, зносили їх пашки, їх гранати, їх кулемети. Гурт їх, двадцять четверо люда, як встановила наперед розвідка, скинутих кілька тижнів тому на парашутах, переважно московців, інкорпоре знаходився під контролем троянців.

З самим Качаном, правдиве прізвище якого, як виявилось, було Макаров, прийшлося трохи поморочитись. Його знайшли в школі, за столом, у товаристві знаного Бориса і ще трьох інших, незнаних. Трудилися. Перед ними лежали карти-спеціалки і інші папірці. А коли у

вікнах і дверях, мов мара, появилися троянівці і впало гостре "руки вверх!", качанівці за звичкою вхопилися за револьвери. Тому мусило впасти кілька легких пострілів. Троянівці у своїй подобі робили враження. Здавалось, вони зіткані були з самих автоматів і гранат.

Остаточна розмова з цим п'ятичленним штабом відбулася через два дні після того, аж біля лісового села Цумань, на якомусь хуторі. Троян, як князь, сидів за столом, на покуті, під образами, у своїй шкуратянці, незважаючи на досить високу температуру, міцно, на всі гудзики, заціпнутий, при револьвері; біля нього, справа і зліва, за порядком, сиділи Залізник, Царенко, Булава, не минаючи й Терешка, що разом з вістуном Хотиним, який перший відкрив увесь цей скарб, творили лаву присяжних...

Качанівці прибули з дротяними пов'язками на руках, зайняли місця серед хати на стільцях, п'ять автоматчиків тримали біля них почесну варту.

Йшов суд. На цій процедурі настоювали всі, а особливо Терешко, мовляв, треба діло робити за їх власними рецептами, тобто — нічого без суду. А до того суд має бути справжній, тобто народний, тобто революційний, на народну честь і сумління, за параграфами інтересів тих, що судять. Троян, що в таких випадках не переносив гротеску, мусив скоритися перед голосом народу і перший раз у своєму житті перебрав роль найвищого судді.

Судді вимагали сповіді підсудних: хто вони, якого роду, звідки прийшли, чого прийшли? Макаров не хотів сповідатися. На вигляд того самого Трояна, що з ним ще так недавно, у таких пречудових обставинах випивалося таку прекрасну чарку, його і так тверда душа ставала зовсім кам'яною, і він мовчав, мов проклятий. Троян пояснював, що мова в таких випадках конечна. Тут конче треба дещо вияснити. Наприклад, як це так, на його, Макарова, думку, з тією буржуазно-націоналістичною інтелігенцією? Як він розуміє те слово "ліквідувати"? І для чого це треба робити?

Качан-Макаров уперто мовчав.

Залізник, що виконував роль оскаржувача-прокурора, методично, пункт за пунктом, почавши з глибин історії, десь від царя Петра, через царицю Катерину, і інших, і інших монархів імперії, доказував закам'янілому Макарову, що ліквідація буржуазно-націоналістичної інтелігенції відбувається вже ось добрих три сотні років. Було б цікаво, казав він до бездушного Макарова, підвести нарешті якийсь баланс цій справі. Все-таки три сотні років. Це не три дні і не три роки, а триста! Залізник підкреслював цю цифру, вона йому, мабуть, дуже заімпонувала. А одночасно Залізник, з йому лише властивою театральністю, перерахував різні ліквідаційні моменти, згадуючи при тому різні імена. Почав він бозна-відколи, десь від Полуботка, а закінчив нашими днями, підкресливши особливо останні десятиліття, коли-то зліквідовані "цілі мільйони буржуазно-націоналістичної інтелігенції". Залізник наївно питав зв'язаного дротом Макарова, що він собі про те думає. Чи може якийсь народ отак собі слухняно, по-овечому віддавати себе під такого роду ліквідацію?

Качан, тобто Макаров, понуро, суворо мовчав.

— Так! Розумію! Мовчиш! Росію велику, мовляв, збираєш! Велику ідею шириш! Нову Америку відкриваєш! І що ж тоді при таких масштабах варта українська інтелігенція? Ліквідувать! Ліквідувать! На Сибір! Куля! В потилицю?

У густій як смола тиші, при каганці на коминку, при тісноті, при автоматах і бомбах, при випарах поту в хаті було як під плитою могили. Глибока тиша, і лише ті слова:

"Ліквідувать! Куля! Сибір!" Вони бряжчали, мов залізо. По глиняних стінах, здавалось, повзли примари. Тіні патлатих голів розписували покуть і стелю. Кволий каганчик на коминку і недогарок свічки на столі ледве перемагали сувору понурість цієї незвичної картини.

Говорив не лише Троян і не лише Залізник. Весь суд хотів виговоритись. Качан і його товариство почали дрімати, а згодом і зовсім поснули, бо попередні ночі їм не прийшлося виспатись. Не було для того настрою і обставин. Один із качанівців, що сидів під теплою грубою, не втримався, полетів наперед головою і аж на долівці викрикнув:

— Ух!

Йому допомогли звестися автоматчики під "акафест", що його, як добрий дяк, високим голосом вичитував Терешко:

— От перед нами, товариші, сидять п'ятеро катюг, що прийшли з Москви нас мордувати. З оцих папірців, що лежать переді мною, бачу, що вони закроїли цю справу з розмахом. Тут ось, чорним на білому, не більше не менше двісті п'ять імен. Учителі. Урядовці. Кооператори. Редактори. Священики. Письменники. Селяни. Усіх їх оці п'ять кретинів мали, як вони кажуть, зліквідувати. Без суду, без засуду, без вини.

Оце ось створіння з червоним баняком на бичачому карку, що назвало себе, під хахла. Качаном, зветься Макаров — бувший чекіст, бувший гепеушник, а тепер енкаведист. Зрештою, його як облупленого знають там, на сході, особливо ті, що перейшли київську експозитуру енкаведе, особливо в роки так званої ліквідації куркуля як класу. А оцей його кумпан, що має вигляд гоголівського чорта, що називає себе Борисом, є в дійсності Крючков, і походить з Пензи, і має, як і Макаров, чимало всіляких орденів, що їх він дістав за українські душі, тисячі невинних жертв, які, незважаючи на свій лисячий вигляд, замордував власними руками. Решта — це їхні, так би мовити, учні, практиканти, що прийшли вправлятися на наших шкурах. А тому я, як бувший концертник, як випускник різних Лук'янівок, Луб'янок, Соловків і інших подібних заведень, як абсолютний знавець їхніх намірів і їхньої практики, пропоную не бавитись з ними довго, а чесно розстріляти, обмити руки і поставити Богові свічку, що він послав їх до нас. Чи згода, товариші?

Це справило враження. Ніхто не сподівався такої мови саме від Терешка. Почався рух. Троян вимагав ще запитів. Терешко перечив, мовляв, запитати можна й опісля, а тепер час тікає, ніч, треба кінчати діло і — спати. Один з присутніх — русявий, розпатланий, із засохлою біля уст кров'ю — попросив слова. Качан підвів свою тяжку голову і глянув на нього суворим поглядом.

— Говори! — сказав Троян.

— Я вас, товариші, — почав русявий ламаною українською мовою, збиваючись, мов спутаний, — я вас... уважно, можна сказати... Да! Слухав. І можете мені повірити, а можете й не вірити... Але ви відкрили мені очі... Я...

— Чи замовчиш ти, каналіє! — враз дубовим голосом озвався Качан.

Троян моргнув на автоматчика, і в ту ж мить Качан злетів на долівку, під стіл. Кулак автоматчика був зтяжкий.

— Поможи йому встати! — сказав спокійно Троян, а коли Качана підводили, Терешко додав:

— Бачиш? І у нас тверді закони...

— Говори! — звернувся Троян до русявого.

— Я... сказав, — несміливо промовив той. А тоді знов озвався Терешко:

— Я, з огляду на таку ситуацію та з огляду на пізній час, пропоную резолюцію. Оцих трьох, — і він вказав пальцем, — розстріляти негайно. А цих двох, — він тицьнув пальцем на Качана і білявого, — на додаткове слідство. Згода, товариші?

— А може б, їх ще спитати?.. — озвався мовчазний Хотин.

— А! Вони нас у таких випадках не питають також... — резюмував Терешко. — Чи згода, товариші?

Коротка мовчанка. Троян допитливо глянув на Терешка, Терешко на Трояна. Опісля всі обмінялись поглядами. А потім Троян кивнув головою на знак згоди.

Пізніше, відходячи спати, Троян, невдоволений вислідом суду і тим, що не зрозумів свого Терешка, сердито його запитав:

— І на 'кий чорт здався тобі весь той Качан?

— Командире! — сказав уже спокійний Терешко. — Не волнуйся! Я з нього зроблю симфонію! Тільки — спокій!

Компонувати ту симфонію, за браком часу, Терешко, у товаристві ще двох вибранців, що мали найсолідніший вигляд, узявся таки наступної ночі, під тією-таки хатою у льоху, де звичайно господар держав картоплю.

Тут, при світлі недогарка свічки, почався новий допит Качана, що його Терешко назвав "допросом". Цим разом малий, мов блоха, Терешко мав інший вигляд і інший настрій. Він почав з того, що виправив русявого наверх, передавши його під опіку Залізняка, а сам звернувся до Качана з такою мовою:

— Ну, от товаришу Качан, чи пак Макаров! Як вам подобається ця обстановка? Що? Чи не нагадує це Луб'янку? П'ятий корпус? Спецвідділ? Не зовсім, не зовсім...

— Що ж ти від мене хочеш? — озвався на це хриплим, втомленим голосом Макаров.

— А хочу, щоб ти ласкаво розповів нам, по правді, по честі, по совісті, звідки ти, хто ти, чого сюди прийшов і хто тебе сюди прислав. А також хто тут, крім тебе, є з ваших. І де вони знаходяться.

— Хм! — презирливо хмикнув Макаров. — Ти, голубчику, трішки ще не доріс, щоб я тобі таке говорив...

— Добре, — сказав спокійно Терешко. — Гарзд. Обійдемося і без твоїх таємниць... До речі, ми їх і без тебе знаємо... Нам розказали... Не бійся... Розказали! У тих ваших спецвідділах, запам'ятай, більше наших, ніж ти думаєш. А до тебе ми ще також доберемося, ти не пужайся... Як і до твого пуза. Знаєш ті різні "селезьонкі-печонкі"? Обертання в гавно. Що? Історія? Так. Її колесо інколи не крутиться, не крутиться, а то враз і закрутиться... І ще як закрутиться! І одного разу воно може так закрутитися, що, наприклад, а чи, скажемо, хтось... Як тут ясніше сказати? Ну, хтось "із наших". Розумієш? З наших... Добереться геть туди... Геть аж до того барахла, що в Кремлі. Смієшся? Не смійся, голубчику, ой не смійся. Кажу тобі — не смійся! Під місяцем, кажу тобі, все може статися... а тоді не лише ти, не лише такі, як ти... Казав один такий царський в'язень, якого ми звемо попросту Шевченко, "розкуються незабаром заковані люди... заговорять... і Дніпро, і гори!" Так! І ще казав: "Настане суд!" Так. От як воно. Історія! Історія, товаришу Качан, крутиться. От бачиш, який ти гордий! Не хочеш слова промовити. Ти не звик з нами говорити, звик лише стріляти. Гордий, гордий, що й казати — гордий. А скажи: за що ти нас так ненавидиш? За що ти нашу Україну так жорстоко переслідуєш? За що, товаришу Макаров?

— Дай слово, блоха, — заговорив, чи радше прохарчав, Макаров.

— Ну! — буркнув Терешко.

— Пашол ти к чертовой праматері со всей етой твоєй Україною! Вот что я хател тебе сказать! Понял?

— Хе-хе-хе! Так-так! Це комплекс. Це комплекс. Тут уже нічого не допоможе... — спокійно хихотів Терешко, а обличчя його втягнулось і вилиці на ньому випнулися, нагадуючи череп. На цей вигляд Макаров зблід ще більше. Його маленькі, сірі, запалі очі нервово заморгали. До нього з темного кута підходити Терешкові помічники, Микола і Степан.

Але все-таки ані Макарова, ані русявого не розстріляли. До цього не допустив той-таки Терешко. Макарову тільки потурбували деякі вразливі місця та всипали п'ятдесят різок, а коли його зад був вистачально готовий, закропили його дрібною сіллю, щоб у такому вигляді викинути назад у Янову Долину, прив'язавши до нього перед тим табличку з написом: "Батьку Сталіну — орден за ліквідацію української інтелігенції. Ступінь перший".

А русявого забрали з собою.

Весь той інцидент у прорізних варіантах відбився широкою луною по всій території партизанської імперії. Говорили й говорили... Що це зробили ті, що зробили інші. Що там був батальйон большевиків. Що були бої. Що вирізали Янову Долину. Що дістали якісь самим Сталіним підписані документи. Що всіх полонених віддали німцям. Що німці поробили з них тюремних наглядачів...

Заговорило і польське, як підпільне, так і легальне, громадянство: паршива, мовляв, гайдамацька дичина відважилась потурбувати польську колонію. До Цумаиських лісів виправили відділ Армії Крайової, а до "зіхергайтсдінсту" масово з'явилися полки-добровільці на службу в відділ безпеки.

Панна Зося, з якою Троян мав умовлену зустріч, оповідала "страшні речі":

— Пане поручнику. Чи ви таке чули? Сотні гайдамаків напали на Янову Долину... Вирізали всіх людей! Жах! Жах! І як можна таке дозволити? Кажуть, вирізали советських партизанів!

— О!

— Жах! Це ж наші союзники. Чи ж ви знаєте, що без них ніколи не буде самостійної Польщі!

— О!

Зося в своєму шляхетному гніві не гарна, а чудова. Під ногами шелестить жовтий лист, на схилі Верховецької долини ростуть м'які, мов оксамит, мохи, сонце жовтня останніми своїми, як струни, звучними променями освітлює шарлат дубового листа, а прозорі сіточки павутини тремтять поміж гілками, коли Зося обертається в розкіш, коли вона мліє в обіймах, коли її чари безмежно сильні, сильніші, можливо, ніж страх і смерть.

Зовсім іншу стилем, тоном і змістом мову вислухав Троян від своєї іншої приятельки. Віри, чи пак Ядвіги. Троян був у Дермані, у місцевого лікаря, домовлявся про санітарний курс, що його мав би перевести лікар у рамках бригади, а також про медичну допомогу бригаді, якщо виникне в тому потреба.

Розмова велася в амбулаторії, у півтемряві з причин обережності, бо лікар ординував не лише у себе вдома, в обсязі, так би мовити, партизанських володінь, але також був головним лікарем районної лікарні у Мизочі, що була цілком під контролем німців.

І тут, зовсім несподівано, невідомо звідки, появилася Віра в дуже бойовому настрої і, навіть не привітавшись, накинулась на Трояна:

— І як ти міг таке зробити? — вибухнула вона огнем і гнівом, якого Троян ніколи не підозрівав у неї.

На вигляд цієї з'яви обережний лікар негайно зник, і Троян з Вірою залишились самі.

— Ти зіпсував мені всю музику! — гриміла вона щирим, шляхетним обуренням. — І що ти цим, скажи, доказав? Що ти тупий, провінційний хахол, який думає категоріями свого подвір'я і який діє засобами носорожця, що побачив невідомий йому об'єкт! Знищив Макарова — велика подія! До речі, він дістав орден Леніна і звання Героя ССРСР... І він знає, що це зробив ти, і не лише він, а весь його штаб, і коли він одного разу сюди вернеться — ти будеш бідний, дуже бідний, ось тільки розгромлять Гітлера...

І мені ти накапостив неймовірно, бо це ж я тебе, так би мовити, відкрила, рекомендувала, за тебе ручилась. Як ти міг, як ти міг?! Як тобі прийшла в голову ця думка? Ти ж син селянина, можна сказати, бідняка... Для тебе вже був орден бойової заслуги, тебе мали зробити головним командиром запілля — Тимошенком, Будьонним, маршалом. Перед тобою відкривались широкі обрії, кар'єра, бо ж це не Польща і не якась міфічна Україна, а живе, велике, масштабне, перспективне діло.

І пам'ятай: тепер за тобою поженеться не Макаров, а сотні Макарових, і вони досягнуть тебе. Будь певен! Макаров належить до штабу командування Першого Українського фронту генерала Батутіна, є його особистим приятелем, і, коли генерал про це довідався, він сказав: "Знайду! Заллю розтопленим оловом! І в Кремль Сталіну! А потім в музей! Щоб бачили і трепетали!"

Віра випалила все це одним духом, її чудове обличчя стало ще виразніше, вона задихалася від напруження.

Але ця мова значно допомогла Троянові. Спочатку, на вигляд Віри, він також впав був у бойовий, гусарський настрій, хотів ударити на ворога, так би мовити, фронтом, але згодом, за пару хвилин, отямився, зрозумів ситуацію, встиг узяти себе, як він інколи висловлювався, за морду, озброївся залізною терпеливістю, застиг у непорушній, вичікувальній позі і мовчки стояв, немов статуя. І коли Віра випалила весь свій огонь, коли, здавалось, все сказала, і не знала, куди далі, і почала задихатися, імпульсивне шукаючи виходу із свого становища, коли настала велика тиша — впало коротке, спокійне слово:

— Все?

Віра затремтіла:

— Я! Я!.. — заметушилась вона, її нерви не витримували напруження, і єдине, що їй лишалось, — вибухнути плачем. І, можливо, це сталося б, але їй поміг Троян. Він спокійно видобув з кишені невеличкий клаптик паперу, засвітив запальничку і подав папір Вірі.

— Може, хочеш глянути на ось це? — сказав він. Віра глянула і зацікавилась. Настала глуха мовчанка. Троян згасив запальничку. Мовчанка згустилась.

— Ну? — промовив він у темряві. Мовчанка тривала. — Ну? — повторив він. Віра відкинула папірець.

— Навіщо мені це показуєш? — спитала вона обурено.

— Навіщо? Потребую поради. Може, ти знаєш, хто той "Х", що підписав цю писульку? — Троян нахилився, підняв папірець, засвітив знов запальничку і чітко, наголошуючи кожне слово, прочитав: — "Панові Г. Йоргенсові! Секретно! У лісах біля села Бущі отаборилась і почала діяти небезпечна банда під керівництвом колишнього команданта поліційного батальйону в Рівному Якова Балаби, що оперує під назвою Зеленої

Бригади, або "Бригади — Огонь!". Псевдо Балаби — Троян. Банда готує напади: 28 жовтня — на цукроварню Мизіч, 5 листопада — на млин Новмалин, 10 листопада — на господарство Півче". — Троян прочитав писульку і додав: — Пізнаю стиль! Ти писала!

Віра відступила, її обличчя зацімліло, темрява закрила його вираз.

— Яка шкода, — промовив він по хвилі. — Така гарна, а така зіпсована! — і після цього повернувся і без слова вийшов. Лікареві він сказав, щоб випровадив її чимскорше куди вона захоче, бо як вона тут задержиться бодай на одну годину — її кінець запевнений. Потім сів на коня і від'їхав.

IV

Трояну, між іншим, вдалася одна дуже важлива для нього штука: йому пощастило примістити в секретаріаті Рівненського відділу безпеки одного із своїх співробітників з часів батальйону і тим самим мати змогу бути в курсі всіх справ тієї міродайної установи.

Про Трояна в Рівному довгий час не було певних інформацій, ніхто про нього не говорив, і в уряді безпеки його на списку партизанських з'єднань не було, аж поки наприкінці жовтня, ще перед виправом до Янової Долини, на ім'я керівника партизанського сектора відділу безпеки Йоргенса не прийшла анонімна записочка, та сама, що опісля опинилася в руках Трояна.

До Йоргенса ця записочка не дійшла б взагалі, але випадково вона попала не в руки Троянового співробітника, а секретарці Йоргенса панні Вержбицькій, і та передала її Йоргенсові.

Вістка про це стала незабаром загальною таємницею. Почали пригадувати собі "залізного майора". Ним зацікавились не лише Йоргенс,

не лише уряд безпеки, але й відповідальні особи з самого Рейхскомісаріату.

У будинку Рейхскомісаріату, в кабінеті самого заступника рейхскомісара Павла Даргеля відбулася секретна нарада представників війська і поліції для боротьби з партизанкою, і на тій нараді чимало уваги приділено також Троянові. Тут же вирішено, що необхідно вжити в цій справі рішучих заходів, зокрема створити окремий відділ для боротьби з партизанкою і для проби послати такий відділ у першу чергу на Трояна, як на "зрадника", впіймати його живцем і поставити перед законним судом військового командування.

У висліді цих нарад з усією німецькою організованістю й точністю почалося формування відділу, і вже по двох тижнях такий відділ був готовий. Складався він з трьох бойових сотень, був озброєний автоматичною зброєю, мінометами та легкими гарматами і мав, крім того, танкетки та панцерові вози.

Для Трояна настали гарячі дні, дарма що стояла не дуже тепла осінь. День-щодень діставав Троян повідомлення з Рівного про перебіг тих приготувань, і це змушувало його відповідно готуватись також. Наступ має початися з Мизоча, як вихідної бази, перенестись до Дерманя, як операційної бази, і звідсіль перейти на Попівщину.

День "ікс" походу був суворо засекречений, але приблизно за тиждень перед тим над Мизочем, Дерманем, Борщівкою і Бущею почали частіше кружляти літаки, а по селах, тут і там, появилися у різних виглядах різні типи, що їх партизанська протирозвідка дуже легко розпізнавала, підбирала, ліквідувала або використовувала в своїх інтересах.

Був початок листопада, падав дощ, інколи зі снігом, стояли тумани, немощені дороги геть порозкисали.

Незважаючи на це, рівненський похід відбувся. Почався він, здається, в середу одинадцятого листопада, рано-раненько, через Басів Кут, через Здолбунів на Мизіч. Військо рушило з настроєм туристів. Були там партійні комісари, есесівські групи, цивільні, всі в дощових плащах, міцному взутті, добре озброєні, обвішані автоматами, гранатами, амуніцією, далековидами. Командував цією армією піхотний генерал Зіббер, а її провідником був аптекар з Мизоча фольксдойч Шонк.

До Здолбунова йшлося добре, сливе граючись, властиво, не йшлося, а їхалося. Грізно гули мотори машин, обсаджених людьми у сталевих шоломах. Від Здолбунова дорога почала псуватися, машини почали відставати, грузнути, руйнувати лад і порядок. Приходилось часто зупинятися, висідати, витягати загрузлих. Одну з машин прийшлося залишити взагалі. Все це недобре впливало на людей, що звикли до точності, порядку і дисципліни. До Мизоча доїхали далеко не за планом, спізнилися на цілі дві години, а тому вимарш на Дермань відклали на завтрашній день і заночували в Мизочі.

Троян точно знав весь маршрут Зіббера. В кожному селі, в кожному хуторі стежили за ним Троянові очі: на ровері, охляп на коні, а то й пішки прибували до командира відомості сливе кожної години. Сам він підтягнувся майже до Мизочика — за два кілометри від Мизоча, а свою армію задалегідь окопав на схилі долини вздовж глибокої, немощеної, глиняної дороги при виході з Мизоча. А коли довідався, що Зіббер змінив план і задумав переночувати в Мизочі, щоб уприємнити йому відпочинок, вислав групу гранатометчиків, і в різних кінцях містечка почали вибухати гранати. Зібберові вояки не могли заснути, бентежились, сердились, лаялись. На світанку хтось пустив чутку, що наступають партизани, і зчинилась паніка. Населення кинулось тікати й ховатися. Військо Зіббера розкололось на дві частини — цивільну і військову, почалась дискусія. Цивільні вимагали відкласти виправу до кращих днів і кращих обставин, але есесівці та військові, і особливо сам генерал, заявляли, що німецький вояк невігод не боїться і що наказ мусить бути виконаний...

В кожному разі, десь коло восьмої години встановлено, що ніякі партизани не нападають, що все це лише виплоди хворобливої уяви боягузів, і дано наказ виступати на Дермань.

Погода не сприяла Зібберові — було сіро, накрапав дрібний дощ, було мокро, ковзько. Одначе, виділивши цивільних як резерву, генерал рушив у наступ.

Троянівці, злившись з глиною, сиділи по своїх норах уздовж дороги, а їхні дьогтярі, автомати та міномети були скеровані на долину. Вони мали прекрасне поле обстрілу: ціла долина, аж до села, лежала перед ними мов на долоні. І було тихо, дуже тихо, нервово тихо. Все, здавалось, заціпеніло й чекало. І те чекання видавалось безконечним. Але коло пів до дев'ятої з села появились танкетки, за ними авто, далі ціла колона машин. Вони рухалися поволі, обережно в сірому просторі ранку, поборюючи вибоїни, розтягнулись довгою валкою і наближались до узгірка з його глибокою дорогою, званою провалля.

Троянівці чекали. Чекали, поки валка виповнить провалля. І, як тільки остання машина наблизилась до узгір'я, раптом ударили партизани. Огонь був цільний, гострий, зливний.

— По танках! По танках! — лунала команда.

Одразу зчинилась метушня. Танкетки дістали першими, під їх колесами рвалися гранати, з їх моторів виривався густий, чорний дим. Валка збилася, зупинилась — ні вперед, ні назад, ані навіть стріляти, хіба що в небо, а ті там згори сипали без перерви — кулі, гранати, міни — все злилося в один вибух. Провалля заповнилось чорним димом, і в тому диму, в тому гуркоті метушились, кричали, падали людські постаті. Надлетіла пара літачків, але, не бачачи мети, відлетіла. З села появилась нова група озброєних людей, мабуть, із залишених цивільних урядовців, але кілька кулеметних серій змусили її повернутися.

Німці кинулися врозтіч. Деякі пробували відстрілюватися, але партизанам видно було їх усіх до одного — бери на мушку і стрижи!

Півгодини — і провалля лежало мертвим, лише диміло. Все довкруги затихло, тільки там далі від села зривались окремі, короткі кулеметні серії. Перемога повна! І абсолютна! Більша, ніж сподівалися. Ніяких втрат. Здобули багато зброї, амуніції, консервів, одягу, взуття. Криючись від літаків, що раптом закружляли над долиною, переможці спішно відступили на схід, до Клопітських хуторів.

До ночі просиділи, мов жуки, у своїх дірах, розкидані по клопітському глинищу. Літаки все наново й наново намагалися їх намацати, скинули кілька бомб, запалили один хутір. Яром бігли люди, гнали худобу, сподівалися нападу, але прийшла ніч і всіх визволила. До Мизоча пішла розвідка і принесла вість, що рештки німців отаборилися в будинку команданта поліції, обснувались колючим дротом, обставились вартою і нічого не вказує, що вони думали відновлювати наступ. З усього було видно, що вони самі боялись нападу і думали про те, як би скорше відійти до Рівного.

Троян, не мавши в плані наступу, взяв на хуторах пару підвід, звалив на них свою здобич і на світанку відійшов на свою резервову базу в Бущенському лісі.

Що в цей час діялось у Рейхскомісаріаті — годі сказати. Це більше, ніж Курськ, ніж Сталінград, — це розгром, і ще який розгром! Це — поличник найвищій владі! Заторкнуто гордість, честь, престиж. Обурювались, лютували, шукали виходу. Звіту про втрати, розуміється, не подали, не було про це ніякої згадки в пресі, лише шепоти, лише тихі, з уст до уст, повідомлення про близьких, про знайомих. І пристрасні, погрозові обіцянки, що це так "їм" не минеться. Але Троян і так знав, що німецькі втрати в людях рахувались сотнями, що знищено майже всю рівненську залoгу і добру половину її технічного вив'язу, що сам генерал врятувався чудом, хоча ліпше було б йому не вертатися до свого теплого мешкання на Тополевій вулиці, ніж вернутися в такому стані.

Почалося слідство, примчався рейхскомісар, з Берліна приїхало кілька високих ес-есів. Генерала кудись забрали, Даргель дістав догану, у місті поширились чутки, що мають усунути самого Коха...

Але такого не сталося. До фюрера ця справа в її правдивому вигляді не дійшла. Навпаки, з поразки зробили в рапортах перемогу, розгромлено, мовляв, велику банду, забито дві сотні партизанів, знищено осине гніздо.

У Бущенщині лежали троянівці два дні і дві ночі, як вовки, хто де міг. Дощ позаганяв їх під розлогі дуби, дим багаття виїдав їм очі, живилися вони здобутими консервами.

Командир чекав на вісті з Рівного, підготовлявся до відплатного удару. Але минав час, і нічого не сталося. Згодом він довідався, що ця спроба німців зустрітися з партизанами була цього сезону останньою і що можна сподіватися спокійної зими.

Партизани першого дня лежали мовчки, мов дрова. Незважаючи на дощ, на вітер, здебільша спали мов мертві. І лише другого дня почали ворухитися. Тут і там почулася неголосна пісня, а вже надвечір, коли трохи розійшлися, розпарилися та наїлися кандьору, — поробили окопи з гілляччя. Біля кашовара, що правив у партизанів за якогось мага, як звичайно, пішли теревенити про те про се, а далі один з дерманців, що його прозвали Осипом-Засипом, почав розповідати про цей самий Бущенський ліс, що в ньому сиділи, та про оті якісь мури, що на них росли кущі ліщини, ніби на якій скелі. Як це могли мури такі тут з'явитися? Звідки вони тут постали? Хто їх у цій дичавині змурував?

Осип-Засип, обнявши руками коліна, сидів просто на мокрій землі, прикритий німецьким плащем, дивився на огонь і інколи, здавалось, без потреби, спльовував на жар, хоч знав, що це гріх.

— Що це тепер за Бущенщина! — казав він, допасовуючись до тону дерманських розповідачів, покійного Ровіцького, Трохима Гуца, Панка...
— От колись була Бущенщина! Гонів на двадцять сюди і туди ліс. Сосни у три обхвати, а дуби п'ятсот літ кожний. Як гори! Все якісь чужі компанії забрали на кораблі.

А Запоріжжя, що ото межіє з полями, колись підходило до самого лісу, чи пак ліс підходив до самого Запоріжжя. А заснували те Запоріжжя три козаки, що zostалися після Хмельницького, Гуца, Балаба і Бухало... Пізніше їхні роди розгалузились, а деякі навіть позміняли прізвища. Так від Гуци вийшли Андрушуки та Самчуки, від Балаби Мартинюки та Руді, один лише Бухало до цього дня зберігся...

А ті он мури, що вас цікавлять, були змуровані пізніше. І також козаком. І звали його Ляшем.

— О! — озвався котрийсь із дерманців. — Чули! Чули!

— Хто не чув про Ляша? — продовжував Осип. — Вішальника! Що виходить серед ночі отам на своєму займиську і людей лякає... Але Ляш, що мурував оці мури, — не той, що повісився... Цей звався Степан, а той, одні кажуть, Данило, а другі — Гнат. Данило, Гнат — нам тепер все одно. По ньому не залишилося ніяких метрик, ні одного записаного слова. Самі лише перекази та ось ці зарослі мури. Та й перекази хтозна чи правдиві. Перекази ростуть з уст, на словах, а слова як ті дріжджі... Але так не так — старі люди казали, то й ми кажемо. Десь, кажуть, у п'ятдесятих роках минулого століття до Дерманя, невідомо як, невідомо чого, приблукав кремезний чолов'яга з гарною, як лань, стрункою та високою чорнявкою. Мав він, мабуть, гроші, бо одразу закупив у бущенського пана Броневського хутір. Був то, кажуть, ловецький хутір, серед лісу, на полянці. Був там, кажуть, і сад, і пасіка, як це завжди в таких місцях бувало. Було чимале господарство. І мав той чолов'яга, як кажуть, щастя до всього. Господарство його росло-зростало, прикупляв і прикупляв він собі нові ділянки лісу, мав чимало челяді, плекав воли, коні, збудував, кажуть, на Мостах гуту і почав лити скло. І мав багато, на всю околицю,

знайомих, приятелів, друзів, кумів. Не цурався, кажуть, товариства, любив потягнути чарчину та й сам варив якийсь мед особливий, що ним прославився на цілу околицю...

А був тут у нас на Запоріжжі один ганчар, Данило Гуца звався, що робив миси, чари та куманці, і такі, кажуть, гарні, що до нього приїжджали пани великі, щоб побачити, як він це робить. Чолов'яга з хутора, який і був отим Данилом чи Гнатом Ляшем, скумувався з тим ганчарем. Данило Ляш робив своє скло, Данило Гуца — свою глину. Так їх і кликали: скляр і ганчар. І знали їх всі люди довкруги — і пани, і селяни, і духовні. Ляш запряже, бувало, шість пар волів. Гуца шість пар своїх, і їдуть на цілу зиму вздовж Україною, та Польщею, та Австрією продавати своє добро, а отак ік Масляній вертаються. У Ляша тоді на хуторі бенкет давали гостей на п'ятдесят, з музиками, аж луна лісом ішла.

А треба й те сказати: збудував Ляш на хуторі своєму гарну хатчину — низ, кажуть, з каменю, верх з дерева, на два поверхи — палац, як у нас тоді казали, на шістнадцять покоїв із світлицею, що "в ній сотня людей могла зміститися для танців та забав. Жив чоловік у свою волю, всі йому заздрили, називали щасливим... Бо ж до того, як сказано, мав він жінку Алісу вроди незвичайної і одягав її в парчу, ніби княгиню.

Але ніхто того не знав, що Данило Ляш, крім усього того видимого щастя, що, здавалось, цвіло й буяло, носив у собі велике нещастя. Ніхто того не знав, що примусило Данила прибитися аж сюди, оселитися в цьому лісі, бо ж походив він аж з Кубані, з-під Кавказу, був козак з діда-прадіда, та й не лише козак, а — старшина, отаман, власник хуторів...

Ніхто не знав і того, чому Данило Ляш довгі роки дітей не мав. Любив свою жінку, на руках носив її, пилині не давав на неї сісти. Та й вона любила його великою, вірною, щирою і гарячою любов'ю. Бувало, кажуть, як від'їде він куди — замикалась у своїй світлиці і не виходила доти, аж поки він не вертався. Слава про неї йшла, казки про неї складали, її прагнули бачити найзнаменитіші пани — князі, барони, її запрошували на

бенкети Сангушки, Радзивілли, квіти їй підносили, на колінах кохання благали... Так про неї говорили... Але була вона неприступна як скеля, її вірність була тверда як криця.

А все-таки Данило не мав дітей. І була це для нього жура велика. І знав він, що жінка його здорова, що нічого їй не бракує, знав і те, що сам він повний сили. Але чому ж вони бездітні? Питав свою Алісу: "Чому, кохана, скажи чому? Подаруй мені сина! Ти ж можеш! Нашого сина!"

Вона спускала очі, хитала скорбно головою, інколи з-під її довгих вій збігала сльоза. Мовчала, не казала нічого, лише кидалась до нього, горнулась, вилась хмелиною... Не знав Данило, що діється з його коханою, якась глибока таємниця була в ній схоронена, не міг її розгадати. І був від цього лиха нещасний.

Але одного разу його кохана Аліса завагітніла. І породила сина, якого назвали Дарієм. Данило був щасливим без кінця-краю. Не знав де подіти свого щастя. Роки минули, син ріс. Рослий, статний красень. Але його мати ніколи, здавалось, не була від цього щасливою. Була сумна, мовчазна, замкнена в собі. І сказала, що більше дітей ніколи не матиме.

Не міг зрозуміти своєї жінки Данило. Що з нею справді діється? Чому не хоче дітей? Таж їхній син на диво гарна дитина, як сокіл, як орел гірський.

І лише згодом почала таємниця поволі сама розкриватися. Як тільки Дарієві сповнилося шістнадцять років, щось із ним почало дивне діятись. Передусім виявилось, що він великий зальотник. Що він збезчестив кількох молоденьких, як і сам, дівчат — у школі, в селі, в містечку Острозі, де вчився. Виявилось, що він уже батько. Що до нього має претензії якась князівна з Верховою. Данило про це довідався і жахнувся. Не хотів своїм вухам вірити. Любив свого єдиного сина-красеня над усе, нічого йому не жалів. Не говорив про це з матір'ю — боявся сам себе і

знав, що вона все знає. І знає не лише тепер, а знала вже давно. Ще коли той син не народився...

Почав якось Данило з сином розмову. "Батьку! — сказав син гостро і рішуче. — Не твоє це діло. А коли тобі щось в мені не подобається, то я собі піду геть!" Данило не уявляв собі життя без сина. Замок і терпів. Пробував віддати сина до монастиря на перевиховання. Але по якомусь часі наробив син бешкету в монастирі, а потім втік до тієї самої князівни верхівської. І довгий час його не було. Шукали. Знайшли обідраного, мов жебрак, і п'яного, і разом з тією самою князівною.

Минали роки. Для Данила тяжкі роки. І от, коли Дарієві сповнилось двадцять років, сталося чудо: несподівано він отямився. Перестав пити. Перестав чинити бешкети. Почав триматися дому. Почав чепуритися. А згодом виявилось, що він залюбився. Залюбився в звичайній селянській дівчині з Запоріжжя. На ім'я Маруся. І так залюбився, як тільки міг той дивний син дивної матері. Залюбився до кінця, до смерти.

Але, коли Дарій захотів з тою дівчиною побратися, вона відмовилась. Вона йому сказала: "Люблю тебе! Ти для мене наймиліший. Але заміж за тебе не піду".

То була довга, тяжка боротьба. Дарій скаженів. Нарешті якось у неділю взяв він Марусю і пішов з нею до монастиря. Попросив ігумена винести на середину церкви Євангелію, поставив хреста і, коли в церкві було повно людей, при всіх, цілуючи Євангелію і хреста, урочисто пообіцяв Марусі, що він зміниться. А звернувшись до народу, попросив у всіх прощення і запрягся, що надалі буде порядною, чесною людиною.

Маруся погодилася бути дружиною Дарія! То була велика подія для цілого села, для всіх сіл в околиці. Відбулося бучне весілля. Цілий тиждень на хуторі їли, пили, співали й танцювали. Як довго Дермань Дерманем, а Буца Буцею — такого весілля ніхто не пам'ятає. Мед

котили бочками. Оковита лилась рікою. Столигнулися під мисами печені та варені. Музики грали без перерви.

Минали роки. Все, здавалось, було гаразд на хуторі Данила, але Аліса все-таки не була веселою. Вже першого року у молодих народився син. Всі тішились. Справили багаті хрестини. Дарій був щасливим молодим батьком. Другого року народився другий син. І знов бучні хрестини. Данило радів, що рід його на синові не скінчиться. Дарій почав помагати батькові в господарстві. Третього року народився третій син. А там четвертий. Чотири сини подарувала Маруся родові Ляша. І всі, як крапля в краплю, пішли в бабу, в Алісу. Чотири красені. Як чудо-диво.

Але п'ятий рік не пішов щасливо. Дарій почав нидіти, журитися, взявся якісь книжки читати та до Почаєва ходити. А то знов почав десь зникати, і пішли чутки, що він із своєю князівною знов зустрічається. Щось на нього знов находило, робився лютий та химерний. Вдома пішли плачі, наріки, колотнеча. Данило любив свою невістку не менше від сина, любив онуків, любив родину. Йому було і прикро, і боляче. Він почав докоряти синові, а той знов відповів йому тими ж словами: "Не твоє це, батьку, діло, а коли тобі щось в мені не подобається, я піду!" Одначе з усього видно було, що й Дарій розумів своє положення. Він ходив до монастиря, сповідався. Тоді на деякий час у родині знов ставало тихо.

Так. минали роки за роками. Аж одного дня, на Масляній, першому синові Дарія сповнилось двадцять. І саме в той день, рано-раненько, знайшли його мертвим. Якраз перед порогом будинку. Був п'яний, спотикнувся, упав і розбив собі голову об гострий камінь. На хуторі Данила запанував великий смуток. Це був тут перший похорон. Гірко жажурився старий Данило, і не так смертю внука, як своєю Алісою: вона стала, як смерть, бліда і, як гріб, мовчазна. Не хотіла ні їсти, ні пити і скоро після того захворіла і вмерла. А вмираючи — відкрила свою таємницю...

Вона була з Кавказу. Осетинка. Це — невеличке гірське плем'я, дуже давнє й дуже живуче. І існує в тому племені давній-предавній закон: що ні

одна жінка з того племені не сміє полюбити чужинця, не сміє вийти за чужинця заміж. І котра з жінок порушить той закон — загине сама і загине її потомство!

А треба знати, що знайшов Данило свою Алісу у горах, під час війни з кавказцями. І взяв її як бранку. Боронилась вона, як дикий, гірський птах, а коли здалася і коли полюбила свого пана й володаря — сказала, що буде його кохати до кінця днів своїх, лише мусить вивезти її з цього краю якнайдалі, на кінець світу... Сильно любив Данило свою кохану і послухав її. І вони прибули аж сюди. До цієї Бу-щенщини.

А вмираючи, сказала вона Данилові, що прокляття, яке впало на неї за те, що зламала закон свого народу, не скінчилося. Воно буде діяти й по її смерті. Аж поки не вигине весь рід її. І саме тому не хотіла вона мати нащадків. Саме тому боялась...

Було це для Данила дуже тяжке признання. Він так ним перейнявся, що скоро й сам захворів і помер. А вмираючи, просив сина, щоб той оберігався. Не сказав нічого про прокляття, просив лише, щоб пішов до Почаєва, узяв води святої і покропив садибу. Просив берегти синів.

Але потім, кажуть, дивні дива почали творитися на хуторі. Розказують, що Дарій Ляш почав чорною магією займатися та з чортами злигався. Ходив, кажуть, шукати звільнення від Бога, не знайшов і звернувся до чорта. І другого року, так само об Масляній, нагло згинув його другий син. Знайшли його мертвим, але не перед порогом дому, а на полі, на Тимошівщині у глинищі, щойно аж за місяць, коли почав сніг гинути. Мабуть, замерз, і його засипало... І з третім сином теж пригодилося. І знов на масляну. Випив, кажуть, побився з хлопцями, і один так нещасливо його вдарив, що забив на місці. Був суд, убивцю вислали на Сибір, але справи це не рішило. Дарій бачив, що над ним зависло приречення. Не знав що робити. Стратив голову. Вигнав Марусю. Завів собі іншу. Почав бенкетувати. Накликав гостей. Справляв відьомські гультбища. І болів, кажуть, тяжко, ніби в ньому горів огонь. А коли

надходила четверта Масляна, закликав, кажуть, четвертого сина і сказав йому:

"Сину! Благаю тебе! Сиди сьогодні вдома. Побудь зо мною". А син збирався саме до села на колодку, бо мав там дівчину. І почалося між батьком і сином перечення. І дійшло до того, що батько вхопив залізного прогонича, що ним зачиняв віконниці, вдарив сина по голові і забив його на смерть. І викинув з другого поверху через вікно. А слідчому сказав, що син сам викинувся і вбився.

І після цього, розказують, Ляш почав казитися. Навпереміну то молився, то бешкетував. І так минув рік. А на п'яту Масляну Ляш зробив у себе колодку. Накликав гостей, напоїв їх до нестями, поклав усіх спати, а коли вони поснули, обложив будинок соломною, облив іззовні і знутри нафтою, позамикав усі двері й вікна і запалив. А коли все горіло, він, кажуть, закричав нелюдським голосом: "Дияволе! Забрав мою душу, бери й моє тіло!" І кинувся в огонь.

І так, оповідають, не стало ані Ляшевого хутора, ані самого Ляща. Але зосталась ось така, ніде не записана, згадка про нього. Змагався, кажуть, з дияволом! І диявол його перемиг. І загинув він сам, і згинуло його накорення. А мав він чимало роду, в тому числі й того із Запоріжжя, що повісився. Згорів хутір, заросли до нього стежки, бо люди боялися його і оминали. І, кажуть, зосталася з того роду лише одна його внука, що зветься Домахою, — закінчив свою мову Осип.

Було дуже тихо і темно, пригас жар багаття, слухачі здебільша поснули, і лише один, замотаний у перістий німецький намет, півсонним голосом спитав Осипа:

— Осипе, скажи, а за що ми караємось якимсь закляттям? — Голос був тихий, але в тій глибокій загальній тиші прозвучав виразно.

— Не знаю! Шевченко щось і нам казав: кохайтесь, та не з москалями... Пам'ятаєш? А може, пам'ятаєш його "три ворони"? — сказав спокійно Осип.

І по якомусь часі спитав знов голос:

— А чи можна якось від того збавитись? Прокляття — гадаю?

— Знов-таки не знаю, — сказав Осип. — Але думаю, що можна.

— А де така свята вода від цього?

— У нашому серці. В голові. В душі. Он той там... у тій газеті, що в Рівному, пише: інтелектом і характером. Голос на це не відповів нічого:

— Хтозна, що ті слова говорять. Може, це також якесь чаклунство.

А ніч робила своє, спав хто де стояв, місця було подостатку, чистого повітря також. Сосни — старі та коренасті, мов квочки, — стояли терпеливо, розгортали своє віття над поснулими воїнами. Хто б сказав, що так недавно били вони з тих своїх кулеметів?

А другого дня ранком на поляні, коли бригада стояла підковою, бригадир, відібравши рапорта й привітавшись "славою Україні", розпочав свою мову словами:

— До цього часу ми тільки бавилися в партизанку. Грабалися в землі, їли кашу, згадували Марусю... Тепер же, братчики, почнеться життя тверда. Батько Кох у Рівному вельми на нас розгнівався, що ми були такі нечемні, і, напевно, захоче почастувати нас юшкою. А батько Джугашвілі, що в Москві, також не забуде нам Янкової Долини. Одним словом, ми їм, напевно, не дуже подобаємось. Отож тепер, браття, прийдеться не одно. І ночувати під небом, і вкриватися вітром, і житися повітрям. А до того не можна далі отак днями та ночами вилежуватися та чухати пузо.

Пам'ятаймо собі, що куль поки що ми самі не ллемо, гармат не монтуємо, літаків не знаємо, отож мусимо вміти щось інше: ціляти! І саме туди, куди хочемо! І непомильно.

Бригада Огонь — мусить бути Бригада Огонь!

А до всього, шляхетне моє товариство, ми мусимо й трохи обтесатися. Так би мовити, знутри. Трішки історії, трішки літератури, того-сього... Маємо тут і професора під рукою, ось прибув з самого Крем'янця. Він вам розповість, що й по чому і для чого.

А тепер ще одне і останнє: коли комусь із нас це наше тут життя видасться менше вигідним, ніж, скажемо, життя Коха в Олицькому замку князя Радзивілла, або, скажемо, комусь видасться непевним його майбутнє, тобто що не дістане він на старості літ пенсії, орденів, спадщини по багатому дядькові в Америці, ані навіть звичайної подяки, — кожному такому раджу дуже наполегливо зібрати свої манатки, знятися з якоря... і... з Богом! Відплисти! Ми тут лише ті, що... ну, що?... Ви самі знаєте! А як не знаєте — вам скаже пан професор.

— Або... Осип, — вирвалось обережно з підкови.

— Так! Або Осип! Він у нас чоловік знаючий, — додав командир. — А тепер, може, ще яке питання? Може, щось неясне? — запитав він.

Бригада хвилинку мовчала, командир хотів був подати команду "струнко", як один з підкови підняв руку.

— О! Плющ! Що хочеш? — запитав командир.

— Я не знаю... Це не так до вас... як до... Вчора ми мали таку розмову... Осип! Так я й хотів його спитати: що це таке, як він казав, інте... лект? Щось таке, він казав, треба мати... ін-те-лект. От я і просив би його нам тут пояснити.

Питання було для командира несподіване, він посміхнувся, втягнув носом повітря і глянув на Осипа.

— Ну! Осип! Сип! Держи одвіт! Два кроки вперед! Марш! Осип виступив перед підковою. Невеликого росту, русявий, з підсмаленими бровами. Був трішки ранений у палець — одинокий ранений з останньої виправи.

— Хм... Що ж я скажу? — почав він. — Інтелект — це така... така...

— Кобила, — підказав йому Терешко з рядів.

— Ось Терешко каже, що це така кобила, що коли її маєш — вона тебе вивезе з усякої, якої хочеш, халепи.

— А якої вона масти? — впав знову запит з рядів.

— Переважно — періста!

— Ха-ха-ха! — зареготала підкова.

— А до чого вам той інтелект? — запитав командир.

— Та це не я, — виправдовувався Плющ. — Це Осип. Учора він казав, що треба мати інтелект... щось іще... Ага! Характер! А тоді, каже... либонь, і той... і Україну поставимо.

— І я, братця, так думаю, — додав командир. А потім звелів Осипові відступити назад і скомандував: — Бригадо! Струнко! Спочинь! Розходься!

Увечері мав скінчитися реченець для тих, що мали б "відпливати", але в цей час усі були так зайняті обговоренням нового способу атаки "трьох

рамен", що про "вибір" забулося. Бригада згорталася в кулак. У залізний кулак з м'яса, крові, костей і духа. Залізник мав чудову тему для своєї "залізної поезії" і, використавши перерву між "марш-марш" — обідом, таки встругнув нову віршу:

Наші фінки дзвонять звучно,

Бубнять "кательки" барабанне,

З бригадиром нам не скучно,

Ми живемо дружно, славно,

З бригадиром нам не скучно,

Із огненним бригадиром,

Б'ємо шпарко, цільно-влучно

Мінометом і мортиром.

Гей, Огненная Бригадо,

Розрядись залізним градом,

Загуди над ним торнадом —

Понад ворогом і гадом!

Бригадирці понабивали на долонях мозолі, плескаючи Залізникові "браво". А Терешко позаздростив смертельно поетові і рішив також блиснути "поезією":

Голубцями й галушками

Бомбардуй нас. Боже, з неба,

За гречаними кишками

Зносим молитви до тебе!

Підложи нам під ялинку

На народження Христове

Пудів десять тлусту свинку,

Тож помолимося, панове!

Тож помолимося, хлоп'ята,

Всі як є, голодні, босі!

Скинь взуття на наші п'яти,

Бо ж зима ось вже на носі.

— Ха-ха-ха! Браво! Терешко, браво! Орден, орден Терешкові!
Лауреат!

Рішили видавати журнал "Барабан". Усі бригадою пішли писати вірші.
Появилися футуристи, символісти, ідеалісти, реалісти. Один з ідеалістів,
що величав себе Блохою, ушкварив поему на самого командира:

А в нашого командира завелася Зося,

Бо для всіх вона ласкава — хто лиш не попросить, —

починалась та поема.

— Е-е, Блоха! — перечив редактор "Барабана" Левко-Глевко. — За таке тобі командир порухує ребра.

— Та чого ж? — дивувався Блоха.

— А того ж! Коли б так хто чіпнув твою Оришку?

— І чіпають! І ще як чіпають!..

— А що то значить те твоє "всіх"?

— Там написано... всіх... Ясно!

— То ти нашого командира до всіх рівняєш? Чи знаєш ти, що за ним хоч би й княжна тьмутараканська побіжить. А ти... Зося!

— Я це знаю, я це дуже добре знаю, Левку-Глевку, одначе я не те хотів сказати. Ти мене не так зрозумів... Я просто... Ось хотілось... Для настрою... Посміялись... Ти ж, як редактор "Барабана"... І поема моя добра, і ти мусиш її вмістити. Хоч — перед цілим фронтом прочитаю?

— Сказився!

— Прочитаю! Перед фронтом!

Виникла дискусія, спочатку так собі, але вона набирала й набирала сили, до неї долучились інші, а там ще інші, і нарешті створилося дві партії — за Блоху і проти Блохи. Сипалися докази, контрдокази, аж поки температура піднялася настільки, що один одного назвав щось як

дурнем, а там уже залишався один крок до завушника, і, коли б їх не розвели, хтозна, як би далеко вони зайшли у своєму шляхетному гніві.

Але й така справа опинилась у товариському суді бригади, причому Терешко, що був, розуміється, головним лавником того суду, ще раз мав нагоду висловити свої різні з цього приводу сентенції. Він почав доказувати, що це вже не така національна прикмета, що ми потрапимо з дурниці зробити ціле діло.

— Самі нерви, — казав Терешко, — така тобі нервова бомба — бух-тарах, огонь, дим, і вже вороги до сьомого коліна, хай там б'ють громи чи валиться земля.

І, щоб не бути голослівним, Терешко ні з сього ні з того поліз в історію, довго там копався, а покопавшись, почав виносити на денне світло "діла давно минулих днів", як казав один поет, та розтрясати їх перед своїми слухачами, ніби залежане сіно: різних таких гетьманів та отаманів, лівобережних, правобережних, не забув і "през незгоду ми пропали, самі себе звоювали", що ніби сказав сам гетьман Мазепа. А потім зробив гігантський стрибок, перейшов на сучасність і тут розлився, мов Дніпро у повінь.

Дісталось і революції, і різним сумної слави божкам, і чисельним кабінетам, і їх прем'єрам, і знов правобережним та лівобережним, чи пак західним і східним, а коли розправився з революцією, перейшов ще ближче, просто ось сюди до лісу... І, дарма що він обіцяв не називати імен, щоб не загострювати й так гострих відносин, тут же почав сипати ними, мов з автомата, — всі двадцять п'ять за однією серією, мовби на вітер.

Хоча всі, казав Терешко, одним хором, одним тоном вимагають "єдності" (розуміється, в лапках!), але тут же... І він враз зробив карколомну інклінацію вбік чи не найвпливовіших, можна сказати, головних підвалин політичної філософії нашого часу, які цілком одверто

висувають тези і їх доказують. Тут Терешко почав своїми словами переказувати ті тези, з яких намацально виходило, що "єдність" (розуміється, в лапках!) є чесною лише малих, слабких, хворих і нерозумних. І нулів. Здорові, сильні, мужні одиниці ніякої такої "єдності" не потребують. Навпаки. Вони потребують відокремлення. Диференціації, говорячи науково. І наше лихо не в тому, що ми не маємо єдності, а в тому, що ми мало диференційовані, що у нас нема одиниць, а коли вони є — за ними не йдуть, а коли й ідуть, то дуже недалеко, бо з'являється одразу забагато одиниць, і всі вони диференційовані. І воно не було б так сумно, казав далі всезнаючий Терешко, коли б при цій математиці не забувалося також про інтеграцію чи інтегральність, що, либонь... Далі він пішов у вищу математику, чого від нього абсолютно ніхто не сподівався, доказуючи збентеженим слухачам, що інтеграцію українська політична математика виключає зовсім, як совєти виключали зі списку святих революції.

Терешко розійшовся і був невблаганний. Розправившись безжалісно "із своїми", він не вдовольнився цими вузькими межами, а самочинно переступив залізні, священні кордони сусідніх, братніх народів. Чого, наприклад, питав він здивованих бригадирців, хоче від нас Москва?

— Хліба! — несміливо викрикнув хтось із слухачів.

— Або Варшава? — ігноруючи "цвішенруфи", продовжував патетично Терешко, після чого почав звалювати на купу Москву, Варшаву, Київ, так ніби ці мільйонові селища були для нього старими лахами, які він збирався перетрясти й провітрити. — Чого вони від нас хочуть? — питав і сам собі відповідав: — Визволяти! — протягав злорадо це велике слово, дивлячись на слухачів, яке це справило на них враження. Слухачі лише шкірили зуби. Терешко провадив далі: — Триста з гаком років визволяють. І не можуть визволити! І все кричать, що нас нема! А коли ми є — нас видумали! Раз австріяки, раз німці, а тепер, напевно, підуть американці... А колись, може, китайці... і, якщо не помагають ні німці, ні китайці, тоді пускають в хід Пушкіна, Міцкевича, Колиму чи якусь іншу пародію вроді Берези Картузької. І так визволяють, і визволяють, і все

безконечно визволяють, і сьогодні визволили мене, наприклад, так далеко, що я готов бути не лише отаманом такої ось бригади, але й Люципером, коли навинеться для цього нагода.

Б'ємось, б'ємось! Віки б'ємось, — змінив він тон на ліричний, роздумливий, навіть сентиментальний з домішкою мелодраматичности. — Проливаємо ріки своєї і не своєї крові, знекровлюємось взаємно і нидіємо всі разом при корені, мов зачумлені, — Москва не Москва, Варшава не Варшава, Київ не Київ. І ніхто з нас не знає, що, може, вже в цей самий час десь наставляють свої вітрила нові варяги, що прийдуть і будуть "рядити і володіти".

О! — патетично, мов Савонаролла, зносив свій голос до неба Терешко, — хай не хваляться наші визволителі, що вони нас перемогли! Прийде час — і переможе Правда! І горе тим, що цього не розуміють або не хочуть розуміти.

На цьому Терешко скінчив. І після цього можна було сподіватися урагану оплесків, але такого не сталося. Слухачі були досить зрівноважені й індиферентні. З виразу їх облич можна було цілком певно сказати, що багато з них просто нічого не зрозуміли. Їм навіть інколи здавалося, що Терешко кпить собі з різних дуже поважних справ, і, тільки знаючи Терешка, вони не відважувались проти цього заперестувати.

Але знайшовся і такий, що заперестував. Це був молодий, округлий, невисокого зросту, дуже меткий хлопчисько, що був, кажуть, надісланий сюди, як певне вухо і око, як нелегальний інструктор ідеологічного вишколу Троянового вояцтва. Він часто наводив мову на різні ідеологічні теми, при тому нервувався, говорив патетично, сперечався і завжди все знав.

— Терешку! — вирвався він з гурту слухачів з іронічною усмішкою на своєму вдоволеному обличчі. — Я тебе дуже люблю! Ти вариш чудову

кашу! Твої галушки неперевершені! Але, коли ти торкаєшся політики, у тебе також виходить каша. Бойовики! Друзі! Ви ось прослухали нашого прекрасного друга-кашовара, ви терпеливо видержали аж до крапки, але скажу вам: увесь його тон, аналіз, висновки — це, друзі, від початку до кінця каша! Боїться диференціації! За юрбу! Проти сильних індивідуальностей. Боїться змагу! Крови! Хотів би все по-доброму! За згоду в сімействі! Скидає на купу Москву, Київ, Варшаву. Садить за один стіл москаля, ляха й українця! Вовка, козу й капусту! Варить кулешу! З елементів непеєднальних, як вода і вогонь, як плюс і мінус. Боротьба існує від того часу, як існує земля. Мураха з мурахою, кіт з мишею, риба з рибою. Боротьба вічна, як світ, як сонце!

І я вам скажу! Люди такого наставлення ніколи не будуть переможцями! Ніколи! А ми мусимо перемагати, і ми перемажемо! Хай живе наша велика національна, всенародна революція! Хай живе вільна, незалежна, соборна і суверенна Українська держава! Слава Україні!

— Слава, слава, слава! — викрикнули одним голосом усі присутні. Зчинився рух, гармидер. Знаходились охочі виступити. Але було пізно, і треба було кінчати суд.

Терешко битий! Рішуче й остаточно! На останні слова його опонента вибухнула буря оплесків. Терешко засоромлений, він, видно, хотів щось сказати, але його голос потонув у загальному гомоні.

До речі, за підсудних майже забули, а коли пригадали, виявилось, що нема кому визначати кару. І яку? Поза чергою в заставу. Два дні арешту. Протягом тижня щоранку з'являться до командира. Тоді Терешко вніс свою пропозицію: подати один одному руку, перепросити за образи і розійтись кожний до свого діла!

Присутні вибухнули сміхом.

— Браво, браво! Терешко! Правильно! — посипались оклики.

Лава присяжних, чи пак військова трійка, зупинилась на Терешковій пропозиції. І, коли підсудні виконували кару, вони мали вигляд непритомних, і всі лягали з реготу. І подарували Терешкові всі його єресі. А один з колишніх сибірських засланців висловився:

— Це дійсно чи не найтяжча кара для чесного українця. Герой дня, Терешко, підійшов після цього до свого успішного опонента і тихенько, на вухо, шепнув:

— Слухай, Гавриле, — він чомусь уперто кликав Гаврилом цього хлопця, що назвав себе Вовком, — ти казав добре. І переконливо. Але навіщо ти назвав себе капустою?

— Я!? — бурхливо заперечив Вовк. — Капустою? Ти недочув! Ніколи!

— Як же ніколи? Ти сказав: москаля, ляха, українця. І побіч: вовка, козу, капусту.

— Це лише просто так, збіглося, але це нічого не значить.

— Нічого, нічого. Ти сказав правду. Але я з тим москалем не контентний.

— Що це значить?

— Бо він ніякий вовк.

— А що ж, по-твоєму?

— Кацап. Цап. Козел. І правильно. Це назва народна. Народ має рацію. Голос народу — голос Бога.

— Але ж ти сам бачив того Макарова! — вибухнув збентежений Вовк.

— Найтиповіший козел. З тієї, пам'ятаєш, байки про двох козлів, що зустрілися на вузькій кладці.

— В такому разі й ми козли.

— За аналогією — так. Але я все-таки не погодився б.

— А що ж, по-твоєму?

— По-моєму, ми все-таки капуста. Вовк насупив брови. Це виразно йому не імпонувало. Але він не знав що далі. Не знаходив нічого дотепного.

— Яз тобою не годжуся! — кинув понуро.

— Ха-ха-ха! — добродушно засміявся Терешко. — І я також. І я також... Це лише Шевченко. Капуста. Головата. На городі. Диференційована. Не шаткована й не квашена. Для кожного — хто йде, той і скубе. Кожний козел... І навіть заєць. Ха-ха-ха! Но-но-но, Гавриле! Не гнівайся! Я тільки так собі... для прочищення шлунка. І ти почав цю мову. До того інколи й капуста скубе козла. Навіть капуста! Але, як з'являться справді вовки, не лише у вовчій шкурі, може бути конфуз...

Розмови, розмови й розмови. Особливо коли в кінці листопада перейшли на зимові квартири і зайняли куток Залужжя на південно-східному Дермані, під Верховецьким лісом.

Дермань весь виповнений зимівниками. На Запоріжжі група упістів Оленя, на Шинківцях заліг Тис. Троян зредукував своїх — частину, кому ближче, послав на відпустку. Залишилось ядро і ті, що не мали куди йти.

І повно по селі розмов, шепотів, вістей, страхів. Вечорами, при каганці, гуртами. Згадували минулу революцію. Наприклад, Семен або Грицько Андрущуки ще добре пам'ятали, як то вони в дев'ятнадцятому

році до трудового комітету належали і разом з Каменякою та Комаровим повстання на Петлюру в Здолбунові водили. Або хто ще не пам'ятав, як то двадцятого року, десь так під цю пору, а може, трохи пізніше — у січні чи щось таке, увійшли поляки і весь народ за шором гумами спорили, щоб втихомирити, а самого Семена два роки по куцах ганяли...

А то, диви, Семенові та Грицькові діти, як тільки підросли, як тільки в пір'я вбилися, почали з тією Україною носитися — та арешти, та тюрми, та Береза. А прийшли "товариші", то першого ж Семена з Грицьком розпатрошили, як куркулів та буржуазних націоналістів. А що тепера? Що далі? На кого черга? Усі дерманські хлопці, усі до одного, у бандерівцях, у мельниківцях, у бульбівцях... Що їх усіх чекає?..

Розповідають сни.

— Снилось мені, людоньки, що річка наша, що ото тече на Лебедщину, чисто висохла, а на дні пісочок, та такий білий-білий... — оповідала Параска Середа.

Іншій снилось, що дзвіниця монастирська розвалилася, "а я дивлюся отак з Горбайців через долину і думаю: це вже татари прийшли, що ото в давнину ходили..."

Ще комусь уві сні "всі дерманські сади почорніли, а на дзвіниці монастирській вороння-вороння..."

А тут знов пішло з хати до хати, що десь там на Шинківцях Хведоську Махобеїху за "велику губу" шомполами спорили, а там як грім серед ясного неба, що старого управителя Хшона знайшли мертвим і докторового сторожа родину вирізали. Казали, що вишукують донощиків, і то так "вишукують", щоб з них і племени не зосталося, бо, мовляв, ми самі себе нищимо і, як тільки ворог у хату, — навперейми один на одного доносимо та топимо.

До Трояна, що отаборився на Залужжі у хаті-пустці своєї тітки Зіньки, яка давно померла, жінка брата Каленика, пишна чорнявка Домаха прибігла, впала перед ним навколішки і заломила руки:

— Ой, рятуй, брате! За Калеником приходили! Троян уста закусив, лють його пойняла.

— Знаєш що, Домахо! — сказав твердо. — Наш той братчик давно шибеницю заслужив!

— Але ж брат рідний!

— Брат то брат! А хто то за "посполитої" командантові списки виготовляв, а хто з тією кобильчиною возився та ті шістнадцять місяців тюряги впіймав, а хто то хлопців большевикам видав? Брат, кажеш?

Все-таки Троян до штабу Рубана поїхав, і там йому показали чорним по білому, що той самий "брат" тепер у Рівному, у такого Брушецького. Донощиком. Троян лише головою похитав.

А коли вертався — довго над цим роздумував. Боліло в нутрі. Такий хлопець. Красунь. А таке зілля!.. І з рідної крові!..

Місяці листопад-грудень були морозні, але безсніжні. Глибокий, сухий, пухкий сніг випав аж під наше Різдво. Небо, дерева, земля злилися у срібно-білу масу...

Над Залужжям, понад срібними стріхами, вечорами й ранками вився дим, над Запоріжжям заходило червоне сонце, над Верховом сходило. Ночами мідяний місяць спідповні, як і всі роки, як і завжди, спокійно висів, немов образ, над садами та гаями. Різдво славилось своїм предковічним порядком — тисячу дев'ятсот сорок друге за чергою, коли то десь там у тій далечі народилась Дитина, що була послана Отцем

Небесним, щоб спасти цей грішний світ, який саме в ці дні, від краю до краю, обнятий смертельною боротьбою.

Люди, як і всіх минулих років, за виїмком хіба двох років советської інвазії, на санях і пішо, одягнуті у святочні кожухи, гуні, брѳохаючись у глибокому снігу, в сірій, пронизливій ночі спливали з усіх горбів і кутків в напрямку двох — парафіяльної і монастирської — церков на всюнічну. Незважаючи на обставини, на хорах парафіяльної церкви гримів знаний дерманський мішаний хор, отець диякон Дам'ян, стрясаючи своєю сивою, але все ще бурхливою чуприною, виголошував ектенії, а в монастирі, як і в усі інші роки, гурток монахів виконував свою традиційну Богослужбу.

Дермань, від краю до краю, справляв Різдво. Брѳохались попід вікнами хлопці й дівчата з колядою — із зізодою і без зізоди, співали предвічні "Що то за предивна", "Небо і Земля", "Христос-Спаситель", до цього додавали "Ой видить Бог, видить Творець" та "Бог предвічний" — що прийшли сюди вже не так давно.

У хатах, як звичайно, горіли печі, дим валив з димарів, варилось і смажилось для живота і душі, наповнялась теплом кожна хата, світилась гасовими лампками, а столи, застелені білими старосвітськими настільниками, гнулися від смажені, печені, капусти, голубців, вареників, бо нічого цього року не відвозилось, не продавалось, не віддавалось на "хлібозаготовку" чи деінде, а все споживалося вдома.

Дісталось і "своїм хлопцям", тобто партизанам, лише їх команда на цей раз заборонила їм те, що зветься "гуляти", на превелике здивування дерманців, які не звикли справляти це свято насухо.

— Що це мені за солдати, що не п'ють горілки! — казав старий, ще царський артилерист Миколай Балаба, пропонуючи "квартирантам" по чарці самогону. — А я вам хочу таке сказати, — відповідав він на пояснення, що українські партизани мусять бути тверезими і всім добрий приклад давати, — я вам хочу сказати, що світ робиться не самими

святими, а що вже до солдатів, то ця порода людей лише тоді на місці, коли потрапить, як то в нас казали, чортові в вічі глянути і бровою не моргнути! І скажу вам ще одверто. Я чоловік прямий, що на думці, то й на язиці... Мені ваш лад... Ні, ні! Не дуже! Тихі такі та лагідні, ніби монахи... Що ви собі думаєте? Он ідуть на вас москалі, а ті, кажу вам, — я їх знаю як облуплених! — чортяки, кажу вам, просто чортяки. Б'ються! І рвуть! І деруть! І зубами гризуть! А як розлютуються — жінка не жінка, святий не святий — давай, і баста! А щодо оцього ось питва, кажу вам, то в революцію з річки пили. Як воли! Спускали в річку спирт з ґуралень, а вони — відрами, а не було відер — лягали на пузо і смоктали... То вам солдат! Га?

— Ми такими не хочемо бути, — відповідав Балабі ідеологічний інструктор Марко.

— Ну, то ви з ними й програєте! Святі завжди з чортом програють.

— А що б ви самі сказали, коли б наші козаки та почали по хатах гуляти та з дівками спати? Що?

— Що? Нічого! Сказав би: сам був таким! Сам гуляв! Сам дівок любив!

— Вояки не мають бути дикунами, — перечив інструктор.

— Але й не святими угодниками Божими. Де війна, там... війна! Ти сам знаєш.

Троян трохи виломився з партизанства, він був дерманець із Запоріжжя, а тому, святкуючи, зробив запас — квартиру на душу, а до того, як благав Терешко у своїй "молитві", — "пудів десять", але не свинки, а справжньої свині і ціла телиця лягли "під ялинкою". Був, розуміється, і дідух, і кутя, і молодиці, і дівчата. І вдарили гопака під розтяжку Клима — одинокого гармоніста... А коли йому вказували на інших партизанів, як вони справляють, він тільки відповідав:

— То вони з нашої чудової Галиції... Святі та Божі. Ми тут в іншій культурі квасились. Ми ведемо свою лінію від Байди, що на гаку в султана турецького за ребро почеплений висів.

І жарили разом, гурбою, хто не був, про Нечая, аж вікна бряжчали. Було дуже близько до часів Нечая, щось так, ніби ось воно було вчора. За столом возсідав Троян в шкуратянці наопашки, при револьвері, біля нього справа й зліва Царенко, Залізняк, Терешко, Булава, і інші, і інші, громадський магазей, обернений у залу, був набитий бійцями, як грибами. Навіть програму дали, виступали і солісти, і танцюристи, і з віршами виходили бригадні "віршопльоти". А реготали справді як чорти, аж бідні, небілені стіни магазезя тріскали...

Перший день провів Троян, як кажуть, вдома, між своїми. Другий — поїхав на Запоріжжя до рідні, до жінки, до сина, до сусідів, де на нього чекали, мов на архиерея, повний стіл і мало не ціле Запоріжжя.

Правили свято у хаті дядька Михайла, що була найбільшою, під бляхою, з підлогою, з мальованими вікнами. І коли підняли першу чарку, то сам Михайло, що засідав на родинному троні, сказав промову, чого він ніколи не робив. Трохи тремтячим голосом він почав з того, що:

— Все-таки, як не кажіть і як воно тут у нас не тісно, а все-таки ми святкуємо це свято, я б сказав, перший раз в історії! Не дивуйтесь! Наша історія тут і далека, й недалеко. Я вам скажу: Бог сам знає, які тільки часи не проходили понад нашими головами, але... Люди! За наших прадідів, дідів і батьків один тільки раз, одне тільки Різдво ми святкуємо самі, з собою і між собою. Це — сьогодні!

Мені ось молодий сусід підказує, що було у нас, либонь, і ще дещо... І вісімнадцятий рік! Знаю. І дев'ятнадцятий! Також знаю. І навіть двадцятий... Але, хлопці, ви тоді були ще в пелюшках, а ми... ми в темноті! Було! Що й казати! Було більше, ніж сьогодні! Було багато! Коли до нас першої неділі Великого посту тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого

року ввійшов Перший Січовий полк, щоб усмиряти наше повстання, ми тікали від нього, як... ну, як від чуми! Всі наші хлопці — матроси, артилеристи, кавалеристи, піхота, всі наші георгіївці тікали в Бущенщину, а я з ними також... України ми тоді... скажу вам, не знали. Вона до нас прийшла, але ми її не пізнали. Здобули її, як і казав Шевченко, таки окрадену!

Була напружена, тремтяча, як тятива лука, атмосфера, очі всіх дивилися у рот Михайлові, і всі помітили, як по його поморщеному обличчю при слові "окрадену" покотилися дві сльози, які він не змахнув рукою, бо, очевидно, боявся, щоб тим не звернути на них уваги.

— Що б ви сказали тепер, мої діти, онуки й правнуки, коли б до вас прийшла така Україна, як тоді? Ви б навколішки полізли навпроти неї! Ви б цілували сліди, де ступала її свята нога. Скільки крові пролили ви за ці роки за неї! Скільки вас замучено, скільки розтерзано, скільки мучать тепер, скільки замучать завтра? Я не знаю... Душа моя неспокійна! Душа моя болить! Я боюсь... що і наш Дермань засучать! Бо вже надто він за ту Україну! А проти неї, як чую — з Лондона он кажуть, — триста двадцять сталінських дивізій. Триста двадцять, діти мої! Не заплющуйте на це очей! Але — не піддавайтесь ні один! Ніколи!

І коли випили всі без єдиного слова, і коли опісля, щоб вернути настроїв, виступив "сам" Троян, він лише сказав, що триста двадцять дивізій історії не почнуть і не скінчать, що, крім дивізій, в історії є ще інша сила. Вона інколи падає з неба, як спіла груша, і не стямишся, як б'є тебе просто в лоб! Так, братця! Шевченко нам сказав? Сказав! Встане Україна? Встане! Як, коли — завтра, післязавтра, за рік, за сто літ? У кожній нашій душі може вміститися триста двадцять дивізій, якщо ми того захочемо! — виголосив бадьоро Троян, і всі очі, що дивились на нього, заграла, мов струни. Сипнуло світлом, ясністю, надією. Стало знов шумно, і весело. Понеслася через стіл чара за чарою, зірвалася пісня, мов циганка, брязнула кастаньетами, понесло запахом хмелю, що в'ється на тичині і п'янить, навіть коли б'є його мороз.

Можливо, це було справді останнє таке Різдво. Трояна підкидали під стелю тричі, гойдали діда Михайла і танцювали, хоч за звичаєм на Різдво ще не танцюється, але прийшов Михтод із скрипкою, і ноги самі пішли, дарма що гріх. Поміст Михайлової хати вгинався під українським, як буря, хижим танцем, що його віки принесли на жилаві ноги, на сильні груди, на гаряче серце.

А коли по півночі розходилися — хто куди, непомітно, а разом дуже помітно, — ніби влетіла жар-птиця, появилась поза плечима інших Домаха, Троянова братова. Маруся, що була тут же, як глянула на неї — так і вмлїла, ніби її туманом пойняло. Маруся знала, що Домаха зайшла за Яковом, знала, що Яків не попустить, а разом знала силу своєї братової, тієї відьми з її злодійськими зірками, знала, що не так Каленик, як вона всім тим чортам служить і що це вона згорнула його в клубок, мов прядиво, кидала сюди й туди задля багатства, задля слави, щоб залити ту свою жадобу гріха і розкошів.

Домаха — чортове накорення, правнучка проклятого Ляша, що повісився на бантах за лярву з лісничівки князя Сангушки. Домаха, що вийшла за Каленика, за його чуб, за його сильну руку, за його погляд вишневий, а разом огненно-залізний.

Домаха прoderлася в метушні до Трояна і шепнула йому гарячим шепотом:

— Братіку! Хочу з тобою двоє слів! Вступи до мене!

Троян з поспіху відповів:

— Не зараз!

У Марусі, що підступила з лагідним своїм, благальним поглядом, Яків спитав:

— Чого вона хоче?

— Каленик! — відповіла та.

В серці Якова повернувся цвях, він був п'яний, а в такий час усе, що було в ньому, загорялося, а разом з тим загорялась і любов до брата, що його колись у дитинстві найбільше любив і жалів, як раненого, як покинутого на дорозі, самаритянською любов'ю, любив і хотів зняти з ешафоту, з-під сокири, що занеслася над ним невидимо...

І на цей раз зігнувся Яків під тим старим тягарем своєї любови, дарма що був залізним воїном, і ген-ген пізніше, під ранок, коли вже майже ніхто в хаті не лишився, коли й Маруся, не діждавшись, відійшла, щоб глянути на сина, він вийшов затильними дверима і через город глибоким по коліно снігом попростував до рубленої, нової Каленикової хати, що стояла на краю їх садиби під лясівським лішником, світячись ванькирним вікном, завішеним червоною плахтою.

Домаха чекала, либонь, на пальчиках, бо на перший стук відчинила двері, вибігла в сорочці, розхристана, в легкій, короткій спідниці, перейнятій пояском. У хаті біло натоплено, у ванькирі тапчанець, застелений пасмужистим килимком, на стіні кілька фотографій у золочених рамцях, а між ними і його, Трояна, коли був ще молодим уланом, при шаблі, навіть сам забув, у тій рогатівці...

Увела його до ванькира, дивилась на нього, очі і уста тремтіли сміхом, лампка блищала на коминку.

— Сідай, Якове. Давно в нас не був...

Сів на тапчанику (був м'який, на пружинах), витягнув ноги, не оббиті від снігу, поглядав по стінах, не відповідав на мову Домахи.

— А ми тебе часто згадували. І він також... Може, хочеш чаю? А може... вип'ємо? У мене тут ось коньяк... той самий, з Рівного. Три зірки...

І коньяк, і дві кришталеві чарки, і, здається, срібна таця стояли готові разом з крайною дерманською ковбасою.

— А де ж він? — озвався нарешті Троян.

— Не знаю! — коротко відповіла, наливаючи чарки.

— Я вже випив, — сказав він.

— Але не в мене:.. Не в брата... Ти ж наш звичай знаєш. Так дай нам Боже! — підняла свою чарку, подивилась на нього великими своїми оливковими очима з посмішкою на червоних, повних устах.

Мовчки простягнув руку за чаркою і випив.

— Чого такий гордий? — запитала. — Не говориш...

— Що тут скажеш?

— Як що? Я ж тебе не обидила... Не зчарувала, не зрадила, не відбила коханої... Він мовчав.

— Роздягнися. Скинь ту шкуру! Тут тепло.

— Чого хотіла? — спитав він її нагло і налив сам ще чарку.

— Подивитись на тебе, — посміхнулась і додала: — А мені? Не наллеш?

Налив їй також.

— Кажи, чого хотіла? — запитав знов, і в голосі його почувалась гостра нотка.

— Сам знаєш! За братом твоїм полюють, як за вовком! — піднесла тон і вона.

— Ну, так що?

— Що? Якове! Пам'ятай моє слово: згине він — згинеш ти!

Він байдуже посміхнувся. Потім глянув на неї.

— Що далі? — спитав, вийняв капшук з тютюном і почав крутити закрутку. — Ти така, бачу, розлючена, Домахо, — промовив спокійно. — Знаєш, скажу тобі: Каленик не мій брат і не твій чоловік. Каленик — наше, твоє й моє лихо. Думаєш, що я можу йому допомогти... Коли ще ми були дітьми, одного разу він на моїх очах забив ложкою каченя. І, коли я його за те вдарив, він укинув мою шапку до нужника. Це була моя мрія — та шапка, з такою зіркою, як у тих семінарських учнів, я її виплакав у матері, і Каленик це знав. І я тобі ще одне скажу: він мало не отруїв нашої мами. Намішав вовчих ягід до малин, а сказав, що то чорниці. І, незважаючи на все те, я його любив. Мені було його шкода, і я завжди хотів йому допомогти. Але він не хотів моєї допомоги. Ніякої допомоги. І нічиєї. Він — виродок!

Тепер мовчала Домаха. Вона одвернула голову вбік, її пишні, високі груди помітно здіймалися під сорочкою.

— Я знаю, що ти його любиш, — сказав Яків.

— А може, й ні! — капризним, сердитим голосом вигукнула Домаха. — Звідки знаєш, що люблю? Любила! Так!

— То чого від мене хочеш?

— Може, хочу не від тебе, а тебе! Може, ти мені сподобався! Може... Он постіль! Лягай! А ні — приходь завтра, кожну ніч! Зацілую! Ти ще не знаєш моїх пестощів, Якове!

Троян нервово вдихнув повітря, вилиці його напружилися, потім він сильно потягнув дим цигарки і так на хвилинку застиг, ніби збираючись стрибнути.

Домаха дивилась п'яно і хижо, брови її зсунулись в одну довгу, вигнуту смужку.

— Ех, Домахо! Знаєш що? Не його, а тебе б... хм... бити!

— Бий! На! Бий! — розірвала вона враз пазуху, відкриваючи міцні, білі, повні груди. — Бий! Чого гапиш?

Була дійсно люта, бачила, що він захитався, відчувала свою всепокоряючу силу, розуміла, що його слова розчиняються в цьому повітрі, мов віск перед огнем. І, коли він встав, налив ще одну чарку, випив, закусив цигаркою, затягнув міцніше ремінь з кобуром револьвера і без "добраніч" вийшов, приголомшена, лише кинула йому навздогін:

— Приходь завтра! Твоя Маруся холодна, як жаба!

Невідомо, чи він чув ці слова. Сінешні двері брязнули, і, коли Домаха кинулась до вікна, вона побачила лиш чорну, рухливу пляму, що швидко зникала на білому тлі.

Троян, здавалось, не йшов, а тікав з цього місця, здавалось, отрясав з себе якесь сміття. Не тримаючись стежки, що зливалася з білим довкіллям, через нерівний город, через розхитаний пліт, пригадуючи парубоцтво, коли то ходилось на вечорниці і стрибалось через плоти, перескочив у подвір'я своєї жінки. Отямив його крик півня, що

несподівано закукурікав майже над головою, нагадуючи, що вже близьке світання.

Маруся чекала на нього. П'яний, розбитий, ввалився до сіней і почав оббивати сніг з чобіт.

— А що? — спитала Маруся. — Бачив? Напевно, всі свої принади показала — вуличниця паскудна! Вона тут усіх принаджує. За нею, мов собаки тічкою, бігають. З Рівного якийсь приходить потайки, ночами. З нею ще якась дівка ходить, така ж, як і вона... Щось вона недобре затіває. Боюсь я, Якове! На тебе вони, як кіт на мишу, чигають.

— А ти б перейшла до батьків...

— Та господарства якось жалко.

— Нема тепер господарства...

— Для таких, як ти, нема. А для нас... Як щось станеться — куди підемо, що будемо їсти?

А за кілька тижнів після цієї ночі, одлижаного, туманного ранку на полях, на пригірку, перед запорізькими садибами несподівано, як грім з ясного неба, затарабанили кулемети.

Люди, хто як був, виривалися з хат і тікали вниз до рову. Ніхто не знав, що сталося, лише гналися, лише тікали, лише хотіли десь сховатися... І лише чути було з другого боку рову, отак як від Середи — також стрілянину. Всі знали, що там, кватирували упісти.

І враз з хати вирвалася Домаха — неодягнена, розпатлана — і, замість бігти, як і всі, до рову, мов божевільна, погналася навпроти поля, на весь голос кричучи:

— Не стріляйте! Не стріляйте!

Вітер бив її в обличчя, куйовдив волосся, її голос губився в просторі. Саме в той час вихопилась і Маруся зі своєї хати з Уліянчиком на руках, намірилась була бігти до яру, та почула Домаху, вибігла на край до черешень і почала гукати:

— Домахо! Куди біжиш? Вернися!

І в той момент з поля сипнула серія з кулемета. Домаха й Маруся попадали мов скошені. Лише Домаха впала одразу ниць, а Маруся тісно пригорнула дитину, сильно, мов п'яна, похитнулась, пробігла ще кілька кроків до хліва і тут упала, але боком, щоб захистити дитину.

То були мадяри. Цілий батальйон. Вони вдерлися до передпільних осель, запалили на Балабах і Середах кілька хат, але, коли з-за рогу почали натискати упісти, відступили у напрямку Чеської Борщівки.

Здавалось, усе довкруги горіло, величезна хмара диму здіймалася у сірувату просторінь, несло згаром. Люди, як довідались, що мадяри відійшли, почали вертатись назад, і старий Михайло, ідучи від рову ковзькою стежиною, випадково вглядів маленького Уліянчика, що біг стежкою вниз. Він упіймав його, став розпитувати, куди біжить, де мама, але хлопчик лише кричав:

— Моя мама впала! Моя мама впала!

Згодом знайшли Марусю. Вона ще жила, але, поки її донесли до Каленикової хати, що одиноко, якимсь дивом залишилась цілою, Маруся вже була мертва. Все, що було на ній, просякнуло кров'ю.

Домаху геть пізніше знайшли на полі, і так їх одну побіч одної поклали на долівці. Не було кому ні вбирати, ані плакати. Ледве знайшли теслю, що згодився розшукати дощок і збити домовини.

Мадяри також мали втрати, але вони всіх своїх убитих і ранених забрали з собою. Упівці ніяких втрат не мали, хоч було їх всього два рої.

Та на цьому справа не скінчилась. Якусь годину пізніше вість про це донеслася до Трояна, що був на Залужжі, і він негайно вислав кінну розвідку навздогін мадярам, а сам, зібравши з десятків підвід, посадив на них відділи Булави та Залізняка і погнався, скільки було сили, лісовою дорогою на Бущу, а там долиною Збитенки щодуху в напрямку Мостів. Він був певен, що мадяри підуть тудю, бо там далі, у Шумську, вони мали свою випадову базу.

Троян не помилився, попав саме в точку. Ще не доїхав до Мостів, як помітив здалека валку авт, а з нею колону піших, що поволі висувались з лісу нерівною, глибокою дорогою. Він скомандував зробити розстрільну, залягти і відкрити по мадярах огонь. Не чекаючи такого, мадяри розгубились, почали залягати, пробували відстрілюватися, але сорок автоматчиків сипали на них своїм шротом; передні машини загорілися, загатили дорогу, зчинилась паніка, одні почали бігти під огнем назад до лісу, а інші викинули білий прапор.

Вечоріло, пролітав легкий сніжок. Мостиською долиною від ставу тягнуло холодом, несло назустріч партизанам згаром і димом бензини. Партизани припинили огонь. Мадяри, у своїх бронзового кольору уніформах, стояли юрбою над валом з піднятими руками. До них з автоматами наготовлі поволі засніженою долиною наближались троянівці. Троян ішов на чолі і, коли наблизився, гукнув по-німецьки:

— Прошу командира вийти сюди!

Негайно з юрби мадяр виступив офіцер, швидко підійшов до Трояна і, ставши наструнко, заявив:

— Ми, третій батальйон шістнадцятого полку гонведів, здаємося в полон!

Почали обшукувати полонених, зносити докупи трофеї, підбирати мертвих і ранених. А як стемніло, на Мостах, у хаті мельника, на допиті майора гонведів Варги Троян довідався, що майорові була обіцяна нагорода і два тижні відпустки за розгром Троянкової ватаги, а також що провідником мадярів був якийсь цивільний, правдоподібно місцевий, молодий чоловік, який, однак, лишився на Борщівці... Після опису зовнішності того провідника Троян одразу пригадав свого брата, але не сказав нічого. Далі майор гонведів заявив, що засадничо командування мадярських залог на цьому терені не має бажання втручатися у місцеві справи, що воно розуміє вимоги місцевого населення і навіть готове укласти з українськими партизанами таємний договір про взаємну нейтральність. Майор просив указати, до кого, коли і як можна у цій справі звернутися, а тим часом він дає слово чести мадярського офіцера, що, коли його відпустять, ані він сам, ані його батальйон не братиме участі в акціях проти українців.

Над ранок обидві сторони розійшлися.

Обтяжені багатою здобиччю, включно з двома легкими автомашинами, під ранне світання, зовсім сонні і втомлені, верталися троянівці — одні на квартири на Залужжя, інші на Попівщину, де мали свої магазини. А другого дня, з невеликою групою автоматчиків, Троян брав участь у похороні своєї Марусі і братової Домахи. Церква була повна людей, співав великий хор, отець Дормидонт зворушливо правив панахиду. В голосі отця звучали жаль, розпач, благання. Його власних троє синів і дві дочки загинули протягом останніх років по тюрмах, концентраційних таборах, засланнях.

Ці дві нові жертви були для отця Дормидонта лише продовженням тієї ж лінії буття на цій землі, і тому він, що вірив у Божу волю, був у великому моральному клопоті, бо не міг збагнути, якими саме шляхами ходить та Божя воля, що так жорстоко переслідує малих і невинних. У своїй прощальній промові він висловив думку, що "людина може дійти до краю свого терпіння, що закони Смерти, закони Огню можуть стати для

неї незрозумілими, що в її серце може зайти розпач, і тоді не знайдеться ані на землі, ані в небі сили, що могла б спинити діяння такої людини".

Невідомо, чи зрозуміли слухачі отця Дормидонта, але коли й не зрозуміли його слів, то зрозуміли його чуття. Сльози текли по обличчях жінок, мов заанімілі, стояли чоловіки, кадильний дим зносився під баню церкви, звуки "вічної пам'яті" розливалися й заливали простір.

Троян стояв мов витесаний з каменю і дивився у воскові обличчя Марусі і Домахи. В його душі відбувався Страшний Суд. Він бачив увесь той довгий шлях, яким проходять живі, гарні, веселі, бурхливі жінки й чоловіки і, дійшовши ось до цього місця, таємничо зникають у землю, розчиняються в космосі, в Божих просторах, де нема ні кінця ні краю. Господи, дай збагнути твою незбагненну велич!

І при цьому, якось ненароком, нехотячи, Троян згадав брата свого. Він глянув на намальовану на вітварі темною фарбою голову з терновим вінком на скропленому кров'ю чолі, пригадав собі слова всепрощення, і йому зробилося так боляче, ніби він випив огонь. Він виразно зрозумів, що в цьому місці між ним і Людиною в терновому вінку стоїть неперехідна межа. І не лише між ним і Людиною — між багатьма і Людиною. Між Богом і Людиною. Між Соловками, Колимою, Бухенвальдом — і Людиною. Між тими мільйонами й мільйонами по всій широкій землі, що сьогодні стоять проти себе самих і проти Людини в терновому вінку.

Троян був потрясений, пригноблений. Не вернувся на Запоріжжя, віддав сина тещі, а сам пішов на Залужжя і зачинився у своїй хатині з найближчими.

Ця стародавня, рублена, похилена на захід хатина. Ці її троє кволих, на чотири шиби, віконець. Ці задимлені й засиджені мухами сволюки барви вудженої шинки, ці лави широкі, вичовгані, шашелем сточені, ці ікони темні й злинялі, цей стіл кривоногий, розхитаний.

Троян пригадує, коли тут ще жили тітка Зінька, дядько Корній, їх дочка Катерина, їх зять Павло. Пригадує, як він тут одного разу ночував ще школярем, спав на отій он лаві під вікном. Було душно і чадно. Раненько тітка Зінька затопила в печі і напекла підпалків, що він їх потім ніс у своїй шкільній торбині і що пахли ріпаковою олією.

Троян тут був сам із собою, або сам із своїми, нікому не перешкоджав, нікому не відбирав місця. Його варта містилась через сіни у малій "дідовій" хатині. По всіх стінах, мов у музеї, висіли автомати, пантронташі, кобури, на столі лежали розгорнені мапи, під сволоком висіла на дротині лампа-ліхтар, надбита й закурена.

Цього вийнятого вечора поговорив Троян трохи з Царенком, поснував якісь нові свої плани, подумав, що і як з тими пюцами та даргелями, а коли Царенко відійшов — ліг на своєму вимощеному соломою ліжку, заклав руки за потилицю, дивився в стелю, але нічого там не бачив, і так думав і не думав, здавалось, засипав, а одночасно всі події останніх двох днів були біля нього і в ньому.

У двері двічі застукали.

— Хто? — озвався Троян, не встаючи.

Вартівник назвав себе.

— Входи!

Вартівник увійшов.

— До вас, командире, якась баба проситься, — проговорив сирым, дубовим голосом, з нерозлучним автоматом начерезруч.

— Що за баба? — спитав Троян з нехиттю.

— Не знаю. Не каже, хто вона. Каже — до вас.

— Пустити! Лише обшукай.

Рипнули старечі, замокрілі від пари дверей, і на порозі з'явилася, справді як сільська баба, в короткому кошуку і великій хустці, Віра.

Троян ніяк цього не сподівався. Швидко підвівся. Не міг приховати збентеження, а разом зацікавлення.

— Дозволь увійти, — сказала Віра своїм свіжим, соковитим голосом.
— Добрий вечір!

— О! Яка несподіванка! Добрий вечір! Заходь, заходь! І сідай! Якими такими вітрами? — заговорив Троян, але з місця не рушився і не подав їй руки.

— Дай лише відсапну. Вітер. Із сил вибилась, — справді відсапуючись, ніби вона бігла, казала Віра, присівши, як була, на лаві під автоматами й гранатами. — Від монастиря йшла пішки... Темно... А я боюсь собак, — говорила поволі, розмотуючи хустку, розщібаючи кожушок, виймаючи цигарки. — Частуйся! — простягнула Троянові цигарку.

— Зслабе. Відвик. У мене там кришанка, — сказав Троян не дуже привітливо.

— То, може, почастуєш?

— Газета. Перегорить горло.

— Хай горить. Не вперше. Давай! Це справді вата, — домагалась вона. Він узяв капшук з телячого пухира, що лежав на досяг руки на столі, і подав їй. Обоє закурили.

— Отже, яким вітром? Чим завдячую цю справді несподівану візиту?
— спитав тим же стриманим тоном.

— А! Різними вітрами. Маю до тебе багато справ.

— Звідки дізналась про мою берлогу?

— Довго казати.

— А ти коротко.

— Від Домахи.

— А ти з нею возилася?

— Приходилосьь.

— Із братіком бачилась?

— Ні.

— А як же там Пюц, Даргель?

— А! Можеш уявити! Кислі. Побив їхні тузи.

— Ну, і що ж! Чую, батальйонці зовсім у ліс подались.

— Наберуть інших.

— Із західних братів?

— З різних. Із західних, східних. З Берліна новий ес-ес, фон ден Бах, прибуває. І це такий Гінцнер. Генерал.

— Чув. І нові розстріли?

— Чистять тюрму. Готують місця...

— Ну, а... — повільно говорив Троян, шукаючи слова і струшуючи попел цигарки під ноги, — а як там той... твій... Качан?

— Не знаєш? Його розстріляли! Самі! — швидко, без сліду збентеження відповіла Віра.

— Ясно! Цього ми й сподівались. Січених чекістів вони не вживають. За їхнім законом і ти до самої кости трефна, дарма що за них розпинаєшся. Боги не приймуть жертви. І де ти така народилася?

— А от угадай! — викрикнула Віра виразно, ніби її кольнули.

Яків допитливо дивився, було темнувато, її постать невиразно вирізнялась на тлі стіни.

— А, не важно! — промовив. — Кажі краще, чого прийшла? Хто послав? І для чого? Ти ж даром землю ніколи не топчеш. Та й небезпека. Остання наша зустріч — просто дивуюсь. Інший на моєму місці...

— Небезпека! Яка тепер небезпека! В кожній атмосфері можна звикнути, голубе сизий! Для мене нема небезпеки! А прийшла я ось чого: діло! Гарне діло!

— Знов якийсь Качан?

— Забудь того Качана. Вагон карбованців, що їх привезли до Рівного як майбутню валюту України, — сказала Віра.

— Так що з тими карбованцями? — спитав заскочений Троян.

— А те, що при бажанні ти міг би їх забрати.

— А що значить забрати?

— Поїхати й забрати! І ніякого ризику.

— Жартувати прийшла?

— Яке жартувати? До Рівного привезли вагон карбованців. І їх можна забрати. Хочеш — скажу як!

— За кого ти їх маєш?

— Просто за тих, ким вони є. От і герренфольк, і раса, але інколи спритна напіварійка може водити за ніс найгрізнішого орденського лицаря. І я тобі кажу: іди і забирай півмільярда. Просто хурами. Лежить і на тебе чекає.

— Звучить казково, — сказав Троян, цікавість якого помітно зростала.

— На нашій землі тепер чимало казкових діл твориться. Касиром того так званого банку "для України" є пан Мюллер. З Берліна. У Берліні перебувають його "солodka жіночка" і "солодкі дітки". А оце недавно американці скинули туди чимало тисяч тонн динаміту. І тому пан Мюллер кожного вечора п'є. Що має робити? Товариство є, горілка є. Під Сталінградом б'ють, у Сахарі б'ють, в Берліні б'ють. Де подітися? Куди кинутись?

Оце заходжу до нього ранком, а у нього погром. Піч розібрана, фотелі догори ногами, а сам лежить долічерева на канапі носом у калюжі з битих яєць і хропе. Дивлюсь — течка його розкрита і в'язка ключів ніби навмисне для мене виложена. І документи. Я забрала ключі і документи отак просто, як оту цигарку, і пішла. А згодом бачила його. Блідий!

Нещасний! "Що з вами, регірунгсрате?" — питаю. "Ах, знаєте! Жах! Суцільний жах! Ось лист! Двоє моїх дітей! Ви знаєте, що це значить? Для батька?" І я його розумію! Які там ключі?

Троян слухав напружено. Мовчав. Міркував. Знав Віру, знав її можливості, знав, що говорить вона не даремно, що має для цього причини і вони напевно цілком реальні. Однак все це звучало фантастично. Не міг уявити, як щось подібне могло статися, не міг одразу щось сказати, до того в пам'яті все стояла справа Качана, і остання його розмова з нею, і всілякі інші уявлення.

Початкове його захоплення уляглося. Він був непорушний, дивився байдуже. Вона сиділа на своєму місці, курила цигарку і, здавалось, намірялася щось ще сказати. Троян чекав. Запала хвилева мовчанка. Вона почала першою:

— Але це ще не все, з чим я до тебе прийшла, — сказала вона, зовсім змінивши тон. — Я довго над цим думала, довго вагалася. І, може, знов будеш здивований. Ти ось хвилину тому питав мене, де я така народилась. А як ти думаєш — де? Невже досі не догадався?

Його зацікавлення знов швидко верталося, він дивився на Віру напруженим поглядом, але мовчав. Чекав, що казатиме далі.

— Не догадався? — продовжувала вона обниженим, інтимним тоном.
— Та ж я... Павліна!

— Не може бути! — вирвалось у нього, і він навіть звівся на ноги.

— Павліна! — промовила вона знов. — Та! Та сама! Іванова дочка, з якою ти бавився в крем'яхи. В яру. На Запоріжжі!

— Не може бути! — Його очі зробились великими, він весь, здавалось, застиг.

— А от може! І це так і є! Хоч вір, хоч не вір! Пригадуєш: Хведір, Ілько, Макар, брат-близнючок Крисанф? Наші перегони біля криничний? Твої три вівці?..

Він почав ходити по кімнаті, але не було в ній йому місця.

— Фантастично! — кавав. — І як? І як? Яким чином? Звідки? — дивився на неї пильно.

— Ось так! Як бачиш! Довга, дуже довга і складна повість життя. Але як хочеш — коротко перекажу. Ти ж, напевно, знаєш, що народились ми, тобто я і брат Крисанф, в революцію, як батька не було вдома, бо він був десь там, на війні. Я мала зватись Дарією, бо в святцях була недалеко Крисанфа і Дарія, а нас було якраз двоє. Але мати моя чомусь уперлась, щоб мене назвати Павліною. Брат же лишився Крисанфом. Батьком нашим не був наш батько. Говорять різно. Одні — що це був якийсь саперний капітан, грузин, інші — що це був якийсь ієромонах з монастиря, а то навіть граф Сангушко з Новмалина, в якого мати моя інколи працювала. Так чи так, але коли вернувся батько... Не скажу нічого, ти можеш сам собі уявити. Зрештою, пам'ятаєш, яке життя мала я у себе вдома.

Двадцять четвертого року, як знаєш, батько продав свої десятини на Запоріжжі, забрав нас — свою, як він кавав, лаю і переселився до Садов, що біля Шумська, над границею. Купив там дешево у пана землю, і саме тому дешево, що якраз над границею. Границі батько не боявся, а нас було у нього семеро. Я пасла корови і кожний день бачила по той бік границі людей у довгих, сірих шинелях, із шпичастими шапками. Мене манив той, інший, свій, заборонений, відділений простір, я завжди чогось шукала, завжди за чимсь тужила, знаючи, що я в родині небажана. Не раз хотілося піти отак просто, заплющивши очі, навпроти сонця, і пішла б, лише шкода було Крисанфа, якого я любила.

Та одного разу все-таки не видержала. Зібралась під ніч і так через поля, через вівса та ячмені, під хмару, що висувалась із заходу, пішла навмання, без пуття й мети. Гірко, пам'ятаю, плакала, кликала Божу силу на допомогу, але йшла і йшла, жebrала, ночувала, де траплялось, і так дійшла до Києва. А там попала до безпритульних. У п'ятнадцять років мало не стала матір'ю, у сімнадцять мене ввіймали на негарному вчинку, і була б потрапила до Сибіру, та, спасибі, слідчий попався, що, пам'ятаю, сказав:

"Тобі не волочитися, а діло робити!" Запитала, яке діло, а він мене до колонії безпритульних справив у Карелію. Там я висунулась — за мови, за політграмоту, за активність, за бистрість розуму. А тоді мене до Москви, до школи, на шпигунку. А далі практичні вправи — до Парижа, по салонах, по курортах, до Вашингтона, до Сан-Франциско, до Токію. Обносили, обтерли, і вийшла з мене баронеса фон Лянге. А там, через Італію, попала сюди, до пана Коха. І от нарешті коло замкнулось. І нарешті ось ти... Якове! Пізнала тебе з першого погляду... Дай ще кришанки!

Подав їй знову капшука, знов скрутила з газети, була, можливо, вперше так схвильована — наче вона знов те худеньке, дике, довгоноге, зацьковане звірятко, Павлінка-байстричок з тамтого боку яру.

Троян, до краю напруживши увагу, зупинився біля одвірка і, сперши на нього, застиг нерухомо.

— Фантастично! — вирвалось у нього, коли Павліна-Віра замовкла. — Просто не віриться! Ніби якась вигадка! — Його голос при цьому зовсім змінився, а вона затягалася димом, і груди її хвилювались під сірим вовняним светром.

— Так, Якове, — промовила Віра. — Фантастично. І, може, ти знаєш, чому так сталося, бо я не знаю. Я тільки знаю, що ми, діти одної крові, опинилися на протилежних бігунах. Чому це так? І невже не можна

знайти якогось компромісу? Таж ми живі люди, маємо розум, серце. І куди все це нас заведе?

— От, маємо... І розум, і серце, а, видно, все це не діє. І не від нас це залежить... Ти ліпше спробуй згадати про це там, з твого боку... Про розум і серце... Про компроміс... Чи, може, ти вже це робила? І що вони тобі відповіли?

Віра мовчала. Здається, вона шукала в собі якогось виправдання і не могла знайти.

— Бачила, що зробили з нашого Запоріжжя? — впав знову запит.

— Це ще, Якове, нічого, — вирвалось у Віри. — Буде ще гірше! Багато гірше! Буде дуже зле! І хтозна, що з цього нашого чудового Дерманя лишиться. А також ти! Що ти думаєш? Невже ти віриш у цю свою справу?

— В Україну, хочеш сказати?

— Таж Україна і там є.

— Є! Для тебе є, для мене нема.

— Але ж це вже так склалося історично.

— Лише я з цим не погоджуюсь.

— Але ж вони перейдуть через тебе.

— Через мій труп? Так! Перейдуть. Чи це їм уперше? І чи, думаєш, востаннє? Перейти через труп — не значить перемогти. Ніякий живий і чесний народ не погодиться з рабством.

— То вони зітнуть!

— Мертві сорому не мають! Стирають Берлін, може, зітнуть Лондон, стерли Карфаген, впала Троя. Але Черчилль он своїм каже, що треба битися на кожній межі, на кожному подвір'ї, на кожному порозі за свою свободу. Чи, може, гадаєш, що свобода — привілей британців?

— Але ж вони визволяють! Уяви, що б сталося, коли б тут лишилися німці!

— І німці також визволяли. Бачила портрет з написом "визволитель"? І сталося б те саме, що й тепер! Через наш труп. Ніколи, ніколи не визнаю рабського ладу на моїй землі! Звідки б він не походив!

— Але ж це бій нерівний! Безперспективний. Треба шукати інших засобів. Інакше з нас нічого не лишиться.

— Не кажу — не треба. Треба! Треба конче знайти інші засоби, але, поки ми їх ще не знайшли, що нам лишається? Не маємо авто, треба їхати волами.

— Це вже питання не авт. Літаків. І ще більше. Вже завтра хтось-що викотять на сцену!

— Але нічим не вб'ють прагнення честі і свободи! І поки будемо живі... Не ми, не я, не ти — наші діти, внуки, правнуки... Мила! Павлінко! Ти прийшла до мене з іншого світу. Ти — чудо! Дивись! Ця ось хатина, ці двері, ці лави, ці образи! Ти була десь там, далеко... І ти вернулась! До цього ось витоптаного прапрадідівського порога. Сама знаєш, яку ти перейшла дорогу, щоб сюди дійти. Рідна моя! Якщо ти не можеш зробити ще останнього кроку, щоб вийти з-під охорони трьохсот дивізій із танками й літаками, під охорону моєї сотні із самопалами, — вертайся назад. Мене залиш. Я свої мости вже спалив. Для мене нема дороги назад. І мені якраз так подобається. Коли б ти знала, яке чисте, легке і

ясне моє сумління, як мені радісно і просторо! — викрикнув він радісним голосом і замовк.

Мовчала й Віра. Її слова вичерпались. Сиділа, курила і обводила поглядом стіни, обвішані, ніби в музеї, зброєю. Не було на них, здавалось, порожнього місця. Автомати, кулемети, гранати, револьвери. Віра якось поблажливо дивилась на ці речі. Її уста інколи здригалися, ніби вона хотіла щось сказати. Троян слідкував за нею, за її поглядом, за виразом обличчя і, здавалось, за її думками. В його очах світилась ласка. І так само поблажливість.

— Чи можу я тут у тебе десь переспати? — нарешті запитала Віра.

— Отам! Роздягайся і лягай! — вказав на ліжко, підійшов до нього і почав збирати розкидані автомати.

— Ну, а... ти?

— О! Я знайду собі місце! Не турбуйся. Ось тут вода. Ось рушник. Словом, усі вигоди. Може, голодна? Тут маєш чай, бублики. Нема лише шампанського. І теплої води... — Він очистив від зброї стіл, поставив на ньому мису, склянку, чай, здійняв з полиці хліб, шматок ковбаси, цибулину, сіль і все це порозкладав на столі.

А потім вони разом вечеряли. І обмінювались окремими словами. І все з минулого. А ще пізніше він залишив її саму. Пішов спати до сусідів.

VI

Ніч нічого не змінила, не було ні вибухів, ні патетики, ні гарячих слів. Було мало сну. Навали образів і думок заповняли розум, душу, серце, нерви, мозок, кров.

Але настав знову ранок, знов зійшло сонце. Земля далі летіла своєю дорогою. Десь коло восьмої години Троян застукав у двері. Віра була вже одягнута. Просто і звичайно привіталися. Як спалося? Що снилося? З сіней увійшов дебелий козарлюга, незграбно несучи тацю і казанок окропу. На столі появились білий калач, миска холодцю. Поснідали й почали одягатись. Він захотів її провести.

Мовчки йшли засніженою, морозною вулицею. Лише коли дійшли до краю гори, де дорога спускається до так званого Потапкового млина (що з нього зосталася сама назва), звідки відкривається широкий краєвид сливе на весь західний Дермань з цвинтарем, каплицею Св. Онуфрія, верхами монастирської дзвіниці та старих, величезних смерек. Віра знов заговорила.

— А чи знаєш ти, що сталося з твоєю Шприндзею? — якимось демонстративно, з ноткою іронії, запитала вона.

Питання було зовсім несподіване, Троян на хвилину розгубився, настрої його швидко мінявся. Був це своєрідний шок.

— А що? — запитав він глухо.

— Питаю, чи знаєш?

— Ні. А де вона?

— Виїхала.

— Не знаєш куди?

— До Берліна.

— Як? Сама?

— Ні. Не сама. З таким доктором, що його звали Віллі. Може, пригадуєш? Його прізвище Баєр. Лицар орденської школи націонал-соціалістів.

— Хм... — здивувався Троян. — А не знаєш, що з нею сталося далі?

— Здається, перебралась до Швейцарії.

— Хм... Цікаво. І правильно зробила.

— Але ж вона, здається, і тобі щось таке пропонувала.

— Можливо. Але я не проходив ніякої такої школи — раз, по-друге... мої і її дороги настільки різні, наскільки однакові наші. А звідки ти знаєш, що вона мені щось пропонувала?

— З моїм заняттям приходиться багато дечого знати. І дуже можливо, що не обійшлося без мого впливу на визначення ваших доріг.

— Як не обійшлося й без моєї на це згоди.

— Може, каєшся? Отряс би порошок із сандалів і відійшов у світ блаженства...

— А на кого залишилася б ти із своїми вбогими трьомастами дивізій?

Запит був такий несподіваний, що Віра зупинилася і з подивом глянула на Якова. В його очах вона побачила іронію, спокій, певність.

— І ще одно, — продовжував він. — Відносно того мільярда карбованців. Не моїх рук це діло. Лиши кесареві кесареве... І ще останнє: минулого разу ти щось натякала на того Батутіна. До речі, хто він?

— Генерал.

— Знаю. Генерал. Б'є під Сталіном Манштайна. Але мені цікаво, чи він знає азбуку?

— Мабуть.

— І все-таки дико неграмотний. Якщо можеш, перекажи йому мою думку.

Вона знов здивовано на нього подивилась. В його очах світилась іронія.

— Ну, Павлінко, прощай! — сказав Яків. — Ось так просто твоя дорога! — і показав рукою на широку долину. — Спасибі, що не забула. А не видержиш — вертайся. Ти для мене ніякий злочинець, і судити тебе я не буду!

Попрощались просто: потиснули руки і розійшлися. Він довго проводив очима її постать, що поволі спускалася ковзкою дорогою, назустріч холодному вітрові. Він бачив простір, Дермань. Чомусь пригадав його минуле. Якись князі пригадалися. Василь, син Федора Острозького, фундатора цієї оселі і того монастиря. Троян не мав у себе ніяких хронік, але знав, що тут, у цьому селі, була одна з перших в Україні друкарень, що керував нею сам перводрукар, відомий на цілому сході Європи Іван Федоров, який походив з Москви і втік звідти, переслідуваний царем Іваном Лютим за чарівництво. Він був на службі у князя Костянтина Острозького, заснував в Острозі друкарню і довгий час працював у Дермані як управитель княжих дібр, а також заложив і тут друкарню, в якій видрукувано багато книг слов'янською мовою.

Тут працювали такі визначні творчі люди української національної культури, як Герасим Смотрицький, його брат Мелетій Смотрицький, рідний брат Северина Наливайка Дем'ян, тут перебував близький друг

Івана Вишенського, афонський схимник Іов Княгинецький, і багато, багато інших славних людей працювало у мурах отого монастиря, що його дзвіницю видно з цієї гори, прозваної Турецькою, або Батієвою...

Були дерманці не лише хлібороби, ловці, але й воїни. Під мурами цього їх монастиря лягло і увійшло в землю чимало ворогів, що намагались стерти це місце з лиця землі. Так, наприклад, 1512 року невеликий загін волинян-дерманців-куян-бударажчан розгромив двадцятип'ятитисячне військо хана Менглі-Гірея, визволив 16 тисяч бранців і взяв у полон десять тисяч татар і турків, що їхні деякі нащадки й досі живуть отам на Махобеях, на Турецькому... Тут діяли загони таких борців за права й свободу цієї землі, як Наливайко, Лобода, тут проходили курені Кривоноса, Колодки, Гараська, Небаби, Головацького, що завжди діставали від дерманців велику потугу.

Троян усе це знав. Він також знав, що в його власних жилах тече кров одного з тих Балаб, чи не Охріма, що, проходивши через Дермань під Кривоносом і будучи тут на постої, закохався у веселу дерманянку, а вертаючи з-під Берестечка, розбитий і поранений, у товаристві Гуци та Бухала, осівся отам у пралісі, між двома глибокими ярами, і назвав те місце Запоріжжям.

Троянові здавалося, що він усе ще бачить там далеко внизу чорну точку на білому снігу, що помаленьку зникає і що є то Павлінка. А коли вона таки зникла за закрутом дороги, ген мало не перед самим перехрестям, під Лисами, Троян пішов і собі. Йшов повільною ходою, зустрічав сусідів, що казали йому по-тутешньому "добре утро", перекидався з ними короткими словами, запитував: "Холодно, дядьку Тимоше?" або "Ей-ей, Ганно, куди так біжиш?" Кожному щось промовляв, кожне щось відповідало, незначне, півжартома.

А село лежало причаєне, напружене, спокійно-неспокійне. Здавалось, кожне вікно на щось чекало, кожна душа була насичена тривогою. Знайшлися пророки, пророчиці. Чорні круки залітали в повітрі. Скісно, гнане вітром, летіло вороння. Все щось комусь про когось

віщувало, і носилися з хати до хати, мов дим, вісті: там згоріло село, там напали німці, там забрали людей, там розстріляли... День-щодень...

Троян стягав своїх бригадирів, виходив з ними, переважно ночами, на поля, робив вправи, маневри, нападав, відбивав... На полях лежав глибокий сніг. Попівщина також завалена була майже нерушеним снігом, лише час від часу хтось туди навідувався, щоб провітрити магазини, щоб перевірити, чи все в порядку, чи не побувала там чужа нога. Інколи заходив туди й Троян. Оглядав криївки, окопи. Все було під снігом, і все мовчало.

Але Троян знав, що ось-ось і знов треба буде сюди вернутись, відновити закинуті місця, зайняти старі позиції. Треба буде вийти з хат, іти в землю. З усіх боків надходили й надходили вістки, і кожна гірша від останньої. Сходом пройшов Ковпак, заходом — поляки, центром — Гінцнер і ес-ес обер-групенфюрер фон ден Бах. По їх слідах тягнуло огнем, димом, згаром. Вони хотіли б не одно тут стерти зробити чистим місцем і передати за орден Москві, Варшаві, Берлінові.

В кінці лютого, як тільки попустили гострі вітри, однієї вугляно-темної ночі Троянова бригада непомітно знялася і залишила Залужжя. На полянці між соснами у сірій імлі раннього ранку стояло півколом вісімдесят чорних постатей у коротких кожушках, теплих шапках-вушанках з автоматами, завішеними на шиях. Перед ними Троян. На ньому також кожух, критий ременем, шапка-вушатка, пашка на двадцять п'ять набоїв і наган при боці.

Голос у Трояна низький, хрипкий, невиспаний.

— Бригадо! — говорив він до своїх бійців. — От і кінець теплим запічкам. Що ж подієш, така вже, видно, наша доленька, бодай би вона скисла. Але не тратьмо, як кажуть, духу. Не ми перші, й не ми останні. Сьогодні на всіх фронтах усієї землі киснуть чи мерзнуть такі ж, як ви, боронячи кожний по-своєму своє. І наші друзі-упісти по всій Волині, в

Галичині, на Поділлі, на Холмщині, Київщині стоять на своїх фронтах...
Ворог наш має сто голів, відрубай одну — виростає десять! А рубати треба. І нема назад. І навіть нема вперед, бо ми — в облаві. Перед нами, за нами, над нами, справа й зліва — ворог, ворог і ворог, і лише під нами наша прамати свята земля! З нами лише ми. Ніде ніяких союзників! Але ми хочемо боротись! І ми будемо боротись! І ми переможемо! А тепер, бійці, кожний на своє місце! Слава Україні!

— Слава! Слава! Слава! — гримнула бригада.

Було сіро, вогко, пронизувало золою, із криївок вигортали пургу, викидали кригу.

— Що, братіку? Незатишно? — звернувся Терешко до бійця, що назвав себе Татяною.

— Е! — екнув той, викидаючи з криївки кригу голими руками. — Жити треба, як ти нам не раз казав, невігідно...

— Найгірше, що нема інакше, — докинув найближчий побратим Татяни, що прозвав себе Оленою.

— А навіщо те інакше? — іронічно спитав Терешко, роздмухуючи зі слізьми на очах сухе листя під відром з водою, завішеним на триніжці.

— Не думаю про себе, про нас, — сказав Олена. — Про них... там, високо! По кремлях, по римах, берлінах! Що ми тут? Заліз під кущ і сиди, як миша під мітлюю, а от такий Сталін... Лиш послизнись — і розтерзають. Або Гітлер. Або той самий Муссоліні.

— Та... — сказав, кашляючи від диму і втираючи сльози, Терешко. — Любов народу — страшна!

— Що й казати — страшна!

— Ех, той народ! — докинув Татяна.

— Чого, Татяно, ехать! А сам ти не народ? — спитав Олена.

— Чому це ти, Кузьмо, та Татяною презвався? — зацікавився Терешко.

— Таж три тижні спав з Татяною на дерманських Горбайцях і так нею накис, що й сам отатянився, — пояснив за Татяну Олена.

— Нелегко буде з Татяни переходити на пашку, — спокійно дмухаючи на огонь, сказав Терешко.

— Е! Тепер і так піст. Призвичаються з ковбаси до цибулі, з хліба до сталінської конституції, призвичаїмось і ми тут.

— То виходить, що й Олена від Олени постав? — цікавився далі Терешко.

— Постав, так, але з нею не спав — лише чув, що була така Олена Прекрасна, отож захотів ім'ям її свою пику репану прихорошити, — віддячився Олені Татяна.

— Ти-но диви, щоб я часом не прихорошив твоєї ще не репанії, — заявив погрозливо Олена.

— Ану, спробуй! — озвався флегматично Татяна.

— Можу не тільки спробувати, але й причепурити так, що побіжиш назад до Татяни, — чи впізнає.

— I-i-i-i!

— Не ікай, не ікай! Бо як ікну!

— Ану, ікни!

— І ікну! От тільки підійди!

Не встиг Татяна докінчити своєї мови, як Олена вже підійшов і заїхав Татяну поза вухом.

Татяна метнувся і відповів. І зчепилися. І пішли один одного обкладати, нагадуючи двох танцюючих ведмедів.

— Сип, сип! — озвалися голоси збоку.

— Лий, Олено, лий!

— За чуба його! Так! Та в зуби! Ще! Краще!

— Ей, Олено, не піддавайся, держи фронт!

— Татяно, вперед! Маж, маж! По затиллю! А тепер в обход! Олено, не дайся! Вперед, Татяно! Бий! Масти! Лий!

По кількох хвилинах в Олени і Татяни з чола спливав піт, а з носа кров. Але ні один не піддавався. Аж диміло, аж виляски йшли по поляні.

— Е! Е! — почувся голос від командирової землянки. Всі, а також Татяна з Оленою, обернулись на голос. Під сосною в кожусі наопашки, з руками в кишенях стояв командир. — Ей, бійці! Слухайте! Ану зі мною котрий! — сміявся Троян, і зуби його блищали, мов намисто. Ніхто на це не обізвався. Троян підійшов ближче.

— Та це вони лише бокс... Щоб золу з костей вигнати, — сказав Терешко.

— Але бокс, товариші, не переносить нокауту в ніс.

Ти, Татяно, здається, позбавив Олену і так не дуже великого носа, що?

— Нічого, командире, — байдуже озвався Олена. — До свадьби заросте!

— Ні, то йди вмийся. Розтопи йому, Терешку, снігу...

— Сам викликав... Вибач, — пробурмотів до Олени Татяна.

— Яке вибач! Що за вибач! Хіба ти від мене не дістав! Била баба мужика — ха-ха-ха!

— Но-но-но! — боронився Татяна. — Як мало тобі — іншим разом добавлю!

— Це ще побачимо, хто кому, — відгризнувся Олена.

По обіді світило сонце, в повітрі пахло провесною, навіть підсвистувала якась, подібна до синички, пташина, а вгорі кілька разів знов пролетів "шторх" з Рівного. Бригада, поївши кандьору, приправленого овечим лоєм, уся в білих халатах, зливаючись з білим довкіллям, ішла в наступ, робила відступ, обходила, була перехресним огнем, била в фокус. Ліс мінявся лугом, луг яром, яр полем. Сніг, замети, чорні плями розмерзнів, місцями грязюка.

А під вечір, коли верталися назад, зробили ще кілька "крийся", і вже не задля вправ, а таки перед справжніми "шторхами", що пролітали

досить низько і могли побачити... А потім тягнули копита, мов виснажені коні, аж прибилися до землянок і полягали на причі горі лицем.

Та ненадовго. Ось знов сюрчок, знов "біжи", знов "лава", знов той невтомний командир із своїм Булавою:

— Бригадо! Струнко! Спочинь! Струнко!

Виходить той вічний Залізник із тим своїм рапортом. Звідомлення з фронтів. Розпорядження і наказ командира. Нагороди, похвали, догани. Далі знов "струнко". Знов "слава Україні". Знов три рази відповідь! І розходьсь!

А там чай, кусень яловичини з хлібом, порція овочів. А там "Боже великий, єдиний, нам Україну храни!". І сон, Міцний, здоровий, на свіжому сосновому галуззі, що пахне живицею, під кожухом, з якого несе потом... Весь ліс криється тьмою й завмирає, і лише в різних його кінцях, по маскованих криївках, по гніздах, що на високих соснах, не сплять вартові, цілу ніч зорять темряву, стежать за кожним порухом передпілля. Над ними морозне зоряне небо і серпик місяця.

Спить-відпочиває маленька армія у величезній історії світу, у просторі дев'ятисот мільйонів квадратних кілометрів, у маленькій точці на великій планеті, вкрита небом і тишею, готова завтра встати, щоб умерти для того, щоб жити життям вічним! Будь благословенна! Історія світу не згадає тебе на своїх сторінках, але ти у своїй глибинній величі збережешся в пам'яті тих, з кого постала і за кого боролась!

Йшли дні за днями, сонце все вище й вище здіймалося по сходах весни, сніг безнадійно тікав, лишаючи мокрі, темні плями, перші проліски забриніли на підогрітих місцях, а бригада все ще жила своїм "спокійним, мирним" життям.

Прийшов і Великдень, відомий дерманський Великдень з двома повними, освітленими церквами, з народом, що зливою зливався, як водоспад, з усіх своїх кутків у загальне море світла, співів і поцілунків. І от, коли під світанок спішило кожне з пасками на розговіння, якась злорада душа кинула грізне слово: "Німці!" Слово це понеслося, мов блискавка, люди хильнулись, мов хвиля, кинута підводним вибухом вулкану, хто куди. Але це була фальшива тривога. Німці в той день не прийшли.

Вони прийшли іншим разом, ген пізніше, десь у другій половині травня, коли на полях кипіла праця, коли сіялось і зеленіло, коли співали жайворонки.

За кілька днів перед тим Троян дістав невиразне повідомлення, що в Рівному формується окремий відділ з якихось нових ес-есів, так званих веркшувців, що складаються з польських елементів і узбеків, і що той відділ, правдоподібно, призначений для боротьби з партизанкою. Троян мав усі підстави припускати, що в обсяг інтересів того відділу може входити також і його бригада, але в повідомленні не було нічого конкретного, і, взагалі, зв'язки з німецькими урядами останнім часом значно погіршились і інформації стали рідшими й скупішими.

Причин для цього було немало, причому, крім загострення чуйності німецьких урядів, навчених гірким досвідом, певну роль відігравав також розрив Трояна з Вірою, в руках якої були чи не всі нитки рівненських інформацій.

У кожному разі, Троян, вразливий на кожний натяк в цьому напрямку, зарядив одразу гостре поготівля. Знаючи своїх противників як людей європейських і вигідних, він вважав, що з Рівного вони можуть дістатись до нього лише одним шляхом з двома розгалузками: на Мизіч з північного заходу і на Гільче з північного сходу. Він негайно ввійшов у контакт з УПА, в той час уже остаточно сформованою, два курені якої, під командою Полоза і Ясеня, стояли в Бущенщині, і разом з ними

виробив план оборони у двох напрямках — Мизіч — Мощаниця — Верхів для Полоза і Ясеня, Гільче — Лебеді — Верхів для себе.

Обидва ці відтинки фронту були негайно обсаджені і відповідно забезпечені. Вступ на терен Дерманщини був, здавалось, заблокований.

Але яке ж було здивування Трояна, коли одного світанку на полях Заставщини, за яких п'ять кілометрів від Залужжя, появились чималі формації веркшувців, озброєних мінометами. Звідкіля і як вони там з'явилися? Не було часу на відповідь. Дві чоти Троянкової бригади під командою Царенка, що закопалися на узгір'ї перед Лебедами, мусіли лишати свої позиції і поспішати назустріч веркшущам, за яких два кілометри на захід, мусіли їх перейняти і звести з ними бій на дуже невідповідних становищах і з дуже нерівною силою огню. І, як тільки той бій почав розгорятися, услід за веркшущами на пригірку Заставщини появилася великий відділ ес-есів, до зубів озброєних автоматичною зброєю, що вперто і методично розгорненою лавою повели наступ на Царенка. '

Царенко розщепив свої відділи, один проти веркшувців, другий проти ес-есів, тих і тих почав засипати гарячим, відпорним огнем, але ворога було вп'ятеро більше, і його лави двома крилами неухильно зближались, загрожуючи оточенням.

Царенко мусів дати наказ до відступу під жорстоким ворожим огнем з дуже добрим прицілом. Падали вбиті і ранені, відчувалися втрати. На щастя, в той час від Верхівського лісу почулись кулеметні серії. То був сам Троян з другою половиною бригади, який мусів також залишити свої приготвлені становища на Верховеччині і поспішати на допомогу Царенкові. Веркшущи одразу попали під огонь Трояна, для Царенка залишились ес-еси. Ті й ті мусіли припинити наступ і залягти також на чистому полі, приблизно в тому самому місці, де хвилину тому лежали бійці Царенка.

Бій тривав, з обох боків безперервно барабанили міномети, строчили кулеметні серії, і під їх гуркіт за ес-есами в долині на сіножатах появилися три групи узбеків, які, одначе, не пішли на допомогу ес-есам, долиною, вздовж річки, побіля Чеського млина, а попростували на Дермань з виразним відхиленням до Залужжя.

Троян помітив новий маневр трохи запізно. Царенко не знав про нього взагалі. Прорвати лінію веркшущів, щоб загородити узбекам дорогу до села, не було можливості. Узбеки вже піднімалися під Турецьку гору, вже вступали в зовсім спорожнене село, вже впало кілька гранатних вибухів і загорілись крайні хати.

Троян розщепив свій відділ надвоє, менший залишив як прикриття проти веркшущів, а сам з більшим погнався Верховецькою долиною попід лісом назад на свою Попівщину, бо мав усі підстави думати, що узбеки, а з ними й веркшущи, напевно, не залишаться в селі, а попростують на його гніздо, щоб його зруйнувати. Троян вважав, що немає сенсу вести бій на імprovізованих, невігідних становищах та зчиняти боротьбу в самому селі, і єдиним його бажанням було якнайскорше зайняти свої криївки і гнізда на передпіллі Попівщини.

Царенко поки що зостався на своєму, дуже невігідному, становищі, майже в запіллі ворога, сам на сам із далеко сильнішим противником.

Залужжя тим часом горіло від краю до краю, все небо стало чорне від диму, вибухи полум'я і запах згару видно й чути було на десятки кілометрів. Місцевих людей майже не було видно, лише чути було рев худоби, мабуть, залишеної в хлівах, і час від часу вниз по схилі гори гналися корови, коні, летіли кури, гуси, котилися свині...

Узбеки, за ними веркшущи, а за веркшущами ес-еси залишили свої позиції і через палаюче село попростували на південь. Не було сумніву, що їхня мета — Попівщина. І дійсно, в скорому часі вони появилися на південному боці села, зовсім ігноруючи Царенка, що цим маневром був

урятований від повного розгрому. Не гаючи часу, він зібрав свої рештки і Верховецькою долиною подався вслід за Трояном.

Троян в цей час уже займав свої укріплення на передпіллі Попівщини, маючи перед собою ідальне поле обстрілу. Він як на долоні міг бачити ворожі ватаги до єдиного бійця, що, змішавшись разом — веркшущи, узбеки й ес-еси, — втративши лад, масою наближались до Попівського лісу на тлі велетенської, що закрила весь обрій, пожежі.

Троянівців було мало. Разом із роєм, що лишався весь час на місці як залога, Троян мав під рукою неповні дві чоти під команду свого улюбленого Булави і другого, молодого командира Мазура. Але всі переваги над ворогом були по його боці, включно з тією одною дорогоцінною годиною, коли його бійці, чекаючи на становищі, могли розпружити м'язи та перевести дихання.

Обличчя бійців були червоні, як огонь, піт заливав їм очі, уста їх пересихали, язик в роті не хотів повертатися. Але вони припали до землі на своїх вигідних, як добра піч, становищах, пригортали кулемети і, заперши дихання, чекали. Чекали на — "Бригадо — огонь!" Чекали на голос свого командира, якого знали і в якого вірили.

Ніхто з бійців не знав, як довго тривало чекання. Хвилини чи години. А тим часом з передпілля хаотичною масою наближались люди, безпечно, байдуже, мабуть, не сподіваючись нічого для себе поганого, знаючи, що вороги залишились на полях, мертві або до краю розгромлені. Ближче, ближче! Ось уже їх зовсім добре видно, до подробиць. Вони помітно втомлені, багато з них ледве плетуть ногами, зброю тримають наготові, але якось неохоче. Особливо незграбними й вайлуватими видавались узбеки у вушатках і вилялях советських "гімнастюрках", ліпше тримались веркшущи в своїх імпровізованих одностроях кольору хакі, а найкраще виглядали ес-еси у темних, добре допасованих мундирах, у шапочках-пиріжках, з тими черепами на лобі.

І нарешті той знак огню... Ті два — раз-раз! — постріли з револьвера — знак, що обидві бригади починають разом. І нарешті огонь.

То була картина! Троянівці довго будуть її пам'ятати. Сливе одним звуком брязнули автомати з чотирьох точок. Зосередженим огнем. Кулемети з двох боків перехресне. Все, що рухалось попереду, впало мов підкошене. Виривались окремі викрики, окремі постріли. Дехто зривався бігти і одразу припадав до землі. Котились в ями, в межі, повзли, спираючись на ліктях. І, як на те, з заходу, від Тимошівщини показались на полі нові силуети озброєних людей, що дуже скоро були розпізнані як упісти. Це, мабуть, один з куренів Ясеня широкою розстрільною наближався до місця бою, подекуди вже залягаючи і ллючи серії кулеметного огню по лівому крилі ес-есів, що першими пробували були ухилитися якраз до того самого Тимошівського лісу.

Передпілля обернулось у суцільний, непроглядний хаос. До того від пожежі зірвався вітер, і по землі потягнуло густим димом. Із села, з пожежі, виїхало кілька машин, які, одначе, замість вступати в бій, лише підбирали всіх тих, що встигли відступити, ес-есів і спішно від'їжджали назад до села. В різних місцях бігли люди, тікали в дим, в огонь. Передпілля швидко завмирало й пустіло. Все що могло зникало з очей. Залишались трупи і ранені. Нарешті завмерли кулемети і чути було лише окремі стріли автоматів...

Все це разом тривало яких дві години. Розгром першого карального відділу генерала Гінцнера, що про нього згадувала свого часу Віра, був повний. Не було змоги встановити, скільки їх вернулось до Рівного, але коло двох сотень убитих і ранених, переважно узбеків та веркшущів, лишилось на передпіллі Попівщини. Проте й троянівці, особливо чоти Царенка, недорахувались багатьох своїх бійців. Багато впало, а між ними такі, як заступник Царенка, дуже меткий і бойовий командир Козир з Верховою, той самий незаступний оповідач запорожець Осип, що був уже командиром рою під Козиром, обидва побратими Татяна і Олена, що, кажуть, лягли побіч, виручаючи один одного останнім набоєм, вистрілявши всю свою амуніцію під зливним огнем ес-есів.

Не стало також Залужжя. Тільки попелища та обгорілі димарі на місці, де цвіло й буяло зелене, розлоге селище. Шістнадцять трупів — переважно старих жінок і малих дітей — знайдено на пожарищі і поховано у спільній могилі на горі біля того місця, де свого часу прощалися Троян і Віра. Понад п'ять сотень людських душ залишилось без даху над головою.

Був травень, розцвітав без, по запорізьких гаях лящали солов'ї.

VII

У кабінеті заступника рейхскомісара Павля Даргеля, що на другому поверсі старого, жовтогарячого кольору будинку, відбувається засідання головних представників Рейхскомісаріату, служби безпеки, карального корпусу і преси. Засідають сам Даргель, його заступник Неслер, шеф ес-де Пюц, генерал карального корпусу Гінцнер, шеф преси й пропаганди Пфаффенрод і кореспондент пресової служби Гантер.

Засідання гаряче. Головує Даргель — елегантний, високий, років на сорок п'ять, свіжоголений, дбайливо, по-прусськи, зачесаний, сидить він за своїм тяжким, дубовим столом на тлі величезної карти Рейхскомісаріату Україна, під великим портретом фюрера і двох менших обабіч — Еріха Коха і Альфреда Розенберга. Решта присутніх сидить по фотелях, розставлених попід стінами. Ад'ютант генерала Гінцнера щойно скінчив звіт про каральні експедиції з усього "банденгебіту".

Тридцять п'ять виправ, понад дві тисячі жертв, переважно німців. Спалено п'ятнадцять сіл. Зліквідовано п'ять тисяч партизанів, розстріляно або забрано в полон понад чотириста. Подано також звіт з останньої виправи на Дермань. Не вернулось двісті двадцять людей, з того коло півсотні німців. Правда, спалено понад триста садиб і знищено в бою п'ятсот бандитів.

Сумний звіт. Даргель помітно нервується.

— Ферфлюхт нох маль! Це неможливо! Це зовсім неможливо, — звертається він до генерала. — Завеликі наші втрати. Запогана підготовка. Замало розвідки! Ні, ні! Так далі бути не може. Фюрер вимагає повного очищення терену. Передбачається генеральна літня офензива, і запілля мусить бути безпечне. Бійтеся Бога! Зірвано тридцять п'ять транспортерів! Де, панове, причина?

Усі мовчать, всі знають причину, але ніхто її не висловлює.

— Пане Пфаффенрод, — звертається Даргель до шефа преси, товстенького, округлого чоловічка в новій партійній уніформі, — он геноссе Гантер твердить — замало контактів з місцевим населенням.

— Ах! Нонсенс! Які тут контакти! Нема з ким, нема з ким! Я думаю — тут інші причини. Незнання терену, місцевої психіки, і головне — розвідка! Де наша розвідка? Що робить наша розвідка?

В правому ряді фотелів скраю сидить понуро, заклавши ногу на ногу, шеф ес-де Пюц. Він так само, як і Даргель, елегантно одягнений, дбайливо поголений й зачесаний, але на ньому не партійна жовто-бронзова уніформа, а сіро-блакитна ес-де. Він знає, до кого стосується останнє питання, хоча воно не спрямоване безпосередньо до нього. Між жовто-бронзовою і сіро-блакитною уніформами існує поважна колізія, Даргель помітно ігнорує Пюца, а Пюц демонстративно мовчить, бо це він свого часу, на самому початку, пропонував зорганізувати військо з українського населення, щоб людей чимось зайняти і відтягнути від спротиву. Але його не послухали, сам Даргель його висміяв, назвав наївним, звернув увагу на інструкцію фюрера, що ні в якому разі не дозволяла давати зброю в руки місцевого населення.

Ну, от! Вони й самі дістали зброю! Тепер Пюц мовчить. Він робить що може. Його люди божеволіють від розстрілів. Як можна робити розвідку, коли він мусів недавно розстріляти самого начальника розвідки, фольксдойча, що виявився співробітником партизанів.

Мовчить також упертою, демонстративною мовчанкою кореспондент пресової служби Гантер. Він в корені невдоволений теперішнім режимом. Він знає, що цей режим ніби навмисне створений, щоб викликати і множити труднощі. Зрештою, його покликали сюди не висловлювати свою думку, а лише слухати й виконувати.

Мовчать і всі інші, за винятком генерала, що попросив слова, а потім довго, плутано й патетично, пересипаючи мову справжніми та видуманими цитатами з фюрера, говорив про німецьку місію в цій країні, про "лебенсраvm", про konieczність закінчити війну переможно, про велич вождя, про його епохальне значення в історії взагалі, а німецького народу зокрема, про труднощі його завдання і нарешті висловив пророцтво, що ще прийде час, коли людство збагне і оцінить жертви, покладені німецьким народом для добра і щастя всіх цивілізованих людей.

Генерал говорив довго, вибило дванадцятю годину, і Даргель оголосив перерву на обід.

Усі встають, усі спішать до нового, недавно побудованого в німецькому орденському стилі дому на обід, лише Даргель не спішить, він не ходить до Німецького Дому, він обідає у своєму гарно обставленому, затишному мешканні, кроків за п'ятдесят від свого уряду, що належало колись кураторові волинської шкільної кураторії. Молоденька, елегантна, у біленькому фартушку панна Регіна, з приємним, обіцяючим поглядом і солодкою усмішкою, подає йому щодня його улюблені нудельзупе, райсзупе, генезупе, його улюблену смажену качку, гефюльте телятину, його пудинг, його рейнське, його чашечку "мокка"...

Цього дня, в той саме час, коли Даргель з апетитом споживав переслану йому в дарунок самим рейхскомісаром смажену дичину з французькою, приправленою вином підливою, його секретарка, також гарненька русявка, фольксдойчерка панна Лідія Лісовська піднесла слухавку телефону і сказала лише одне слово: "Шон!" На це у готелі

"Дойчес Гоф" інша чарівна дама відповіла так само одним словом: "Шон!"
Опісля чарівна дама піднесла слухавку і промовила: "Шон?" Панна Регіна, до якої це відносилось, скромно і байдуже потвердила: "Шон!"

На це останнє слово елегантний молодий офіцер в уніформі ес-ес штурмбандфюрера, що сидів за столиком у готелі "Дойчес Гоф", попиваючи каву і уважно читаючи "Україно Цайтунг", враз поклав газету, спокійно встав, спокійно вийшов і сів у новеньке, темно-сіре авто, що стояло перед готелем. Авто рушило, побігло Німецькою вулицею, по хвилині звернуло вправо на Гебітскомісарську, щоб ще по хвилині звернути вліво на Рейхскомісарську, проїхати побіля будови рейхскомісара і добігти до будиночка з ренесансовим портиком саме тоді, коли з нього спокійно виходив заступник рейхскомісара. Лише на одну секунду авто зменшило швидкість, щоб з нього вилетів якийсь предмет просто під ноги комісара. В ту ж мить авто з місця взяло шалений темп і погналося мов скажене до вулиці Тополевої, звернуло вліво, помчалось до Німецької, звернуло до Ес-ес, вправо і мов дим зчезнуло десь там на північному передмісті.

Вибух потряс містом від краю до краю. Негайно зчинилась метушня, зірвалось кілька поліційних авт, але, коли вони доїхали до вулиці Ес-ес, звідти саме виїжджав цілий обоз селянських підвід, що зовсім затарасив проїзд, і, поки вони пробилися через ті підводи, по темно-сірому авті не лишилося й сліду.

Розуміється, що продовження важливого засідання в кабінеті Даргеля цього дня не відбулося. Але, коли амбуланс з юрбою ес-есів примчався на місце катастрофи, на диво всім, знайшли Даргеля лише приглушеним, лише запамороченим, засипаним порохом, але живим і цілим. Виявилось, що, коли під його ноги впав той предмет, він не розгубився, а одразу ліг на землю за поріг. Предмет ударився об поріг, злегка відбився і, вибухнувши, розвалив портик, а з фронтової стіни будинку вибив усі шиби. Розуміється, це було чудо, всі Даргеля вітали, тиснули руку, він скоро прийшов до себе і, щоб підкреслити свою зневагу до небезпеки, рішив негайно їхати до уряду, де його зустріли всі

урядовці і провели до кабінету. А його чудова секретарка панна Лідія з вийняtkовою сердечністю піднесла йому для заспокоєння чашку чудової кави та якісь особливі гаванські сигари та погрозливо заявила:

— То вони! То ніхто як вони! Українці!

Вона дивується, чому це влада так довго з ними панькається, чому не виарештує всю ту сволоту, щоб мати нарешті спокій.

Як на зло, саме в цей час прорвався в кабінет збентежений чоловік у партійній уніформі і многозначно поклав на стіл перед комісаром якусь картку.

— Що це таке? — запитав комісар.

— Прошу покликати перекладача, — заявив чоловік у партійній уніформі.

Покликали перекладача. Членська картка Організації українських націоналістів. Друг Амвросій Шевчук. Чорним по білому. Де він її дістав? Знайшов. Де знайшов? На дорозі. В якому місці? На місці катастрофи.

Ясно. Все ясно. Панна Лідія має повну сатисфакцію.

Того ж вечора уряд Пюца дістав розпорядження знов очистити рівненську в'язницю. За останній час там знов набралось понад п'ять сотень ув'язнених.

А другого дня відомі три "шторхи", що мали свою базу на рівненському летовищі, методично завантажились запальними бомбами і кудись відлетіли, щоб по якомусь часі вернутися без вантажу. В тих місцях, де вони побували, горіли Тайкури, горіла Вілійка, горіло Гільче, все небо, від краю до краю, затягалося чорною поволокою, ховаючи сонце.

Але не дармував і той бік фронту. На другу чи на третю ніч полягали ладом стяті телеграфні стовпи від Рівного до Шепетівки. По залізничних лініях Ковель — Рівне і Дубно — Рівне потяги зривались ніч-щоніч. На лінії Крем'янець — Дубно залізничний рух завмер зовсім. На всіх шляхах і дорогах появились написи: "Увага! Банденгебіт!" Авта могли їхати лише валками, в супроводі панцерів. Усі станції обернулись у фортеці, міста оточились валами, бункерами, колючими дротами, урядові будови — засіками... Ночами на всіх кінцях міста стояли варти й застави. Раз у раз зривались, здебільша фальшиві, тривоги, зчинялась стрілянина... Панцерні вози безперервно снували по місту, а всі урядовці ходили озброєні.

Був настрій облоги, перманентної тривоги, понурої непевности, постійної небезпеки. Тут і там несподівано вилітали в повітря будови, спалахували пожежі, переважно в тих місцях, де були якісь склади, особливо склади пального. І, коли над містом здіймався чорними валами дим, усе, здавалось, падало ниць, ніби той дим привалював людські душі страшним тягарем.

Йшли суди. Судив спеціально висланий з рейху офіцер-інвалід з першої війни, без обох рук, із спотвореним, позшиваним, мов футбольний м'яч, обличчям, самий вигляд якого наганяв жах. Засуджував на розстріл, шибеницю. На широкій площі перед судом, що постала внаслідок збомбардування довколишніх будинків, ранками появлялись шибениці з повішеними, які гойдалися на вітрі, мов балони.

Але одного ранку до будинку суду ввійшли двоє людей в уніформах ес-ес, зустріли на сходах суддю, пустили в нього серію з автомата і не поспішаючи вийшли попри здивовану варту, яка чула постріли, але не відважилась затримати "офіцерів ес-ес".

І все це робилось дуже просто, під звуки воєнних звідомлень, які кожного дня приносили вісті про те, як ломились фронти, як в руїнах зникали тисячі й тисячі людських істот, що видавались з цієї віддалі, на тлі гігантських подій, дуже маленькими, немов рої комарів. І тоді, коли

під Білгородом ішло залізо на залізо, сталь на сталь, коли, здавалось, їх металеві удари чути було на весь світ, на полях Волині росло високе, колосисте, невідомо ким і для кого сіяне жито. Ні одне поле тоді не дармувало, і здавалось, що жито само виросло, бо хто міг в такий час його сіяти, коли всі хлібороби обернулись у воїнів. А між житом у різних місцях, нагадуючи допотопні створіння, височіли напіврозібрані кістяки совєтських танків, залишені в незліченній кількості під час першого відступу. Селяни виривали з них, мов з живого тіла, кращі кусні і кували з тих куснів лемеші до плугів. Десь-інде тисячі людей у наймодерніших фабриках найдосконалішими засобами кували ті потвори, а тут на полях обухами сокир, ломами та ковальськими молотами їх розковували, і було в цьому процесі щось від змагання двох початків, щось, як і сама земля, предковичне.

Для волинських партизанів їхні жита були їх хлібом, їх бункерами, їх морями — як і ліс, як ніч. Вони поринали в них, як поринають підводні човни в морські глибини, і несподівано виринали, мов привиди. Для німців ті жита були ворогом, вони боялись того колосся гірше, ніж кулеметних куль, і в своїх походах відкривали не раз стрілянину по житах, ніби ті тоненькі стебла були озброєними панцерами.

Троян у той час перебував на своїй Попівщині, дозброював і доформовував проріділу бригаду, лише ночами відбуваючи походи на німецькі господарства, щоб поповнити свої магазини. До нього знов приїжджали з УПА. Вимагали включитися не лише фактично, а й формально, прийняти зверхність. Він підніс посланцям писане й підписане домовлення, поставив на стіл пляшку самогону і, після другої чарки, сказав приблизно таке:

— У мене був друг Осип. Упав отам, на Заставщині. Так він не раз і казав: не кількість, а якість! І не Карло-Марло, а інтелект і характер. Я не знаю, чи будете ви мати з мене доброго знавця генеральної лінії. Читав я і се й те, але небагато бачив наших брошур на цю тему. Не во гнів будь сказано, бо я все-таки шаную їх авторів за їх чесний труд, одначе мені завжди здавалось, що бійці під Термопілами, легіонери Цезаря або

солдати Джефферсона також мало знали про лінії. Так само, думаю, і солдати Айзенгавера та Черчилля мало знають, але вони все-таки успішно ламають нацистів. Ви на мене не зважайте, робіть своє діло, а я вам буду помагати. Отже, дай Боже! — і підніс чарку.

Для Троянових гостей така мова не була цілком стравною, однак час наглив, обставини вимагали діла, а на слова не лишалось багато місця. Договорившись, розійшлись з миром, дружньо. Бригада Трояна стала частиною загального фронту УПА-Північ.

А з Царенком, Терешком, Залізняком і Булавою Троян коментував ці події приблизно так:

— Змагатись за трони? Ось присуне Сталін і пожене нас з усіма нашими тронами. Мені ходить лише про те, щоб дешево не віддати своєї шкури, ну... і щоб вписати в історію якийсь такий матеріал для майбутнього кобзаря... Щоб було за щось колись зачепитись.

— Справа в тому, — витискав слово по слову Терешко, — що вони не вірять у Сталіна. А коли вже армія, хай і повстанська, мусять бути і трони. По-моєму, вони, як кажуть німці, рехт!

— По-моєму, також рехт, Терешку. Абстрактно — я їх розумію до ниточки. І хвалю! Так! Армія! І трони! І, може, Золотоверхий! Все можливе! І, може, завтра Кремль провалиться. Можливо, що ти, Терешку, станеш завтра амбасадором у Вашингтоні, а я маршалом у Києві на білому коні, але... Кон-крет-но! Терешку — конкретно! — Троян робив страшенно великі очі, що, здавалось, ось-ось вибухнуть.

— Та-а, — протягував компромісовим тоном Царенко, — математика.

— А я тобі скажу, Царенку, що гола математика в наші часи також фантазія.

— Хтозна, чи Терешко не має рації, — додав до всього обережно малограмотний у справах філософії Булава. — Але битись між собою уже тут за ті трони? Ні! Здохле діло!

Троян знав свою "математику". Він не всім її вияснював. Німці надривались з останніх сил, їм на правду було не до жартів, і вони хотіли надолужити бодай тут. Населення йшло в ліс, заривалось під землю, все, від краю до краю, оберталося в суцільний обложений табір.

Троян чистив себе, мов стару комору, викидав, як він казав, за борт усе зайве, хотів бути легким і готовим до довгого походу.

І саме в цей час, ніби щоб заперечити цей намір, надійшла до нього маленька писулька такого змісту: "Якове! Я була на Запоріжжі. Відвідала попелище, де народилась. Піч і димар ще цілі. Павліна".

До дідька ясного! З тими її димарями! Знайшла час! Але разом ті кілька слів обсипали його жаром. Не міг не думати. Уявляв її на тому попелищі, на краю поля, над ровом, із старою шовковицею серед двору, на якій висіли козубці з вишневої кори, кушки, коси, коли приходили з косіння на полуденок. Бачив тих людей у білих сорочках з пропеченими спинами, як живих.

А разом друга вість, не менше важлива, потрясла Трояна. На Запоріжжі, на горищі його власної хати, у кадубі, знайшли заколотим брата Каленика. Казали, був при ньому надавчий радіоапарат.

— А, чорт! — вирвалось лише в Трояна, ніби його штрикнув хто ножем. Став як хмара, почорнів, гризло його, що в такий час, саме в такий час, рідний брат... Просто не вірилось. Був загартований, але сльози люті виступали з очей, не міг знести тягаря власного сумління.

І разом третя вість! І знов Віра. Просила побачення. Подер на шматочки писульку, поклявся, що краще куля, ніж зустріч з нею. Але,

коли прийшов час, сів на коня і від'їхав без слова, без заходів обережності, не сказавши нікому, куди і чого їде. І потім до кінця життя не міг пояснити, яка сила кинула їх, мов скажених, одне одному в обійми.

Чекала на нього в яру, на Запоріжжі, біля криничини. І, може, саме ця криничина все зумовила, хоча, властиво, й криничини не було, її замулило зливою останнього літа, була лише яма на її місці і джерело, що з нього витікала жолобцем вода; не було ні цебрин, ні корита, ні черпака, ні тих двох верб, що колись тут стояли.

Але місце було те саме. І, здається, пахло моченими коноплями. За перелазом, на лівому схилі, коли дивитись на схід, Гуцівські сади, на правому — Балабівські займиська, і там також та шопчина, городжена ліскою, завжди натоптана отавою, із зарослою мохом стріхою, що страшила дівчат, коли вертались вони гуртами з монастирської вечірні. Ні одна жінка не проходила попри неї сама пізно ввечері або вночі. Завжди щось там стогнало, і баба Татяна Жев'ючка клялася й присягалася, що бачила там вішальника Ляща з мотузом на шиї.

І, коли Троян з Вірою опинились під стріхою тієї шопчини, на залежаній, старій отаві, вони знепритомніли від щастя. Пахло мохом, мервою, мишами. За стіною хрупав отаву і пирскав кінь. Через відкриті двері тягнуло болотяною вогкістю.

А десь там далі, за лугом, на Шавронських полях били перепілки.

— Знаєш, — казав він їй на світанку, коли небо було вже підбарвлене рожевим, — ця шопка і та криничина рішили.

— Невже не я? — засміялась Віра.

— Ех, ти! Відьма! — засміявся й він.

— Закрутило, знаєш, в голові. Не повіриш — я ту шопчину завжди пам'ятала. Може, тому, що я її так боялась, що в ній стільки було "нечистого".

— Але ми її очистили.

— Ах! Якове! Як гарно! — вона взяла руки і зчепила їх над головою. Міцні, пишні під тонкою, шовковою блузкою груди здіймались справді щастям! — Навіть не віриться! Коли б так знала, де той край світу, взяла б шопчину і тебе і пішла б! Або сиділа б тут до кінця віку.

— Хм! — усміхнувся він своїми міцними зубами.

— Так. Мені дивно! Я, напевно, поетка, але не маю слів. Є, Якове, такі німі люди, що хочуть обняти світ. Вір не вір, але ця доба для мене створена! Я в ній як риба в океані. Я не боюсь пожарів. Я не боюсь людей. Я не боюсь нічого. Я ходжу з усіма ворогами, п'ю з ними вино, всі мені вірять і всі мене люблять. І не було ще випадку, щоб я здригнулась. Але знаєш, з ким в дійсності я?

— Хм, — ще раз усміхнувся він.

— Знаєш... Є такі нерозгадані струни в нашій душі. Щось є таке. У шпигунській школі в Москві я познайомилась із самоїдом. Він вивчав Маркса, але, коли одного разу ми були з ним в зоологічному парку і він побачив оленя, в його очах заблищали сльози. І я тоді була певна, що той олень десь у найдальшому закутку його душі значив для нього більше, ніж увесь Маркс.

А ось недавно. Один шпигун з німців. Партийний. По двох лініях: і наці, і комуніст. Діяв в Японії, звався Зорге. Його японці викрили. Дев'ять років гуляв у Японії, як вдома, був сердечним приятелем німецького посла фон Отта, пив рижове вино з принцом Кеное. І знаєш, що його згубило? Не повіриш: зозуля, що вибиває години у знаних швейцарських годинниках.

Десь там комусь там, під п'яну руку, він розповів зворушливу історію із свого дитинства, як то на кухні в його родинному мешканні, в Гамбурзі, висів годинник із зозулею, що вибивала години. І коли, казав він, я чую десь кукання тієї зозулі — я здригаюсь.

А любив він, як звичайно, вино і жінок. І всі це знали. Мав багато коханок, але ні одній з них не вдалося здобути його довір'я. Японський полковник контррозвідки Осакі, що підозрівав Зорге, втяв з ним таку штуку: познайомив його з дуже привабливою гейшею. І, коли Зорге опинився на її мешканні, він, у хвилину найбільшого любовного екстазу, почув зненацька звуки тієї зозулі. І це рішило. Гейша його полонила. Він їй повірив, а вона його видала.

— А тому, Віро, увага! — промовив Троян. — Та шопа! Увага! Вона може тебе згубити!

— Або навпаки: врятувати!

— Цікаво, цікаво! — зауважив іронічно Троян.

— І навіть дуже цікаво! — підкреслила Віра. — Лиш глянь! — викрикнула вона, показуючи навкруги. — Чи ти віриш, де ми знаходимось?

— Щось трошки так.

— Ми біля першоджерела нашого буття.

— Я не знав, що ти така сентиментальна.

— Всі люди сентиментальні. Оповідують, що, коли Троцький ще був у Кремлі, відвідав його одного разу батько. Троцький повів старого на місце коронації царів, сів на троні і так само, як я, патетично запитав: "Чи ти знаєш, батьку, де я сиджу?"

— Яка різниця ідеалів! — ніби між іншим, промовив Троян.

— Тепер ти це знаєш. При цьому, напевно, пригадуєш свою Шприндзю, — уколола його Віра.

— Так. Можливо, — це сказав Троян, вже стоячи біля свого коня і потріплюючи його по гриві.

— Вже збираєшся? — спитала Віра.

— Мушу!

— І лишаєш мене? — додала вона по-жіночому.

— Мушу! — своїм тоном відповів він.

— І не кажеш мені йти з тобою?

— А ти можеш?

— А якби могла?

— Нема куди.

— Адже ти йдеш!

— То я. Ти звикла до іншого простору.

— Звідки це знаєш?

— Сама кликала.

— А може, я змінила свої простори.

— Не можу знати.

— Не віриш?

— Лише до цієї шопи. Ну, прощавай!

Не подав навіть руки, сів на коня, кивнув головою і поїхав чвалом попід Мартиновим гаєм у напрямку монастиря.

Віра була приголомшена, не знала що робити, дивилась, як зникав з очей той вершник, і її огортали біль, жаль, розпука. В першій хвилині вона подумала про помсту. А коли вершник зник і вона залишилась зовсім сама у тому яру, коли глянула на похилену шопчину, на гай, на луг, на Гуцівський сад, у ній знову воскресло і відкрило собою все те почуття, яке переживала тут не раз тоді, коли була маленькою, босоногою дівчиною у довгій, брудній полотняній сорочці. Пригадала, як не раз пробігала, мов дика, побіля цієї шопчини, позирала на неї з острахом, чи не вийде Ляш з мотузом на шиї; пригадала свої болі і жалі, коли її бив батько, а вона не знала за що, бігла плачучи до цього яру і зустрічала Якова, що пас отам далі три сірі вівці. Він нічого у неї не питав, лише давав їй спілих черешень або кусник підпалка, а потім вони бігали по стежці наперегони, або, сидячи навпочіпки, грали в крем'яхи, або він оповідав їй казку про Бабу Ягу, про сім розбійників, злу мачуху, заморського принца. Вона пригадала те блаженне почуття щастя, остраху, радощів, що виповняли її, коли верталась засмерку додому, і в тій самій сорочині лягала на лавці, і засипала приємним сном з усмішкою на устах.

Усе це виринали з глибини душі Віри, і так пластично, на тлі цієї природи, стало перед очима, і такі ще свіжі були ті солодко-болючі переживання щастя, що його зазнала вона цієї ночі, і все це разом було таке невисказано дивне, що її гнів і біль поволі стихли, змінилися чимсь іншим, і в ушах зазвучали слова Якова: "А ти можеш?.. Ти звикла до іншого простору..." І, нарешті, оте: "Мушу!" Так. Він їй ще не вірить. Вона ще для нього не готова. Але він уже... любить. А може, любив завжди. І

хто знає, чи вона має право вимагати від нього "віри", коли перед ним таке велике "мушу". А разом — хто може їй сказати, чи все її минуле не було лише довгим, дуже довгим і крутим, тяжким шляхом до його "мушу"? Так, це — питання!

Віра помаленьку повернулася, пройшла стежкою назад до криничини, присіла над нею, зачерпнула долонею холодної, прозорої води, відсвіжила чоло, очі, уста, обтерлась хустинкою, напилася і пішла далі в напрямку Гуцівського саду.

Здіймався день, співали птахи.

Від серпня починаючи, Троянова бригада діяла як окрема оперативна бойова одиниця УПА-Північ, ВО "Заграва", під зверхністю командира Енея.

Еней, як і Троян, не заглиблювався в ідеологію, не думав про те, хто буде очолювати майбутню самостійну Україну, як буде розв'язана в ній земельна проблема. Вони були просто військовиками, патріотами-державниками.

Троян був розвинений інтелектуально, він багато читав, і то не лише рідномовні книжки, а й чужомовні, солідні праці. Еней під цим оглядом далеко не дорівнював своєму підлеглому, але він був від ніг до голови вояк, не мав маршальських претензій та отаманських комплексів і завжди був готовий на жертву і подвиг. А тому він Троянові подобався.

Еней був парубок моторний

І хлопець хоч куди козак, —

декламував Троян Терешкові.

Терешко також ставився до Енея доброзичливо.

— Головне, ті його вуса, — казав він, як звичайно, з ноткою іронії. — Як у Будьонного.

— А він справді трохи нагадує Будьонного, — озивався Залізник.

— Так само тупуватий, — додавав Царенко, що з першого дня недолюбливав Енея.

— О, не кажи! Вже одно те, що він не Орел і ніякий інший звір, а Еней, багато каже, — боронив Енея Залізник.

— Не думаю, щоб це було за Вергілієм, — бурчав далі Царенко.

— А! Вергілій! З нас, Царенку, вистачить поки й Котляревського, — казав Залізник, натякаючи, що й сам Царенко ледве чи нюхав Вергілія.

Але наближались гарячі дні, і часу на суперечки лишалося мало. Від ранку до вечора всі були зайняті. І не лише бригада. УПА росла, як лавина, що котиться з гори, вона з кожним днем більшала, ширшала, потужнішала. Рили вглиб землю, як кроти, зносили на зиму харчові запаси, працювали в підземеллях майстерні, шились уніформи, школились старшинські кадри.

Одна з таких нашвидку збитих старшинських шкіл, чи радше курсів, виникла в ліску під Острогом. Трояна покликано до неї викладати тактику. Тут він знов зустрівся зі своїм колишнім шефом по батальйону полковником Ступницьким, що був командиром школи і звався Гончаренком. Півтори сотні курсантів — молодих, здебільша сирих, але міцних, здорових, готових на найбільшу жертву хлопців — жадібно, мов справжні школярі, ловили кожне слово, що допомгло б їм стати командирами рідної військової сили. Виклади відбувались просто на поляні, на зеленій траві, під сонцем, вітром і небом, курсанти були не конче однаково одягнуті, але всі як один були засмаглі, вивітрені.

Троян їх страшенно любив. Стоячи перед їх лавою, він не раз казав:

— Хлопці! До нашої тактики належить також тактика вмерти!
Командири нашої армії не мають права вмирати у постелі, хіба в тому випадку, коли б ми дійшли до Москви і там, у Грановитій палаті, продиктували Москві мир. А інакше кожний з нас, юні друзі, має право на смерть лише в бою! Це пам'ятайте!

Четверта граната для ката,

А п'ята... собі!

Це ніяка патетика, ніяка бляшана бравура чи мелодраматична п'єса, це, юні мої товариші, наша предковічна трагедія, в якій народились, зросли і в якій помremo. Може, пригадуєте собі часи Хмельницького, його атаки під Корсунем, під Пилявою, але, може, пригадуєте також... його останній бій під Берестечком? Пригадуєте той острівець на болотяній річці Пляшовій і на ньому гурт козаків в оточенні тридцяти тисяч ляхів? І коли козаки вистріляли свої кулі, і коли їм кричали "здавайтесь", вони потрощили свої мушкети і висипали в річку з кишень своє золото. А потім обняли один одного, сказали "прости, брате", — раз, другий і третій!

А потім зарубав один одного шаблею, а останній, отаман, сам пробив своє серце... Так, друзі! Це — наша грізна традиція, в якій, часто несвідомо, росло, зріло і визріло ось це наше покоління, покоління другої, але не останньої, світової війни!

Я б не радив вам жахатися цієї традиції, впадати в розпуку. Так є! Хтозна, чи куплена такою крутою ціною наша свобода не допоможе нам перекувати наші душі і зробити їх не лише твердими, але й вразливими на людський лад, на порядок, на єдність.

Курсанти зацікавлено слухали свого командира, інколи дроз проходив їх жилами, завмирало дихання. Вони знали, дуже добре знали, що їхня

доля — з острова Пляшової. Але ні один з них не думав ухилитися від своєї долі.

А Залізник на Попівщині в ті дні не відривався від радіоприймача. Серпень 1 — Чугуїв. Серпень 12 — Харків. Серпень 26 — Конотоп. Листопад 6 — Київ. Листопад 7 — Фастів. Листопад 12 — Житомир.

Погожа осінь, спадає лист, чорніють поля, починаються дощі. Всі шляхи заповнені машинами, людьми і кіньми. Військо і втікачі. Мільйони. День і ніч.

Вечоріє. Головна, так звана Німецька вулиця Рівного зовсім захаращена машинами, що поволі, драглистим рухом посуваються на захід. Хідники заповнені людьми з заклопотаними, переляканими, переважно зле вмитими обличчями. На вулиці, що її названо Ес-ес, в будинку колишньої окружної управи, де міститься тепер знову військова пропаганда, яка вернулась з Харкова, щось бурхливо горить. Хмари чорного як сажа диму підносяться над містом. На знаній площі, перед судом, уже третій день висять, мокнуть, гойдаються на вітрі троє повішених. Від залізничної станції раз у раз чути сильні вибухи. Вікна у будинках бряжчать.

Віра Ясна продирається крізь масу пішоходів в напрямку залізничної станції. На ній піввіиськовий одяг — шкіряна куртка, штани й високі чоботи. На голові сіра військова німецька шапочка.

Вона щойно попрощалася на приватному помешканні, на вулиці, названій чомусь ім'ям Шонберга, із своїм шефом Шульцом. Він тепер знову майор ен-ка-ве-де Завалов. Його місія в Рівному скінчена. Він виїжджає далі на захід. І взагалі вона "тут" уже зайва. Вона нікуди не їде, лишається на місці, чекає на "своїх", а там дістане нові розпорядження. До побачення! До побачення! Міцна подяка за службу, за дружбу, за добре виконані обов'язки!

Тепер Віра поспішає на інше побачення, з іншим майором, іншої служби, що його ім'я Кюцнер. Він мешкає в дуже непоказному місці, майже там, де було колись гетто, навпроти вокзалу, в маленькому міщанському будиночку, із своїм особистим секретарем. На ньому потерте цивільне вбрання — от пристаркуватий учитель музики. У його помешканні навіть стоїть піаніно, а на стіні в футлярі висить скрипка, старенький стінний годинничок з приважками і клітка з канарками. Це, між іншим, його старе мешкання ще з польських часів. Він тут жив як учитель музики, давав навіть лекції і належав до клубу легіонерів. Але й тоді й тепер він був і є майор штабу німецької розвідки. Він буває на засіданнях воєнного штабу і навіть у головній квартирі фюрера. Він має за собою багато років досвіду з усіх континентів світу і заступає важливий сектор контршпіонажу.

Властиво, Віра також його ідея. Це він "знайшов" її в Римі і завербував. І вона працює з ним "успішно" ось уже третій рік.

Віра застала Кюцнера в порівняно доброму настрої. Зловлено якихось там, із самої Москви висланих, атентатчиків; із штабу прийшла довірочна інформація, що готується новий, надзвичайний протинаступ, який має викинути ворога назад за Дніпро; що далі назад ані кроку і що Дніпро має стати граничною лінією оборони, а можливо, як це в початках планувалось, граничною лінією німецьких інтересів на сході Європи. Кюцнер, як звичайно, дуже зайнятий, його особистий секретар з наушниками радіонадавача вицокує чергову інформацію, на столі парує дзбаночок гарячої кави... Коли Віра ввійшла, він більше, ніж звичайно, зрадів, хоч взагалі відзначався флегматичним спокоєм.

— А! А! Вє-е-ера! Майн Гот! Саме в час! Хотів по вас посилати! Прошу, прошу — ось сюди, сюди! Чашечку кави? — Він потягнув Віру до свого "сальону", де на старих плюшевих меблях товстою верствою лежав порох. Це, казав він, для маскування, хоч в дійсності просто порохами не цікавився, а прибиральниці, з певних причин, не держав. — Як справи? Як справи? — питав швидко Кюцнер. — Отут! Отут! Тут чистіше! — садовив

Віру на німецькому стільці і підносив їй чашку свіжої, справжньої, доброї кави.

— Погано, майоре! — сказала Віра.

— А по-моєму, якраз навпаки! Нові посилення! Нова зброя! Дайте відсапнути! Ось викинуть за Дніпро, і назад ані кроку! Це, зрештою, і була початкова ідея військового командування часів Бравчіха, але фюрер її відкинув. А це було мудро. Я завжди казав, що тільки до Дніпра! В моїх рапортах ще до війни я писав: Дніпро — наша лінія! Тепер і фюрер на це погодився! Ви ж бачили, що робилось до Дніпра? Понад три з половиною мільйони полонених протягом кількох місяців. Розуміється, коли нас розтягнули, як гуму, аж до Кавказу — ми мусіли тріснути. До того вмішалась та Америка, фюрер... А зрештою! Знаєте, що Америка послала советам? Ось цифри: 7800 літаків, 4700 танків, 17000 вантажних машин, мільйон тонн сталі, мільйон тонн харчів! Ха! Америка! Чи варто було з нею зачіпатись?

Віра слухала все це спокійно, безучасно.

— Так, — сказала вона, — а що маю тепер робити я?

— Як що робити? Працюємо далі! Вам належить залізний хрест. Ви ж знаєте, що всі наші уряди нікуди не виїжджають! Особистий наказ фюрера!

— Але деякі все-таки пакуються...

— Лише зайві. Розвантаження. Забагато бюрократії. Половина урядовців на фронт. Я вже давно казав, що тут зібралось забагато дармоїдів. Ну, а ви? Вдоволені? Сподіваюсь, вам не було з нами найгірше, як я вам свого часу й казав...

— О, майоре, дякую! Я вдоволена. Цілком.

— Ну, гаразд, гаразд! Між іншим, маю для вас іншу місію. Дуже цікава! Але це поки що таємниця. Маєте гроші? Я можу додатково... з своїх засобів.

— Ні, ні! Здається, досить!

— Здається чи насправду? Завтра! Зустрінемося у штабі! У Раампе! Гаразд? Так до завтра!

Віра встає і байдуже прощається. Виходить від Кюцнера, підіймає комір своєї куртки і йде мокрою, брудною вуличкою, ковзким дерев'яним хідничком до вокзалу, минає його, йде далі назустріч безконечній черзі автомашин, навантажених переважно меблями німецьких організацій і приватних осіб. На вокзалі і під вокзалом мішанина машин і людей...

Віра спокійно пробирається попід високим парканом, оминає людські натовпи. Обидві її руки в кишенях, права весь час тримає ручку револьвера, яка зробилась вже зовсім теплою. Це не з обережності. Це просто звичка. Вона думає про Трояна, про Дермань, про партизанів. На її обличчі смуток.

Віра, невідомо чого, заходить на колишнє помешкання доктора Вайза. Самого Вайза вже нема. Його оскаржено за співжиття з не німкою, zdegradовано до сержанта і вислано на північний фронт. На його місці лишився маленький, меткий Карль Пшор з Берліна, якийсь родич відомого берлінського ресторатора, колишній завзятий мандрівник по островах Південного Пацифіку, по Малайських островах, знавець далекосхідних справ, філософ, політик, літературний критик.

Віра якраз хотіла бачити Пшора, він їй подобався, дарма що, можливо, єдиний не був з нею одвертим і в чомусь підозрівав. Але це був також він, що ще на початку війни, сорок першого року, шептав їй на вухо:

— Ми з росіянами не можемо виграти, бо вони варвари, а ми гнілі європейці. Та який, скажіть на Бога, з нашого Пюца Дзержинський! Курам на сміх. Регірунгсрат. Шлямфмюце. Халат. Нічний горщик. Я переконаний, що Пюц не потрапить застрелити зайця. Які з нас, скажіть на милість, сталінці? Заздримо їм, що вони можуть вистріляти дванадцять тисяч польських полонених офіцерів, не моргнувши при тому вусом, а потім тим же полякам доказувати, що це зробили німці, а що їх, поляків, вони визволяють. І поляки їм вірять так, як і чехи, як кожна нація на світі, включно з нами, німцями. А хіба ми знаємо, наприклад, хто ви? Або фон Лянге? Майор Щульц? У штабі фюрера працюють агенти Сталіна, так само як і в штабі Рузвельта. Це, скажу вам, політика!

Віра пригадала ці слова Пшора. Вона тоді взяла делікатно його за вухо і сказала:

— Пшор! Пшор! Не забувайтесь, не забувайтесь! За відважний язик можна втратити нерозважну голову!

Віра застала Пшора не самого. І не за роботою. Довкола широкого, круглого стола сиділо в різних позах п'ять зондерфюрерів, над ними горів п'ятираменний канделябр, хоч надворі не було ще темно; перед ними стояло кілька відкритих пляшок, п'ять склянок і гори цигарок, попільниць і попелу. Кімната була заповнена густим тютюновим димом.

Побачивши Віру, всі зондерфюрери встали. Пшор не встав, а схопився, підбіг до неї, взяв обидві її руки, міцно потиснув, запросив на почесне місце біля столу і, не питаючи, налив їй чарку зеленкуватої французької горілки.

— Як прекрасно, що ви прийшли! — сказав Пшор. — Ви лише послухайте! Ось тут вони в один голос переконують мене, що ми програли.

— Це, панове, зовсім нечемно з вашого боку, — сказала з посмішкою Віра, випиваючи горілку.

— Вибач, вибач! — перебив Пшора один з присутніх, що мав перев'язаного пальця і тримав його на грудях біля орденських стрічок.

— Дай докінчити думку, — з ноткою іронії сказав Пшор. — Вони тут твердять, що наші невдачі сталися тому, що ми маємо замало солдатів і техніки. А я тверджу, що ми програли тому, що ми — замало варвари! Або замало цивілізовані!

— Словом, замало всього! — засміявся той, з перев'язаним пальцем.

— Це не жарти, Вертере, — з-під лоба глянув Пшор і замовк.

— Ти тільки зійди з неба на землю, — продовжував названий Вертер, — і тобі стане все ясно. Ми просто зарвались з нерівними силами, але нерівними не якісно, а кількісно. На нашу одну дивізію припадає десять. Але й це ще не біда: на наш один літак — у них сто.

— А що ти скажеш, наприклад, про таку штучку, — вів своє Пшор. — За Полтавою наш чотирнадцятий корпус хотів відв'язатися від ворога, щоб мати час закріпитись на нових позиціях і відпочити. Були знищені всі можливості переслідування. Сам знаєш, які там дороги, особливо в цей час. І яке ж було здивування, коли їхні танки за пару днів нагнали нас під Києвом. Наша розвідка виявила, що вони котили пальне просто без доріг, бочками, власними руками від Харкова до Полтави... Скажи! Яка інша армія світу могла б щось подібне доконати? Спитай нашого гренадера, чи котив би він двісті кілометрів бочку з бензиною, спитай англійського Томі чи американського Янкі. У нас якщо картопля лежить на сусідній станції і нема чим її довести — ми будемо голодувати. А вони несуть свої харчі на плечах сотні кілометрів, мовчать і не мруть.

— Ха-ха-ха! — добродушно засміявся Вертер. — Як ти віриш у руки й ноги! Вони мають щастя, що у нас вистачає літаків бомбардувати лише партизанські солом'яні хати, а то б ти побачив, як би вони з тими своїми бочками... Зрештою, ти бачив на початку війни. І коли б так тепер проти них стояли не ми, а американці...

— То що б вони зробили? Американцям легше бомбити наш Гамбург, ніж поліські багна.

— Для чого їм бомбити поліські багна? Чи не краща ціль Баку, Кузнєцк, Москва, Ленінград?

— А вони сиділи б у своїх багнах, так як тепер сидять, і в ус не дули б. Бачив, як вони пряжили наших? Отам, під Мизочем?

— Ха-ха-ха! Як довго пряжили б? Ти за варварство, проти цивілізації — знаю цю романтику. Але я тебе питаю: чому всі твої романтичні полінезійці стирчать вічно в рабстві під горсткою цивілізованих завойовників, а твої хвалені росіяни, маючи під собою найкращий шмат земної кулі, не можуть бодай як слід наїстися, не кажу вже, так як американці, а хоч би так, як ми, дарма що у нас нема де повернутися. Ти сам знаєш, що наш середній бауер виглядає ефектніше, ніж весь їхній колгосп, а один пересічний американський фермер має більше техніки, ніж ціле їхнє емтеес.

— Ну, це вже ти, Вертере, переборщуєш, — озвались інші співрозмовники, що засадничо погоджувались з Вертером.

— А по-моєму — не переборщує, — несподівано промовила Віра, і всі звернули на неї свої погляди.

— Це, зрештою, — продовжував Вертер, — не так тяжко доказати цифрами. Не маю під рукою статистики, але з певністю можу сказати, що

наш один гектар дорівнює своєю видайністю їхнім десятьом, хоч якість нашої землі в десять разів гірша від їхньої.

— Так, так, — кинув головою Пшор, — але таки вони нас б'ють. І це головне. Техніку вони колись опанують, але якщо ми програємо цей наш останній бій, то втратимо шанси на провідне місце під сонцем назавжди.

— По-перше, — відповів на це Вертер, — коли брати стисло, б'ють нас не вони, а американці, і, по-друге, чого ця паніка з "останнім боєм"? Цей бій ніяк не останній, це, можливо, щойно початок. Епоха воєн за гегемонію над світом 20 — 30 років як почалась... Дитячий вік... Війни Спарти за гегемонію над простором розміру нашої Баварії тривали двадцять сім років. Пунійські війни за Середземне море — сто п'ятнадцять. Питання, хто і коли в цих наших війнах переможе, — відкрите. Дуже можливо, що ця війна принесе новий поділ сил, правдоподібно, це буде ССРСР і Америка як центри і Схід і Захід як плацдарм діяння. Можливо, щитом їх дуелі будуть комунізм-капіталізм, але, по суті, метою їх змагань буде контроль над світом на ґрунті культурних традицій. Ми, німці, в тій констеляції сил автоматично, як сила сателітна, опинимося в таборі Заходу, і тоді знов прийде наш час.

— Ти, Пшор, маєш рацію в одному... чи навіть у двох пунктах: у нашій переборщеній академічності і в нашій переборщеній філософській теоретичності. Вже Бісмарк боровся з цим явищем. У нас лише професори...

— І солдати, — докинув Пшор.

— І солдати академічно-класичного типу. Наш Клявзевіц — класик ученої стратегії, монтуємо ми наші воєнні плани з точністю швейцарських годинників і з точністю тих же годинників їх виконуємо, але коли прийде до діла, то навіть Толстой сміється з нас: "Ерсте кольоне маршірт! Цвайте кольоне маршірт!" — бої виграємо, а війни програємо. Ніякого почуття політичної тактики. Дали Канта, Фіхте, Маркса, Гегеля, а не

потрапимо розмовляти з українськими мужиками, які простягають до нас руки, як до останньої дошки рятунку. З патріотизму зробили під ідеосинкразії, і в той час, коли, наприклад, вроджені расисти брити, що споконвіку, без крику і галасу, практикують расизм собі на здоров'я, ми з законів біології змайстрували урядову доктрину і з класичних неглектів раси попали в "наці", зробивши це поняття одіозним.

І ще лихо в тому, що ми позаздрили росіянам і перейняли багато дечого з їхньої практики — забувши їхню ж приказку: что русскому здорово, то немцу смерть. Перейняли не тільки однопартійність, п'ятирічки, але й їхню сенсуальну систему законности. Мовляв, коли у них ен-ка-ве-де і вони добре на тому виходять, чому б і нам не завести гестапо? Коли вони можуть вкидати до ям по десять-двадцять тисяч трупів — чому б і нам не спробувати? Але росіяни народ з природи релігійний, містично-віруючий, і, коли їм забрали одні ікони, вони знайшли собі інші, коли сказали, що мощі угодників — мумії, вони потягнулись до мавзолею... Коли у них хтось не вірить, що колгоспна система краща, ніж індивідуально-приватна, вони такого вбивають. І тут не допоможе ніяка математика. Ми ж вроджені математики. Цифри для нас — закон. Від Гегеля ми знаємо, що кожна теза породжує антитезу. Росіяни ж знають тільки тезу!

— Але ми за расу також убиваємо! — озвався голос збоку.

— Лише порядком наслідування й дисципліни! — негайно відповів Вертер. — Нам забракло власної фантазії... І ми робимо це до розпуки незграбно. Тоді коли росіяни створили з цього своєрідний ритуал і виконують, як жерці, свою священну, єдиноспасенну місію власними руками, стрілом у потилицю, ми будуємо газові камери і фабрикуємо священномучеників на взір Езраха, Місаха й Авденаго.

— О, Вертер! — викрикнув один із присутніх з виразною ноткою протесту.

— Чому б нам, панове, в цей трудний час не сказати собі трішки правди?

— Але ж, Вертере! Це... це блюзнірство!

— Ха! Блюзнірство! — викрикнув уже патетично Вертер. — А те, панове, що ми дійшли до цього краю, не блюзнірство? Що на наші міста скинуто двадцять мільйонів тонн динаміту — не блюзнірство? Нація Гете, Бетховена, нація, що знайшла стежку до атома, що розв'язує проблему шляхів між планетами, що після стародавніх греків, можливо, найсильніша в ділянці трансцедентного мислення, — дійшла до цього ось істинно апокаліптичного кінця! Це, по-вашому, не блюзнірство?!

— По-моєму, це не блюзнірство! — відповів, глибоко втягнувши дим цигарки, пригнобленим горловим голосом сивий Пшор.

— Ти, Пшор, завжди хочеш бути оригінальним! І ексцентричним! — відповів Вертер.

— Яке твоє діло, чим я хочу бути? Ти слухай, що я кажу! По-перше, навіщо ті легендарні камери! Навіщо повторюєш нікчемну вигадку, щоб закрити дурним, незначним випадком воістину складну проблему; і по-друге — чому ця істерика з апокаліптизмом, коли сам тільки що сказав, що це ніякий кінець, а лише початок? В історії було таких епізодів, як наш, багато і багато ефектовніших. І, хоч пан Моргентав з Нью-Йорка сказав, що оберне нашу країну в картопляне поле, все-таки перейти нас плугом так, як перейшли Карфаген, не вдасться... Ми ще нічого не програли... І не програємо!

— Як? — викрикнув Вертер. — Ще сорок першого року ти ворожив нашу програму!

— Сорок першого — так! Тоді ми програли! Тоді ми були першими в Європі. Тепер ми знов стара, добра Германія з пивом і студентськими комерсами.

— Тільки всі наші гайдельберги в руїнах!

— Якраз Гайдельбергові зроблено спеціальний виїмок! На нього не скинуто жодної бомби. Збомбардовано всі гамбурги і нюрнберги. Але й тут ніякої трагедії немає. Ми будувати любимо й вміємо...

І коли ми згадуємо апокаліпсис, то що мають казати, наприклад, оті українські молоді хлібороби, які тисячами сидять по лісах, обложені, мов бутерброд, ворогами, і яким завтра єдиний вихід — смерть! Бо їх не візьмуть у полон, бо за ними нема "миру", бо ніяка юрисдикція не визнає за ними їх права, і навіть Червоний Хрест не подасть їм руки помочі. Але все-таки, коли ми запропонували нашому недавньому співробітникові, всі його знаєте — Балабі, що зве себе тепер, як римський імператор, Трояном, щоб він здався, щоб перейшов до нас бити спільного ворога, що йому нічого не загрожує, а все, що між нами було, — забуто, він відповів, що причин здаватися для нього нема, бо він бою не програв, що ласки нашої не потребує і що його ворогом є кожний чужинець, який топчеться по землі його предків. Що ви, панове, на це скажете? — запитав Пшор підкреслено.

— Скажу, — відповів Вертер, — що його рятує примітивізм.

— О Вертере, як ви помиляєтесь! Одного разу, ще на початках, ми з ним розмовляли про Александра Македонського, бо він саме тоді читав Момзена... Я ставив Александра як приклад творця світової історії, а він мені тоді, пам'ятаю, відповів: "Досить сумний приклад. Бути на такій висоті — і не бачити меж можливого. Чи не почесніше бути невідомим, безіменним партизаном і помагати ставити націю на ноги, ніж бути геніальним полководцем, який веде свою армію світовими дорогами для того, щоб занастити націю?" Чи не є це, панове, геніально?

— Парадоксально — так, але що йому, тому твоєму Троянові, залишається? — ігнорантним тоном відповів Вертер.

— Перемога! — викрикнув Пшор.

— Це вже ти конкуруєш з Геббельсом. Чим менше у нас стає літаків, тим переконливіше він перемагає...

— Як ви забуваєте міру часу, — сказав Пшор.

— Важлива не лише міра часу, але й почуття міри! — відповів Вертер.

За той час зовсім стемніло, за вікном піднявся якийсь рейвах, і це припинило дискусію. Віра, що слухала дискутантів дуже уважно, зберігаючи спокій і рівновагу, заявила, що відходить. Пшор, як господар дому, зірвався на ноги, почав дуже чемно перепрошувати за неувважність, але:

— Знаєте, коли люди тратять діло, то робляться балакучими. Ну, як? Ну, що? — спитав швидко Пшор.

— Нічого. Це було цікаво. Прийшла з вами попрощатися, — сказала Віра.

— їдете? Не питаю куди. Дали вам бодай залізного?

— Дали, — посміхнулась Віра.

— До речі... Якщо б ви побачили коли... взагалі... я не знаю... пана Трояна — вітайте! Міцно вітайте! — враз промовив Пшор.

— Дякую, дякую! Розуміється! Тільки як його побачити? — засміялась Віра.

— Для вас усе можливе! Для вас усі дороги відкриті! Це ось ми, деміюрги, приковані... Ще чарочку? На колеса!

— Можна, — погодилась Віра.

— І не поминайте злим словом наших... Ми тут трохи накоїли, що й казати, але... але... "ді люфт іст зо шейн унд ес дункельт", — заспівав Пшор рейнську пісню і підніс чарку. Всі присутні встали і піднесли свої чарки також. — Прощаємось, панове, з найзагадковішою і найцікавішою людиною нашого рівненського відтинку війни. Ми її не знаємо, вона нас знає! Колись спробую написати книжку!

Випили, попрощалися. Віра була зворушена. У вікні замиготів відблиск огню... Коли Віра задніми дверима, що правили за "парадні", вийшла в сад, надворі було темно й гармидерне. Там далі у садах щось горіло, несло звідти димом і паленим м'ясом. Віра вийшла за ріг і побачила, що горить якийсь барак за будинками Бачинських.

— Що це горить? — запитала вона по-українськи жінку, що стояла зі зложеними під фартушком руками.

— Ковбасня! — відповіли хором люди, що стояли групою.

— Хтось підпалив, — пояснила жінка з руками під фартушком. — Німці хотіли свіжої ковбаси на дорогу, та не вийшло.

— Равс! Равс! Їх шіссе! Їх шіссе! — біг і кричав невеликий, округлий німчик у партійній уніформі, з театральню витягнутим у руці револьвером. Він кілька разів патетично стрелив угору, побіг далі і враз на щось спотикнувся і впав. З усіх боків із темряви почувся сміх. Але німчик не зірвався, а повзав по землі, видно, шукав револьвера, що випав йому з руки.

У сусідньому будинку, де мешкали банкові урядовці із своїм легендарним директором Мюллером, що про нього свого часу оповідала Троянові Віра, гомерично реготалися, всі вікна були ясно освітлені; видно було суміш чоловіків і жінок, що танцювали, обіймалися, цілувалися й кричали.

Віра, освітлена пожежею, швидко пішла вузькою бетоною стежкою в темряву вулиці. Скрізь було людно — стояли, йшли. Багато було машин. Деякі з них, під газом, гули на місці. Навпроти будинку поліції, на городі, при електричному світлі кілька німців у партійних уніформах і фартухах щось мурували. Люди зупинялися, дивилися й чудувалися.

— І що це вони роблять? — спитав якийсь старий чоловік здивовано.

— Не бачиш? Мурують, — відповіли.

— Чи ж вони не здуріли?

— Піди й запитай!

Знайшлися знавці, що пояснили:

— То, знаєте, наш начальник... з уряду праці. Він дістав той город... Навозив цегли і оце будує. Він не вірить, що німці відступлять. Квапиться, бо боїться, що його потягнуть на фронт... Боїться, що як не забуде — віддадуть місце іншому.

— Ха-ха-ха! — зареготав чоловік і сплюнув набік. Віра пробирається вулицями до свого мешкання на вулиці недавно Шевченка, а тепер якогось Мумма, що його кілька тижнів тому вбили партизани. Вона займає половину звичайної міщанської хати; в її кімнаті велике безладдя: великі й малі валізи, безліч на всіх стільцях і столах суконь, уніформ, капелюхів; на туалетному столі гори флакончиків — креми, одеколони,

парфуми, пудри, щіточки всіх розмірів і родів, коробки з цукерками, фігурки слонів, муринчиків, екзотичних птахів.

Віра була втомлена, відчувала випите. Була схвильована і піднесена... Пустила радіоапарат, зазвучала якась танечна музика. Потім відкинула з фотеля пишну бальову сукню, сіла, розкинула на боки руки, заплющила очі... Деякий час так сиділа, вслухалася сама в себе, в гуркіт міста, постріли, гомін з хідників...

Їй треба б лягти, виспатись, але вона відчуває, що заснути годі. Нерви надто розійшлися. Хіба що прийняти порошок.

Вона глянула на годинник — час "останніх вістей". З апарата хтось далекий заговорив: "Сконцентрованим контрнаступом... прорив російських танків у напрямку Житомира... з великими втратами для ворога відбито, лінію фронту вирівняно. Відзначилась..." Віра вилучує апарат, швидко відкриває постіль і роздягається.

ІХ

Другий і третій день падав дрібний дощ, скрізь була грязюка. У високих чоботях, у сірому гумовому плащі з каптуром, підперезана шкіряним поясом, Віра ступає узліссям поміж Тимошівщиною і Бущенським лісом. Біля неї в шкіряній куртці, у шапці-вушатці, на цілу голову вищий, Троян. Обличчя у неї і в нього сірі, оббиті дощем, захололі.

Дорога з Рівного сюди не була легка, але Віра її перемогла. Пройшлася й Залужжям. Там уже нові дерев'яні зруби, у деяких вже закриті дерегами вікна, з деяких димарів уже йде дим. По пожарищі нема й сліду. Біля зрубів стіжки соломи, інколи траплялися й якісь тварини, навіть гавкали собаки.

Віра знайшла Трояна не відразу і нелегко. Не чекав її, здивувався, а одночасно зрадів. Хотіла з ним говорити сам на сам. Нагодував її з

допомогою вже не Терешка, бо той тепер завідує постачанням для всієї бригади, а чорнявого, кучерявого Івана з Дерманя, що назвав себе, відповідно до фаху, Пампушкою. Фактично Віра вперше бачила те, що зветься табір. Дуже "люксове": землянки, дерев'яні барачки і навіть телефон. Місто Троянове — пояснив їй той же кучерявий Іван.

На розмову пішли взліссям, під вечір, під сіре, тяжке небо, що, здавалось, десь там висіло, мов мокра дерга, і лише чекало нагоди, як би то звалитися на соснину Тимошівщини.

— Багато хочу розповісти — навіть не знаю, з чого починати, — сказала Віра.

— Кажи як знаєш, — відповів Троян.

— Що ти тепер думаєш робити? — запитала вона.

Троян зупинився і здивовано на неї глянув.

— Як то що, не розумію?

— А! Розумієш! Їдеш чи лишаєшся? — спитала Віра.

— Ні! Уяви — не розумію! Куди ідеш, де лишаєшся? — дивувався він далі.

— Лишаєшся тут... під большевиками чи відступаєш з німцями? — нервово запитала Віра.

— Ти ще не знаєш? Я ж, здається, тобі казав. Не бачиш? Табір! Люди! Куди відступати?

— Вони вас розчавлять!

— Знаю! Розчавлять! Он і той твій Батутін передавав, що розчавлять. А Сталін обіцяє половину України на Сибір. З Києва українців на мінні поля женуть. На площі Софії вішають. Теж знаю...

— І все-таки лишаєшся?

— А що інакше?

— Ще можна відступити. Німці тобі нічого не зроблять. Пшор поклін передавав...

— Го! Пшор! Це той маленький? Що все знає? Дякую, дякую! А він, знаєш... хлопець бравий. Пам'ятаю, ще сорок першого пророкував Гітлерові крах. А щодо відступу — ні, ні! Віро! Я знаю... Триста двадцять дивізій! Знаю! Але я тут не сам — здаватися? Для чого?

— Щоб жити!

— Навіщо?

— Хоча б для тієї ж справи.

— Це хіба для політиків... Для вояка... Вояк лише тоді вояк, коли він перемагає або не вертається. Здобути або вдома не бути, казали наші предки.

— Самогубство!

— Війна. На війні нема самогубства.

— Коли знаєш, що не виграєш?

— Про таке вояк не думає. Послухай, що встругнув мій Залізник:

Не здамся ні вліво, ні вправо,

Ні вгору, ні вниз!

Присягнув я їй криваве,

Присягнув на ніде!

Присягнув їй серцем і лобом,

Присягнув на матір!

Присягнув над прадіда гробом,

Присягнув на гарматі!

Тож тепер умру хоч сто разів

У віках, епохах, далях —

Не від старости й не від зарази...

Від шаленої кулі! В боях!

Ге? Що скажеш?

— Патетично.

— Мила! Павлінко! А пригадай, як ми бігали за метеликами! Затям мене ще раз таким же хлопцем! І будь здорова! Навіки! Сідай собі на першу машину і коти. На захід, на схід — куди хоч, твої шляхи скрізь відкриті! А я, розуміється, також піду своїми шляхами, бо вони в нас, бач, різні. І залишишся ти в мені все тією ж самою. Пам'ятаєш, як дід мій

Уліян... злазить з черешні — повний козубок чорних ягід. "А ходи-но ти, мишко, дам ягід". Він звав тебе мишкою — так? І який дивний каламбур. Я, пам'ятаєш, не раз кидав на тебе камінцями і якимось, пам'ятаєш, навіть вціпив під око. Ті камінці були моїми дитячими поцілунками. Ти була моєю нареченою. А коли ти поїхала до тих твоїх Садок, я кілька років висипав в яру з піску горбик, робив у ньому ямку, носив до неї ротом воду з криничини і садив галузки верби. Вода завжди тікала, а галузка всихала. Але я вперто садив — хотів, щоб прийнялася.

— Бо коли б ти це робив не на піску — прийнялася б.

— Пам'ятаєш пісню: "Візьми, сестро, піску жменю, посій його на каменю! Як той, сестро, пісок зійде, тоді, сестро, твій брат прийде"? Так було й зі мною. Я знав, що ти не вернешся.

— Але ж вернулась!

— Якими дорогами... І не та...

— Але вернулась... І та!

Троян подивився на неї допитливим поглядом.

— Колосально! — вирвалось у нього, і його сіре обличчя проясніло.

— Правда. Не віряться. Багато не віряться, але так є! Ось доторкнись!

— А думала ти... про мене під час тих твоїх?..

— І не раз. І в Сан-Франциско, і в Токію... І ще як... Те, що я стала матір'ю, — то був випадок, як і твій з Марусею. Я жила в одній ямі з одним поетом. У Києві це було. Він прочитав мені вірш:

Ти, кажеш, підеш дорогами блудними,

Ти, кажеш, підеш у блудний світ...

Ти зірвеш папороть — квітку злудну,

Ти даси чортові звіт.

Ти будеш з "ними" й не з "ними",

Ти будеш як коровай!

Всі дороги будуть німими,

Лиш одної не забувай:

Лиш тієї не забудь доріженьки,

Що стелиться, як парча...

Поколеш ніженьки, біленькі ніженьки,

Чуже, нічиє, а все ж моє —

дівча!

Сосни шуміли улад з мовою Віри. На останньому слові її голос легенько здригнувся, і вона, дивлячись униз, сказала:

— Оце й рішило!

— Колосально! — знов вирвалось у Трояна. І після короткої паузи він несподівано сказав: — А знаєш... Як ти думаєш? Чи не слід нам... повінчатися? Павліно!

Віра залилась дзвінким, радісним сміхом, таким радісним, що Троян докірливо і здивовано глянув на неї.

— Що тут смішного, Павліно?

— Боже! Якове! Хіба сміються лише з смішного? О, Якове! Дякую! Єдиний! — вона кинулась йому на шию, цілувала його шорсткі, репані уста, горнулась до його твердого, загорнутого в ремінь тіла, сміялась і плакала. — Знаєш... Рідний мій! Мужу мій! З плоті і духу — мій! Але повінчатися? Як? Де? Коли? І, Якове... буду мати від тебе сина...

Вона здригнулась. Запала мовчанка. Лише шуміли сосни. Яків, здавалось, дерев'янів.

— О Боже! — вистогнав він, схопився за чоло, зробив кілька кроків уперед, ніби наміряючись бігти.

— Ні, ні! Якове! Ти мене не зрозумів! — викрикнула Віра. — Я не тому, щоб тебе в'язати! Я не могла замовчати!

— Замовчи! — перебив її Троян.

Вони кинулись одне до одного і обнялися.

— Ну, знаєш, — вирвалось у неї, коли звільнились обійми, — і лапи в тебе!

— Ха-ха-ха! — зареготався він.

— Тож ти мене зломив!

— Аж тепер! А ти мене зломила першим поглядом? Га? Сина? Буде син? Але де його родиш? Тож розчавлять! Їдь! Тікай! Павліно, тікай! На Корсику! До Америки! — і він враз вихопив з кобури револьвер і тричі стрелив у повітря. А потім сказав спокійніше, дмухаючи в цівку револьвера. — Але, Павліно... Почекай. Це не жарт... Дай подумати... Отже, так... Це чудово... Тепер ми з тобою, як кажуть... — шукав потрібних слів, не знаходив, надолужував рухами рук, голови й навіть револьвера. Вона дивилася на нього й мовчки, й напружено. — А все-таки... знаєш — плутався він далі, — не можу! Сину! Не можу! Мамо! Неси його, шукай місця і... роди! Ти ж бачиш, — показав він довкруги обома руками. — Ось дощик... А там сніжок... А там Батутін. Ти, очевидно, — Захід, Мадрид, Нью-Йорк, готель "Совой". Як тобі сказати? Як сказати? Боже, як тут знайти одне потрібне слово?!. Але... Ти їдь! Їдь! Я тебе знайду... Чекай, чекай! Я тебе... пізніше... відшукаю... А завтра ми скочимо до отця Дормидонта, і він нам возложить вінці, гей! Ісає, ликуй! — І по хвильці мовчанки додав: — Ось так воно, женуленько! Не можу зійти з дороги! Так тяжко! Так тяжко! Так чортячо тяжко! Ті триста двадцять дивізій... І хоч би краплина глузду! Ах, мовчи! Зачекай! — кричав він, хоча йому ніхто й не думав перечити.

Він був як п'яний, навіть зірвав з голови каптура і розмахував ним, як диригент паличкою, ніби перед ним був хор.

— Повір мені, моя кохана, дорога, рідна Павлінко! Повір мені! Повір одна ти на всій планеті, що я також чоловік, а це, як казав Максим Горький, звучить гордо... Тут, пане Максиме, гордість найшла на гордість, як коса на камінь.

Але вибач мені, Павліно, я трохи... здурів! Тепер знаєш що? Я тебе проведу... А далі підеш отак на Залужжя, зайдеш до батька того кухаря Івана, спитаєш за Горбайцем Климом. Скажеш, що я послав, і там переночуєш. А завтра і я там буду — розумієш?

Вони повернули з-під лісу і пішли під горб, чистим полем, стернею. Вітер від хутора Хвищика гнав небом дивізії чорних, мов сумління цієї доби, хмар. Западала гнила ніч.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Залізник кис, як він казав, біля "телефункена", а властиво, не так кис, як смажився біля грубки-буржуйки в своєму люксовому кабінеті, що в ньому не бракувало навіть "Мони Лізи", яку він старанно витяв з "Історії мистецтва" Зав'ялова тільки тому, що вона дискретно посміхається. Це був найспокійніший табір на планеті — щось як рай на землі, за висловом Терешка. Лише раз пробували на нього напасти, і ні одної внутрішньої, ідеологічної революції не сталося за весь час його існування. По лісі диміли рури, мов у Донбасі, каганці вечорами світилися, мов по салонах, а хлопці різались в "очко", вивертаючи з коренем кишені з усіма їх рейхскомісарськими карбованцями.

Залізник вислухував всі московські "ура", всі лондонські пророцтва та обіцянки, всі берлінські "успіхи й перемоги", не минав ніяких звуків ніякими мовами, що літали над планетою, мов скажені оси, і старанно монтував із них звіти про "міжнародне положення".

Нічого втішного. Фронт сунув із сходу на захід, дарма що грудень бив дощами дороги і вони обернулися в якусь коломазь.

У половині грудня на східних обрїях пояснишало, ніби там розсвічено якусь гігантську ліхтарню, і загуркотіло, ніби там валилась у безвість земля. Гуркіт, огонь і дим завалили весь схід над Новгородом-Волинським, над Корцями, над Острогом. Нарешті, проти самого Різдва, під Рівним збоку Олексенця появилися вершники на дрібних, мишатих кониках, і на другий день після того московське радіо вибило сто двадцять сальв з нагоди "взяття рейхскомісар-ського логовіща".

Виразно, намацально, неухильно йшли поради. Так як у дев'ятнадцятому році, як у двадцятому, як і в тридцять дев'ятому. На санках, на возах, на кониках, на задріпаних "емках", на трофейних "опелях", на американських "джіпах". Гриміли і вивертали багно танки, гриміла поверхова лайка.

Інколи, несподівано, під свист вітру, зривались гарматні шквали, що раптовим огнем били, здавалось, в одне місце, щоб пробити діру, а потім повзли до неї обліплені сталеві гіганти з витягнутими, мов у жирафа, шиями і з сухотним кашлем виригали огонь.

Села повивались димом і відходили в небо або грузли живцем під землю. Ліси випихалися мужиками, мов клітка курми, і плач немовлят мішався з криком поросят, з шумом вітру, в своєрідну симфонету.

Фронт плив шляхами, обпливав острівці лісів, заливав селища, об'їдав і обгризав усе, що міг їсти і гризти, і тік далі лінивою течією від точки до точки, від ночі до ночі.

— Та-а, хлопці! Тепер почнеться війна! Це вам не фріци в рукавичках!
— казав Троян своїм пришишклим бійцям, що нарешті одного ранку вздріли на полях силуєти, загорнуті в лахи багнистої барви.

— Ва-аньки! Брату-у-ушки! — заспівав такий Марко, що був розвідачем і перший їх побачив. — Берія суне!

— Чого засяяв, Марку, мовби тебе з милом вимито?

— Таж яблучко! Мать-перемать! Так і гримить! Так і запахло двадцятим!

— А скажеш, кепсько вбрані? — підкинув котрийсь.

— Хто каже кепсько? Фасон пролетарії до останньої нитки вдержано, лише ті погони царські.

— А що не кажіть — ті їхні лахи з погонами якось одразу просіяли.

— На Європу ж ідуть!

— А в революцію, кажуть, ті погони зі шкурою витинали!

— А! Згадав! Зі шкурою!

— Кажи не кажи, а на Європу пруть — і баста!

— Так їй, стерві, й помагається!

— Їй то їй, а що решта? У них там "гем-консерви" з Чикаго, у них там всілякі моргенхвости з Нью-Йорка, доба, коли їх батько годував, як гусей, гречаною половою, минулася. А он як дійдуть до Берліна — побачите, що з того виросте! Вони вам загнуть параграфа, що й сам Рузвельт здивується.

— Тій решті так і треба! Моргенхвостам так само набридли колачі, як цим гречана полова, — подавай, значить, полову!

— Тут, видно, справа не в самих колачах.

— О!

— Чо'о! Заокав.

— А в чому ж та твоя справа?

— В ідеї! В соціалізмі! Не самим хлібом ситий будеш.

— О-о-о! Нагадав! А ми й забули! Ну, знаєш...

— Сором! Сором, братця!

— Як не забути! Соціалізму у нас як повітря! Океан! Річ звична. Чи риба думає про воду, в якій плаває? Ти мені вибач, але це добра ідея. Братіки! У моргенхвостів забагато колачів, у нас забагато соціалізму, от і торгуємо. Натурою.

— Та он уже, кажуть, замовлено соціалізму на двадцять більйонів.

— Жартуєш? — зляканим голосом промовив хтось із самого заду.

— Що жартуєш? Спитай он Марка! А "гем-консерви" звідки? А "джіпи"? А мільйони тонн сталі? А танки? А кораблі? А ті он, як каже Залізник, чотири тисячі вісімсот бомбовозів! По-твоєму, це жарт? Е, брате! Соціалізм повною парою наближається до брам Нью-Йорка, як тайфун, і ще побачиш... Вашингтон! Усі сорок вісім білих зір — червоні! П'ятилітка! Полова! Черга за лахами! І Сталін з Берією в Капітолії! І пан Моргенхвіст б'є браво і кричить ура! Ха-ха-ха! Ге-хе-хе-хе! Картина! А на Алясці табори! Ха-ха-ха! Ех, яблучко, та куди котишся? Ха-ха-ха!

Загальний регіт покрив голос промовця, табір веде свою мову — ті, що "їх знають", і ті, що тільки знайомляться, і на одно виходить: не такий чорт страшний, як його малюють, людина й до чорта при звичається.

Троянівці якось дуже швидко надихались нового повітря, якось по-своєму підтягнулися, підбадьорилися, зібрали різні вісті. Одна якась советська також бригада навіть фінок їм підсипала — передайте, мовляв, лісові привіт! Ось тільки дійдемо до Берліна — "дайош реформи", а ні — маршем на Кремль!

Троян з першого дня в роз'їздах — на Клеванщині, на Цуманщині — наради, день і ніч наради, фронт дійшов лінії Ковель — Броди — Коломия

і там загруз, треба приймати рішення. Майнула приваблива думка: а що, як та магічна, стара австро-руська межа та знов принесе сімнадцятий? Та зміну політики альянтів? Та загальну революцію? Тоді на Київ ступає залізна рать лісів! Братіки, братіки!

У тих роз'їздах Троян познайомився ближче зі своїм шефом Енеєм, який щойно вернувся зі сходу, з-під Житомира, хрещений огнем і обгорілий від сонця та вітру, як старий баняк.

Обидва мали свої плани не конче тотожні з планами командування. Там усе казали чекати — мали, очевидно, свої резони, як та магічна межа старої Австрії, як натяк на сімнадцятий рік, як якась нова зброя, як зуб за зуб, і що не варто, мовляв, вичерпувати сили передчасно, бо на все прийде свій час.

Але невмолимий Троян і тут хотів бути оригінальним, все бив і бив в одну й ту саму точку, що тут, либонь, ніяка границя, ніяка стара Австрія і ніяка нова зброя, а тут Америка і її інтереси в широкому світі. Германію, мовляв, б'ють з повітря день і ніч, за підрахунками Залізняка, на неї вже звергнуто мільйонів двадцять тонн динаміту, і це ніякий жарт, а конкретна дійсність, і що в такій ситуації армія соціалізму обов'язково потрапить до Берліна хоч би навіть на чотирьох, і нема причин довго на це чекати, бо її шанси і сила зростають в арифметичній прогресії з кожним днем, з кожним кілометром.

Тим більше що Троян плекав свою задавлену, але завжди свіжу, болючу, як біль зуба, думку, що з нею ось уже другий рік носить і не може її нікому прозradити. Але, як тільки він опинився в районі розташування так званої Першої Української армії, його думка відразу віджила, і, коли справа набрала вигляду конкретної реальності, він змушений був поділитися нею з кимсь із свого командування. І вибрав для цього Енея.

Еней був парубок моторний

І хлопець хоч куди козак, —

повторював своє Троян. Він знав, що головне командування УПА саме в цей час ледве чи схвалило б його авантюру, навіть коли б вона заімпонувала. Це була дуже ризикована справа, яка могла б принести для армії підпілля поважні наслідки. Тому Троян звернувся не до головного командування, а до свого зверхника Енея.

— Як ти думаєш відносно цієї справи? — спитав він Енея десь наприкінці лютого в його штабі на Цуманщині.

— Думаю, що кувати залізо треба, поки воно гаряче, — відповів спокійно Еней, гризучи цибух своєї, подібної до мазнички, люльки, що від неї його чорні вуса стали рудими, а сам він наскрізь просмердів махрою.

— Думаєш по-ковальськи... Той фронт, той фронт! Він мені ніяк не подобається, — сказав Троян.

— Не скажу, щоб подобався й мені, — пробурчав Еней.

— Не сьогодні-завтра трісне, і повалять на Берлін. А тоді наберуться духу "победи", а тоді всілякі "дойче фрав" та "дойчес бір", і пиши пропало. Ні, ні... Не думаю, що це вода на наш млин.

— І я так не думаю, — сказав Еней.

— У мене тут, Енею, одно діло, що вимагає мозку і трохи дискретности. Не знаю, чи й казати...

— Чому б ні? Кажі! За мною — гроб!

— Там той весь маршал... Що обіцяв нас розтерти... Батутін такий...
— Ну! — підняв вуса Еней.

— Та чи не варто б його...

— Кропнути? — буркнув Еней.

— А ти як думаєш?

— Ідея не погана. І не нова. Мої хлопці давно над ним око держать... Лише це не так: два рази два... Біля нього там — вся Азія, як біля Пугачова. І навіть наш командир Клим не від того, тільки, каже, треба чекати.

— Але ж вислизне. Не підеш же за ним до Берліна...

— Та знаю, знаю, дай подумати. Він тепер десь там біля Корця обертається, а його кур'єри день і ніч гасають, одного навіть вдалося зняти — лише нічого не сказав.

— От би так живим! Що?

— Мій молодший командир. Ворон уже пробував — не вигоріло. А сердитий. Таке тобі, в пояс ростом, кацапча, а люте, як холера. Ми вам ту вашу Україну випишемо на заду литим золотом — сказав одному нашому хлоп'язі, що попав у їхні лапи. Дуже, чув, злоститься на тебе, Трояне!

— Знаю, знаю...

— Нечемно ти вчинив з тим його коновалом Макаровим. Де ж так грубо... висікти. У них там ритуал — магічна тройка, присуд, потилиця.

— За старим московським звичаєм зробили, хай вибачать... Як то кажуть, хліб за хліб. Але "Еней був парубок моторний"! Слухай, Енею!

— Слухаю!

— Мусимо його живцем! Га? Давай візьмемось!

— Хіба що давай!

І вони міцно засіли за план. Вибирали снайперів. Старанно шукали місця. Була зима, місяць лютий добігав кінця, березень видався гірший від лютого, вергало снігом, било дощами, та все-таки Царенко підтягнув одну чоту на відтинок соші Корець — Рівне під спалений хутір Могилянка, а Ворон з другого боку підійшов під цукроварню Бабин. Через польських підпільців, що вже розчарувалися в союзниках, які не зупинились на ризькій границі, а пішли далі на Варшаву, Троян довідався, що великий маршал десь так з кінця березня має рушити далі на захід, ближче до фронту, і що проїжджатиме він невідмінно шляхом на Рівне. Троян з Енеєм підтягнули своїх снайперів і закопали їх при самій дорозі, як кротів, з обох боків глибокого виїзду.

Час тягнувся, як смола. Ночі ще були можливими, але ті прокляті дні! Шляхом взад і вперед тягнулися, як змора, валки машин, ішли піші, запасні батальйони, котились кінні обози. Снайпери сиділи в дірах сливе на очах, під дощем, снігом, з напруженими до відмови нервами, з гарячими, червоними очима... Іноді видавалось, що все це кляп, що діло програне, але було вже в усьому тому якесь приречення, намацальна фатальність, звірячий інстинкт. І, коли, майже несподівано, впав той день "Х", — ранній ранок, ясний і сонячний, — снайпери рішили, що все одно й так вони пропали, бо валка, яка на їх очах сповзала в долину і яку вони непомильно розпізнали як ту, справжню, складалася з довгої черги автомашин і панцерів. А коли ті машини почали ще швидше підніматися з долини, не було навіть часу на команду, і перша серія по передньому панцері була чимсь дуже розпачливим, і лише пару секунд пізніше кулемети снайперів били вже по всіх машинах з певною, можна сказати, системою.

Про те, щоб узяти живцем, не було й мови, не було навіть певности, чи били туди куди слід. Та коли деякі машини загорілися, на них з обох боків, навмання, сипнулись ручні гранати, і під їх вибухи снайпери вирвалися зі своїх дір і чистим полем погнали в різні боки, не додержуючи ніяких приписів обережності.

— Яка там в чорта обережність, — казав пізніш один з учасників, такий Гак, — коли все це діялось як на долоні, бо по всіх кращих місцях сиділи їхні застави, а до того з тебе й так випирало дух. І це, кажу вам, не був страх, це був край усіх фізичних сил, щоб уникнути їхніх куль, бо за нами вже гналося кілька вершників. Деяких з них ми мусіли зсадити, і все то були секунди! Дослівно секунди. До цього часу не знаю, чи я стріляв, але амуніції не стало — значить, стріляв. Я думаю, що краще від нас били Енеєві хлопці. В кожному разі, мені мигнуло в очах, що їхні автомати прошивали машини, як кравець сукно. Я не знаю... Наш командир невдоволений, але, по-моєму, це діло зроблене було тіп-топ!

Троян дійсно був невдоволений, він усе розраховував на "живцем" і тому вважав, що весь його план зірваний цілковито. Спочатку не знав навіть, чи щось там вийшло взагалі, і лише пізніше переконався, коли по всіх фронтах і штабах пройшла вість, що вбито маршала Батутіна. Німецьке радіо подало, що це — діло їхніх запільних з'єднань, альянти подали, за советським радіом, що маршал був ранений у боях на фронті і помер в шпиталі.

УПА і все підпілля взагалі мовчало... В цей час стало відомим, що штаб Батутіна має вже готовий план акції проти УПА, так звану "чекістсько-військову операцію для прочищення прифронтового тилу". Стало відомо також, що ще перед розправою з Батутіним сам Сталін дав гострий наказ секретареві КП(б)У покінчити з тією "бандою", вивезти половину населення України на Сибір і заселити спорожнені терени "іногородцями".

На овиді появилась ціла так звана влада УССР на чолі з Хрущовим, на села посипались "звернення", "заклики", "амнесії", що нагадували

стилем і змістом "амнестії" фон дем Баха-Залєвського, а разом з тим почалася "чекістсько-войськова операція по ліквідації німецько-українських, буржуазно-націоналістических банд".

Вже 26 березня, по тижневі після операції "Батутін", 206-й батальйон ВВ НКВД вирушив з-під Костополя на Збуж і Яполоть прочісувати ліси над Горинем, але, переправляючись через ріку, натрапив на курінь командира Гострого і після короткого бою, залишивши понад сто трупів, припинив свій рейд. Чекісти зрозуміли, що з "бандитами" силами батальйону розмовляти не випадає.

Після того пішли бригади, дивізії, панцерні з'єднання і летунство. Гасло "роздавіть" понеслося по всій країні. Пішли "давіть". 10 квітня вздовж Горині, 12-го — під Ленчином, 12-го з допомогою літаків і танків пішли на Пустомелівські ліси на Енея. Був наказ забрати його живим. Бій тривав дев'ять днів. Ліс клекотів, вибухав, горів, енеївці наклали гори ворожого трупу і відійшли до Ленчинських лісів за Случ. 26-го і 27-го відбулися завзятуці бої під Ленчином, під Городною, під Антонівкою, вздовж залізниці Ковель — Сарни... Всі вони, як правило, закінчилися для лісовиків переможно. Чекісти все більше й більше набирали до них пошани і разом з тим бажання зламати їм хребет.

II

Останні тижні березня відзначалися великими снігопадами, холодними вітрами, сірим, олов'яним небом. Зима, казали, обернулась назад хвостом і мститья за порівняно м'який грудень.

Планета в той час оберталася тяжко й повільно, простір був насичений мряковиною, земля лежала мов надгробний камінь, повітря було крижано-холодне. Навіть захід дихав полюсом, зі сходу ж різало гострим, як бритва, степняком.

Особливо неутульними видавались вечори й ночі. Довкруги шуміло, грюкало, вибухало огнем, ніби там десь щось валилося і не могло звалитися.

У цій холодній, згущеній атмосфері моталися, мов піскарики в сітці, люди. Хтось плював на них огнем і холодом з висот Урана чи Нептуна, прибивав їх до поліських багон, до берлінських руїн, до тихоокеанських глибин.

Але планета все-таки крутилася, сонце вставало й сідало, чергувались дні і ночі, креслились місяці й роки.

Велике село Дермань також жило своїм життям. Поки що оминала його лиха година, але вона стояла в повітрі, як грізне моменто, і кожна дитина відчувала її неухильне наближення.

— Кажу вам, — говорив якимсь пророчим голосом старий Михайло на Запоріжжі, — йдуть сумашедші! З ними не змовишся словом людським. На них не діють ніякі сльози... У, їхніх серцях ніколи не було милосердя. Вони не підбивають, вони неволять і ганьблять...

Це знав не один Михайло, це знали всі люди — старці й діти, ціле повітря. А тому всі що могли ішли в ліс. Ліси виповнилися ущерть і чекали. Під снігом, під холодним дощем, під тяжким небом. Лише дим зводився над лісом, ніби він десь там внизу безперервно тлів. А довкруги була глибока тиша.

Тиша була і в таборі Попівщини, куди Троян не приймав мирного населення. Він не казав навіть чому, він завжди був проти втягання всіх як є у загальний вир. Він лише подав на всі боки вість, що ні жінок, ні дітей не приймає, що це не табір для всіх, що це — фортеця і що тут лише ті, що б'ються...

На всій території цього шматка Волині — на південь від Дерманя через Мости, Гурби, аж до Шумська і далі на захід, через Антонівці до Білої Криниці і Крем'янця — розкинулось царство лісової армії. Це щось не теперішнє. Це вийшли з віків деревляни і дуліби. Це вони кладуть огні, всі оті курені Ясеня, та Сторчина, та Мамає, та Довбенка, та Бувалого й інших таких самих. Їх ніхто не знає, вони звільнилися від сучасного, відкинули навіть свої імена і вдягнулися в одіж минулого. Тут їхнє все. Їх жінки, їх діти. Тут вони готові впасти і знов увійти в свою землю.

На Попівщині у Трояна трохи інакше. Тут менше древности. Тут ось сам Троян із своїми вічними Царенком, Залізняком, Терешком, Булавою, Майданом і Хотиною, що, здається, злилися в одну в'язку людей у твердих шкуря-них одягах, міцно підперезаних, завжди чисто голених і зачесаних, ніби вони у звичайних казармах. Троян не любить імпровізації. Він не партизан, він — армієць.

У нього тісний зв'язок з найближчим відділом Ясеня на Гурбах, він знає маршрут ворога, знає, що це буде навала з двох боків, від Шумська з півдня і Будаража з півночі. І знає він, що там готують бригад п'ять НКВД, кілька панцерних бригад, з'єднання летунства, кілька батарей гармат — разом тисяч тридцять солдатів.

У землянці кашовара Пампушки, яку він зве Мир-Городом, чути губну гармонію знаного гармоніста і разом з тим вістуна Кобили, що любить посидіти у Пампушки. Світло пробивається всередину маленькою щілиною, що її величають вікном, а що насправді є димарем. Під казаном, вмурованим просто в скелю, варяться, як правило, полтавські галушки.

Двоє молодих помічників Пампушки у засмальцьованих советських ватянках сидять за так званим столом з неотесаних соснових патиків і бавляться в "дурня", на цей раз у заклад.

— Як виграю — виграєм. Програю — програєм, — каже один, що зве себе Кулею.

— А я кажу: так і так виграєм, — перечить Семен.

— Но... но... — мружить сіре око Куля. — Можемо, далєбі, й не виграти, їх же до чорта й трохи, а нас жменя без п'яти.

— Кажу — виграєм! — настоює Семен. — Я тобі кажу!

— Та знаю! Знаю! Ти! Ти завжди щось кажеш! — і Куля з розмаху криє тузом, а враз із тим справжнім матом.

— А чому б нам не виграти? — питає ніби сам себе Семен. — Кажеш, їх там багато? І нас багато. А не виграєм тепер — то завтра. Не вийде завтра — то в четвер. Не в четвер — на другий рік. І так буде, куме, що покоління, то й моління. А одного разу — бац і виграєм!

— Ну, так уже бий!

— Та б'ю! На!

— Та бий ще ось це!

— Та б'ю!

— А ще ось це!

— Далі не здужаю — беру.

— То, значить, хід мій?

— Твій.

— Маж!

— Мажу.

— А що скажеш на це?

— Беру знов!

— А тепер ти, Семене, шах і мат!

Семен сміється, але руки його дрижать. Його нутром побігла холодна хвилька і зачепила кожну жилку. Кобила, що лежить півмісяцем, ніби на гамаку, на купі лантухів з борошна, починає швидко грати польку-ойру, а Семен тягнеться за кisetом з махрою, крутить лапку і, блискаючи нервово очима, каже до Кулі:

— Но? Хіба ще раз?

Куля, що не любить цієї гри, але хотів би програти, каже:

— Давай! Але берешся — грай!

І вони грають далі, Кобила з ойри переходить на свою улюблену "Чи я в лузі не калина була"...

У кожному закутку Попівщини щось діється. На заставах бійці у криївках в білих кожухах сидять і підслухують шум вітру. Видається іноді, що він летить чорними звоями, як дракон, і сичить. На передпіллі його повно. Іноді так і кортить сипнути туди серію.

— Я, знаєш, ішов сюди не так шукати України, — розповідає один у землянці число десять, лежачи на прічі горлиць, — як, скажу тобі, вилити свій біль. У тридцять третьому мій батько й моя мати померли з голоду... Знаєш? Був такий! Сім мільйонів пішло. А вмирать з голоду... в Україні... Сам знаєш...

— Як не знать!..

— І я так собі думав: сім мільйонів? Ні! Якось навіть не хотілось вірити!

— Та й не віряться. Але чим далі воно буде віддалятися — тим буде його видніше. І я тобі ще кажу: його не забудуть ані діти, ані внуки, ані правнуки. Таке не забувається.

З іншого боку несеться тиха пісня "Ой забілили сніги", а то знов "Та була колись розкіш-воля", а за нею "А вже років двісті, як козак в неволі". Особливо гарзд виходить "Ой наїхали вози — гей, з України". Над усім шумлять старі, високі, коронасті сосни. А над соснами женеться західний вітер. І темнота глибока, мов океан.

Два тижні тривала ще пора зі снігами, а там вернулась година теплішого вітру, яснішого неба, бадьорішого повітря. Ліс перший відгукнувся на це прибуття, ніби музичний інструмент на дотик музики. Сосни Попівщини зашуміли, ніби випили по чарці горілки, берези, що їх тут також чимало, пустили враз сік... Навіть дуб, навіть граб завертілися по-іншому, по-весняному, їх тверде бростя набрякло і пом'якшало.

Унизу, як звичайно, земля дала перший квіт, перші білі, ніби з мармуру, проліски на високих зелених тичинках, особливо в місцях, де впертіше вдаряло в землю сонце під кущами ліщини. За пролісками пустився різний ряст — білий і синій, а за рястом фіалки дали свій перший свіжий, легкий запах.

Птахи робили також своє розумне діло: засвистали й загомоніли жовтобрюшки та синички, закрюкали поміж гіллям ворони, закричали чорні круки. Всі ці їх звуки творили ту вічну гармонію, що нею горда кожна весна.

Одначе справжньої весни не привів навіть квітень — панували всевладне деспотичні вітри сходу з жаско-похмурими ночами. Сонце намагалось прорвати їх хижу природу, але його зусилля були безуспішні.

Усі ці дні і навіть ночі Троян і Царенко не злазили з сідел. Їхні коні завжди були в милі, а обличчя в болоті, їх бачили в усіх місцях табору, поза табором, у Дермані. Їм все, мабуть, видавалось, що щось ще не так зроблено, що треба ще щось удосконалити, щось додати. Тому їх бригада, крім звичайних вправ, все ще пробивала кам'яні скелі, будувала гнізда на деревах, копала рови і клала засіки на дорогах.

— Ех, братіки! — вирвалось одного разу в Трояна з-під самого серця, коли він стояв на купі звалених стовбурів і дивився, як працюють його хлопці. — Дай нам трішки більше місця! Та трішки більше часу! Але й так добре! Між іншим, хочу вам сказати: за два тижні почнеться. І тому ще раз пригадую: хто боїться — випадай! Ще є час! Бо після буде запізно! Ще два тижні!

Але хлопці, заляпані болотом, ніби вони в ньому качалися, добродушно шкірили зуби:

— А! Командир! Хто боїться? Оговтались!

— Але — знай! Буде огонь!

— А чого ж!

— Командир! Чи можна слово? — озвався голос молодого, присадкуватого хлопчиська з бурхливою, попелястою чуприною.

— Кажі!

— От що, бійці! — почав хлопчисько. — Хотілось би мені, так сказати, висловитись... Командир наш на нас позирає і все сам себе питає: а чи

вони готові? а чи видержать? А я на нього поглядаю та й себе питаю: а чи видержить він? Я вже не раз казав: ми не прийшли сюди бомки стріляти, нас ніхто не гнав сюди по мобілізації... Ми прийшли... як його сказати... ми прийшли, щоб по-людськи як не жити, то бодай умерти! От і все. Так. Нас трохи замало, навіть коли взяти всю ту лісову армію... Замало! Що й казати — замало... Але це ми знаємо! Знаємо, скільки нас і хто ми! Знаємо, чого хочемо! Знаємо, що нас чекає! Так чого нам ще треба? Ми, братця, видержимо! — викрикнув він з усіх сил, на що присутні як один відповіли:

— Видержимо!

А котрийсь, видно, дуже гарячий, вирвався, ніби підстрелений, розкинув руки, як вітряк, і писклявим, мишачим голосом закричав:

— Товариші-і-і! Товариші-і-і! Смерть нам не страшна! — і при цьому розтягав комір своєї сорочки, ніби він душив його. — Смерть нам не страшна! Смерти ми не боїмось! Чи не правду кажу?

— Правду! Правду, Ведмедю! — кидали окремі голоси з юрби.

— Я, братця, кажу вам на лице! Я себе присвятив! І все! І досить! Я лише прошу за себе від Господа святого — не менше як сто! От моя ціна!

— Мало, Ведмедю! — кричали на нього злісно.

— На перших порах хватить, а там побачимо! Один на сто? Братіки! Чого хочете?

— Ха-ха-ха! — реготали з юрби.

— Нам кажуть — історія! А я вам кажу: не історія, а проституція! Коли б це, братця, була історія, хіба треба було б нам з вами отут... — оратор заплутався, не знаходячи слів, і раптом заплакав.

— Ге! Ти! Жени його! Як собаку — жени! — закричала на всі лади юрба. — Знайшов час! Циці закортіло! В шию!

Промовець і сам відійшов, лише один з товаришів підігнав його копняком в зад. Потім він сів осторонь на колоді, але сліз не міг здержати. Ніхто на нього не дивився, одначе мовчанка на хвилину запала.

— А я, Ведмедю, і не знав, що з тебе може бути такий лірник, — озвався першим Троян.

Вибухнув загальний, розбитий регіт. Тоді Ведмідь звівся, підійшов до гурту, сказав:

— Простіть, братці! — вклонився, ніби в церкві, і відійшов.

— Та звісно. Він, видно, з паламарів! — загомоніли в юрбі.

А найближчий Ведмідів побратим, Омелян, звернувся до Трояна:

— Командире! Я вам кажу: перший боєць! Тоді там на Плосьькому, на Застав'ю, кажу вам, купу їх наложив. Сам бачив! Б'ється, як чорт! Їй-Богу! А от очі має на мокрому! Що й казати! Задовго йому в тому Сибіру мочили. Казав, якийсь слідчий нерву йому ніжкою від стільця надвередив. А та стерва делікатна. Порушив — пропало. Не зашепчеш...

Сам Ведмідь пізніше виправдовувався перед Омеляном:

— Плакав! Так! Плакав! Але не зі страху! Можеш мені вірити, а можеш і не вірити! Плакав з жалю! На весь світ — плакав! На Бога жаль бере! Все ж таки, як ти собі не кажи... ми тут не з примхи! Як Господь Бог є у небі — може ж він бачити, коли людям засліпило... На брата того "єдинокровного" я вже давно плюнув. То просто худоба! Але є ще й інші... От чому жаль бере!

— А ти все-таки не плач, — промовив на це резонно Омелян, вистругуючи з патики рожен смажити сало.

— Легко сказати...

— А ти не плач! Сказано — не плач і не плач! Ведмідь підтягнув штани, шморгнув зворушено носом і з виглядом винуватого замовк.

III

Десь під Великдень, що припадав того року на шістнадцяте квітня, Троян дістав вістку від Віри. Вона писала:

"Мій вічний! Як ти й казав, я переїхала до Дерманя. У тітки Ксеньки. На Шпинківцях. Тепер тут майже порожньо. Зі мною також Уліянчик. Він здоровий і чемний. Хотіла тебе бачити — надходить свято. Мій час, ти знаєш, також надходить, і я сподіваюся вийти з нього переможно. Всі дні і всі години виповнені тобою. Але ти будь на своєму місці. Як ти казав: до останнього! Так треба. Я своє місце знайду! Твоя завжди і ввіки П."

Хотів був одразу їхати до Дерманя, але мав відбути нараду з командирами, вважав її дуже важливою, старанно до неї готувався, а тому відклав поїздку на другий день. Був це страсний четвер, хвилюючий, повний містерії день і разом зворушливий спогад про давно вже минулі і безповоротні дні, що тепер видавались фантазією.

Находив вечір. Троян сидів у своєму барачку, за столиком, над картою-генералкою, але нічого на ній не бачив. Купчив думки. Можливо, це остання така нарада. Його інтуїція була на сполох. Скликав усіх, навіть молодших командирів і кращих бійців.

Біля нього за другим столиком сидів Залізник, готуючи свій вічний звіт про "загальне положення". Стояла глибока тиша.

— Чи готовий звіт? — враз урвав тишу Троян.

— Є, командире! — відповів Залізник.

— Ну... а як ти думаєш, — спитав по хвилині Троян, — чи ми готові? — і подивився перед себе в якусь точку.

— Себто? — не зрозумів Залізник.

— Ну... взагалі... все видержати...

— А що тебе бентежить, командире?

— Та-а-а... думаю...

Залізник механічно постукує кулаком по столі. Цей рух впливає на Трояна, він швидко отямлюється, рвучко встає, обтягає шкуратянку, підтягає пояс з револьвером і кидає:

— Вибач, Максиме! — і виходить.

За півгодини в тому ж барачку, при світлі двох нафтових ліхтарень, на пеньках і так просто на долівці сиділо й стояло п'ятнадцять вибраних командирів і бійців, за столом президії сиділи Троян, Царенко й Булава, окремо на обрізку — Залізник у ролі секретаря.

Було півтемно, душно, тихо. Тяжкий запах виділяла кожна постать, обличчя, освітлені ліхтарями, здавались вирізьбленими на сірому камені.

Троян сказав кілька слів і цим відкрив нараду. Залізник стоячи почав читати свій звіт. Москалі зайняли Керч і Джанкой. Посилені бої під Тернополем. Просування на Закарпаття через Чернівці і Татарський просмик. Перший раз офіційно подано про смерть Батутіна. Останньої ночі Німеччину заатакувало 2000 літаків, скинувши п'ятнадцять тисяч тонн бомб. Бої на Пацифіку, бомбардування причалів на Новій Гвінеї, активізація фронту в Італії.

Далі інформації про свої сили, про сили лісової армії взагалі, про сутички біля Крем'янця, біля Ковеля, в околицях Смиги. Далі про наміри ворога, стягання сил в Шумську, Крем'янці, Дубні, Рівному, Острозі, Куневі, при чому Залізник накреслив перстень довкруги розташування лісу. Після того короткі висновки і кінець. Ще запити. Їх впало кілька, переважно характеру міжнародного. Як справа другого, західного, фронту? Що означають останні зміни в англійському кабінеті? Як Італія? Чи скоро почнеться офензива на німецько-совєтському фронті?

Залізник відповів сухо, коротко. Він, здається, кудись поспішає. Для нього все це якась формальність. І, коли запити вичерпались, він змінює тон голосу і урочисто проголошує:

— А тепер слово має наш командир. Пане командире! Присутні не раз чули мову свого командира, але цього разу вони слухали її з вийняtkовою увагою. Всі очі скерувались на Трояна. Він встав. Зовсім близько біля його голови висів ліхтар. Його права, засмагла, не свіжо голена щока ясно освітлена, ліва в тіні. Він хвилинку стояв мовчки, здається, шукав потрібних слів.

— Мої друзі! — почав Троян спокійним, але в дійсності схвильованим голосом, який потім йому весь час вривався. — Ми зібралися тут поговорити... Я кажу — поговорити... взагалі... без конкретної теми.

Люди, що знаходяться в нашому становищі, крім мови конкретного діла, мусять ще мати мову абстрактного уявлення діла, і не тільки в тій точці, де вони в даний момент діють, але й в тому, я б сказав, всесвіті, що до нього їх діло належить... У всесвіті, кажуть, нема відірваних явищ. У ньому кожна комаха виконує свою світову роль. Атоми буття взаємодіють.

Що хочу цим сказати? Дві речі хочу цим сказати. Перше: ми тут, у цьому лісі, у просторі тридцятьох десятин, не є відокремленим явищем не планеті розміром... Мені зараз випали з пам'яті цифри розміру нашої планети, але в кожному разі вони досить великі. І друге: мені хочеться, щоб ми тут діяли не лише як непоправні мрійники і не лише як запеклі фанатики, але й як свідомі, розумні, холоднорозважні реалісти. Воля людини лише тоді невгинна і залізна, коли вона свідома. Не вибух, не відрух, не акт, ображеного почуття меншовартости. І взагалі, боєць — не той боєць, що мститься, а той, що боронить право, правду й закон. І коли він робить це, знов-таки, свідомо.

Дві розроблені і незакінчені справи залишила нам у спадщину наша історія: наші стосунки з сусідами, передусім з москалями, — і нашу внутрішню несформованість, передусім на ґрунті нашої психології. Сотні років перманентної війни фактично в порожнечу і мільйони розірваних, мов старі лахи, душ, що за дрібничками не бачать сонця.

Це питання! Так, друзі. Москва і ми! Легко, навіть дуже легко сказати ці пару слів, але за ними, друзі, незліченні жертви і моря вицідженої крові наших ближніх. І нема кінця. Ось вони йдуть, сунуть валом, маси озброєних людей. Люті, як дияволи. Пройдуть нашими дорогами до границі, до останньої межі... Витовчуть поля, зломлять наш опір і проголосять: ми вже нарешті рішили! І пам'ятник у Києві з каменю поставлять генералові Батутіну. Ми вже, скажуть, рішили! Ми! Вони!

Розуміється, друзі, що це також рішення! Тож, як не кажи, все-таки триста років не триста днів і навіть не триста тижнів. Царювали ж і царі, і валуєви, і пани орлови, і всі вже були певні, що Мазепа — лише анафема

вовіки й віки, а на землі існує єдиний, великий, трираменний руский народ!

Тяжко, друзі, висловити це розумним словом, взагалі словом. Таких слів ще наша мова не створила. І, коли вдумуєшся не раз у цілу ту історію, видається, що ти обертаєшся в якомусь безрадно-глухому просторі. А коли прийшов Кобзар і коли брязнув тими своїми віковими кайданами за весь свій мільйоновий рід... коли рухнула та революція — та драконівська справа, та п'яна, розпусна баба, весь той Распутін дикий — та коли двигнули ті походи вздовж і впоперек, з тим своїм яблучком, болотяними, засніженими, пилужними дорогами, і, нарешті, коли з'явився той перший Дзержинський з мільйонами подірявлених потилиць — щойно тоді виповзла у всій своїй красі та, знов-таки, "розв'язка" московсько-київського питання.

Цю саму "розв'язку" несуть нам і тепер. Ось ще тиж-день-два — і почнемо розв'язувати. І виростуть нові могили, що будуть "з вітром говорити". А може, не буде й могил, а буде лише голе місце або якийсь парк, грище для дітей, як, наприклад, там над Дніпром над крутянцями або там у Вінниці над подолянцями. І знов панове в Кремлі одного разу здивуються: українська земля знов почала викидати свої черепи подірявлені — десять, дванадцять тисяч — тисячами й тисячами. Подірявлені черепи вилазять і вилазять з землі, мов зловіщі жуки. А прийде, панове, час, коли вони почнуть і літати, і квилити, мов стрільна "катюш". "Кожний думай, що на тобі мільйонів стан стоїть!" — кричав нам один поет, і вірте, друзі, що наші поети, як круки, як сови, як буревісники, кричатимуть і кричатимуть над тими черепами, аж поки вони не воскреснуть

205

і не полетять. Є-бо кривди, що їх не спалиш огнем, не вцілиш наганом. Українська земля не увігнеться ні під якими дивізіями!

Але нас, друзі, роздирає не так хтось, як щось. Це вже різними словами сказано, тільки не знайдено ліку на рану. —Бо рана наша не на тілі, а в... дусі. І не можна її назвати, бо ми її настільки соромимось, що боїмось навіть про це чути. І ніяка свідомість не матиме вступу туди, де кружлятимуть сонця цієї забороненої нами самими системи. У цьому наша слабкість. І ніякі кобзарі, ніякі каменярі тут нам не допоможуть.

А коли ми вернемося до реального, до нашого, до близького... Я пробував, друзі, свідомо, навмисне й цілеспрямовано, як експеримент, зложити цю нашу бригаду — бригаду огню, як таку, що не знала б границь і поділів на "ми" і "ви". І от тепер надходить час! Наш час! Нам треба буде скласти іспит. І прийняти рішення. Справжнє й позитивне.

Перед нами сьогодні гола істина! Завтра підуть на нас московські танки, а ми підемо проти них з голими руками й зубами. Але ми будемо гризти їх сталь, а коли вони пройдуть по наших кістках — наша залузька глина втягне нас у своє нутро, щоб одного разу вернути. На суд! Останній і страшний!

Розуміється, "північний брат" стягає довкруги нас свій перстень. Ще б пак. Але вже пізно! Так, друзі, вже запізно! Ми, друзі, підемо й переможемо!

На цьому командир скінчив. У барачку запала тиша, ніби після молитви. Ще ніколи не говорив він такими словами, так лагідно, так спокійно, так по-людськи. І ще ніколи так не хвилювався. Не всі зрозуміли його слова і образи, але всі вчули їх, ті слова і ті образи, ніби вислухали страсне читання про Христа, Юду, добро, зло, смерть і воскресіння.

На хвилинку вони перестали бути вояками. Торкались один одного, дихали одним і тим самим повітрям, думали ту саму думку. Неначе зрослися в одну долю, злилися в одне серце, скувалися в один удар.

Над ними проходив час. Той самий, вічний, без кінця й початку. Що був колись і буде колись. Що в ньому родились, росли, виростили і умирали всі планети, всі сонця, всі зорі, всі епохи, всі люди і всі комахи. Навколо них був їх простір — визначений і вимряний їм невідомим землеміром, як тільки вони увійшли сюди з лона своїх матерів і зробили перший порух у вічному русі буття.

І той час і той простір їм хтось хоче заперечити. Відняти. Позбавити права на них. Вирвати з їх рук, з душі, крові. Забрати і кинути під ноги, ніби це не люди, а кусні каменю, що з нього мурують дорогу.

Вони деякий час так сиділи, ніби чекали ще чогось, дивилися на свого командира, дивилися один на одного, аж поки не встав Залізник і не сказав:

— Отже, друзі, розмова скінчена! Добраніч!

Потім розійшлися кожний на своє становище. Був гарний, м'який, весняний вечір. Один минулий день сонця, і все довкруги змінилося до невпізнання. Ліс стояв спокійно, урочисті, маєстатні дерева, здавалось, про щось думали, на щось також чекали, по-своєму молились. Від них несло запахом їхніх соків, що під тиском сонця починали здійматися з жил землі і вливатися в жили цих великих рослин. Стояла велика тиша.

Троян не зупинився, як звичайно, в гурті старшин чи вояків — хотів бути сам, чи радше кортіло його осідлати Маруду і через порожні поля махнути на Шинківці. Віра стояла в його очах мов жива — тут, зараз, близько, на досяг руки, він чув її дихання, шелест її чорного сатину. Бути в цей час з нею, коли вона, можливо, приносить найбільшу жертву життю і родить йому сина, напевно сина, заступника... Боже, Боже! Це так є!

Десь опівночі Троян вийшов з барачка, щоб ще раз глянути на табір. Було темно. Тихо. Деревя стояли густими, чорними тінями. Все спало. Кожний приземкуватий барачок видавався врослим у землю каменем. У

просвітах між коронами сосон мерехтіли брильянти неба, а коли він вийшов на взлісся до передніх застав, на східному схилі, на пригірку, ніби на турецькій святині, горів останньої фази, майже прозорий черепок місяця.

Троян стояв і вдивлявся в передпілля. І пригадав одну картину з свого хлоп'яцтва. В такий час з неймовірною силою тиснуть спогоди. Пригадав, як однієї зими на Масляну, вертаючись із старшим братом пізно ввечері у заметіль з межирічного млина, вони саме на цьому передпіллі заблукали. Він виразно пам'ятає отой там далі яр, куди вони заїхали, де зламались їх сани і де вони мусли лишити борошно, щоб шукати дорогу до села. Пригадує ту ніч, той вітер, студінь і цей самий Попівський ліс, що видавався йому тоді таємничим і дуже привабливим на тлі білої порожнечі, що загрожувала їм смертю. Як той ліс звабливо шумів, як він стояв тим своїм грізним, чорним валом, ніби глибокий обрив якогось острова над розбурханим морем. Дуже виразно пригадує, як казав братові зайти до того лісу, розкласти багаття і чекати до світу. Але брат повернув коні без саней проти вітру і вони щасливо добилися до Залузьких хуторів, де жив брат чоловіка тітки Зіньки. Хтозна. Може, ця пригода допомогла йому вибрати це місце тепер? А може, ті різні казки та перекази, що ними овіяний кожний закуток цієї землі? Таж це у цьому лісі жив свого часу знаний пасічник Никодим Іваницький — кривий настоятель дерманської церкви, що сиділи на цій парафії добрих триста років, пресловутий чорнокнижник, що знався, кажуть, із самим дияволом. Взагалі у Дермані багато було відьмарів, відьом, чарівників, упирів, але цей був найсильніший — знав чорну магію і пробував пісок обертати в золото. А поза тим: то ж одна з дочок Никодима була бабою Віри. Віра про це ледве чи знає, але була то мати її матері, і звалась також Павліна, і була відьма на всю околицю, як повитуха, як знахурка і навіть як ворожка, бо замовляла вроки, пристріт, зуби, нав'яне, кровотечу і жила у цьому ж лісі отам далі на галявині, де і досі видно зарослий кущами горбок, що лишився з її хати, знищеної пожежею.

Як там було справді — Троян не знає, але є то гарна казка, і спогад про неї летить через віки від покоління до покоління і долетів аж до цього ось дня.

Містично бовваніла просіяна тонким просвітом місяця віддаль, спокійно гомоніли між собою своєю мовою сосни, лежали нерухожими луками три горби, і десь там далі — не видно — було мовчазне древнє селище.

Вертаючись іншою стежиною, Троян аж три рази натрапив на варту. А коли дійшов до свого барачка — зустрів при вході Терешко.

— Ти ще не спиш? — запитав Троян.

— Бачу, і ти не спиш, — відповів Терешко. — Щось хотів, може, сказати? Їх мова зайшла за майбутнє Свято.

— Маєш рацію, командире, — сказав Терешко. — По селах уже пішла чума. Вернули багато колись вивезених. Ось тут маю відомість, що у Дермані завербовано чимало людей, особливо жінок, до так званого "смершу"... Навіть дітей...

— Ну і? — спитав Троян все ще під враженням недавніх своїх ліричних спогадів.

— Та... думаю, що нам прийдеться ще більше замкнутися, — сказав на це Терешко і, не діставши відповіді, продовжував: — Думаю, що плановане розговіння з населенням ледве чи можна буде перевести...

— А! — перебив його Троян. — І так вони знають кожну нашу діру!

— Знають то знають... Мусимо не впустити до себе... Це вже твоя особиста справа... Та пані... Я їй передав твою писульку, але... Вона все-таки була в Рівному. Зрештою, це твоя справа... Я взагалі...

— Хумн! — муркнув Троян. — Все це проблеми. Розумію. Багато над ними думав. Маєш рацію! Мусимо замкнутись ще тісніше. Навіть перед самими собою!

— Знаєш, як це роблять "вони". Навіть ночувати бояться по селах, а вони ж все-таки ніби держава.

— Та-а-а! Держава! — буркнув і на це Троян. — Чортзна-що! Напустили страху, а тепер самі в ньому душаться...

Другого і третього дня — в п'ятницю і суботу — було довкруги ніби спокійно, але Троян до Дерманя не поїхав. Передав лише писульку. Вітав зі святом і обіцяв "при погоді й нагоді" відвідати. Про її "час" нічого не згадав.

Приходили з усіх кінців тугі вісті. Телефон у барачку командира не переставав піпикати, а Залізник не відривався від свого "телефункена" і свого темно-синього блокнота. Приходили й відходили командири різних відтинків, приїжджали й від'їжджали зв'язкові та кур'єри Довбенка, Докса, Ясеня. На Трояна, як на передпілля, ставили велику ставку і боялися за його висунуте становище.

Була соковита, аж до млости, парна погода, пашіли, мов нагріта піч, горби передпілля, їх сірі, протисонячні схили на очах зеленіли, у синьому, як лазурок, небі закружляли перші лелеки, на обрії за горбами замаячили верхи тополь, що їх звичайно не видно.

І був, як сказано, спокій. Лихий, напружений, але спокій. Спокійно також минула Великодня ніч — всипана зорями і свіжа до приморозку. У таборі гостре поготівля, на всіх кінцях застави. Але в Терешковому, як він казав, салоні, все-таки якимсь чудом з'явилася хлібина на зразок паски, дві — синя і жовта — крашанки і одна. писана знаним запорізьким "клинцем", писанка. Вість про це рознеслася по цілому таборі, і хто міг — заходив і хрестився, ніби у церкві, дарма що Терешкова буда від входу

до покуття була завалена, мов шопа, лантухами кукурудзяного борошна, картоплі, каністрами з нафтою і кухонним, підручним майном. Застелений парусиною столик з недогарком лойової свічки пишався над усім тим добром, мов престол.

А коли і ранок прийшов спокійно, Троян звелів повиносити з усіх кутків всі, які лише були, подобизни столів, розставити їх попід соснами, і опісля всі, хто не був у службі, засіли за розговіння. З'явилась перед кожним порція білого хліба, шматок ковбаси і крашанка. Посередині столів появилися ті самі Терешкові пасочки з лойовою свічкою. Потім знайшовся і "піп", що проговорив кілька молитов, а зокрема "Нехай воскресне Бог і згинуть всі вороги його"; ще пізніше всі в один голос проспівали три рази "Христос воскрес", при чому очі у багатьох поїнялися вогкістю. Не обійшлося й без промови — годі було не сказати кількох справді теплих слів, дарма що Залізник, якому саме припала ця роль, намагався, як і звичайно, бути залізним. Але ж біля нього сиділо не залізо, а тіла і душі, як він сам казав, хоч за кожною спиною висів автомат на двадцять п'ять набоїв. Кожному пригадалося те, що його годі затерти навіть світовою війною, — мама, батько, сестра, брат, радісне "Христос воскрес", дзвони, що бушували цілими днями, мов тайфун, юрби людей, що цвіли, мов жоржини, що виводили на цвинтарі "кривого танця", або "билися" крашанками, або співали "Ой вже весна красна", або вечорами при перелазях стояли парами, очманілі від кохання. Бійці сиділи за тими своїми столами, і їх годі було пізнати, і навіть Терешко не міг тут нічого допомогти, бо й сам командир занімів і посірів, мов дубова кора, ніби він раптом змерз. І його пекла і наскрізь пропікала власна справа. Хто може у цій катастрофі, у цьому всесвітньому потоці, у цьому вулканічному зриві щось ще сказати, коли всі душі перемішалися, мов зерно з половиною, і нема вже ні матері, ні сестри, а є лише ворог.

Ніхто не скаже: весь світ брехня, облуда! Але на правду як це все назвати?

І проте все-таки було свято, хоча карикатурне і дуже перемішане з трагікою всесвітніх буднів, що були тортурами для кожного серця, яке не

забуло ще битися, мов птах у клітці, зненацька позбавлений сонця й простору.

Бійцям, а особливо з поблизьких осель, страх як хотілося поставити чортом чуба і податися на цілу ніч до якої-небудь Пріськи на Шинківцях чи Залужжі або завалитися днів на три до кума на Запоріжжі і випорожнити з ним бодай сулію перваку, щоб отак усе пекло довідалось, що сьогодні празників празник. Ба! Хотілося! Мало чого не хотілося.

А як тільки скінчилось розговіння, як тільки на столі залишилось само яєчне шкарлупиння, піднявся Булава, що сьогодні був черговим старшиною табору. У нього сирий і рвучкий голос. Його команда завжди шорстка і гостра, а тепер вона прозвучала як удар. Усі на свої місця! І ніяких вияснень. Над Бущенщиною знов літаки. Вони скинули летючки. Кілька їх дісталось і до Попівщини. Закликають піддатися, боротьба, мовляв, безвиглядна, всім і все дарується, нікого не будуть карати. Підписані письменники з Києва, генерал, якийсь секретар партії. Але не тільки летючки. Увечері передали з Чеської Борщівки, що дві бригади енкаведистів наступають від Шумська на Гісерну. І що з ними вже стялися відділи командира Андрія Шума. Звідти було чути гарматну стрілянину.

Цього ж вечора стало відомо, що кілька бригад з танками й гарматами появилися й в інших районах. Цього ж таки вечора зі сходу насунула велика, чорна хмара, і до ранку земля знов була вкрита білою верствою снігу. І хоча до полудня в понеділок сніг згинув, однак повітря було вогке, пронизливе, сіре. Над лісом перелетіли три літаки, знов скинули летючки, вимагаючи капітуляції, визначаючи навіть час — п'ятницю двадцять першого. Інакше буде зле. Інакше треба чекати найгіршого. А на доказ того Мизіч, Півче, Мощаницю і Будараж обсадило військо.

Ліс мовчав. Навіть згасли огні. Ночами було тихо і темно, мов у гробі. Минуло ще кілька днів, по селах, кажуть, робили мітинги, вербували людей бити "німецько-фашистські банди", мобілізували, реквізували. До

лісу тяглися люди, троянівцям нелегко було відсилати їх назад, пояснювати й переконувати. Що можна тим людям сказати? Їх відсиляли до Бущенщини, де творилась окрема бригада добровольців. Але ж жінки? Але ж діти?

IV

Минали дні і ночі, напружені, на самих нервах, без сну, без їжі, у постійному поготівлі на становищах, на заставах. Забувся хід часу, зникав простір. З вечора, з неділі на понеділок, з двадцять третього на двадцять четверте, в напрямку Мостів на захід розгорілась гарматна стрілянина. Згодом, у тому ж напрямку, вечірнє небо освітілось пожежею. Розвідка донесла, що курені Довбенка і Сторчана пробували прорвати лінію облоги, але це їм не повелось. Бій тривав цілу ніч, цілу ніч горіло небо, перстень облоги стягався, а над ранок ворожі лінії минули Мости і залягли під самим Гурбенським узгір'ям навпроти становищ Ясеня.

Того ж понеділка Троянові стало ясно, що його табір обійдено, що він лишився поза перснем облоги. Залишалось використати нагоду, намацати ворога і вдарити по ньому двома протилетунськими гарматами, знайденими при відступі німців, ще не вживаними, але зовсім готовими до вжитку.

Того ж дня, у тому ж напрямку стрілянина перейшла в барабанний гуркіт. Троянові гарматники гарячкове шукали ціль, і, коли, здавалось, її намацали, загриміли перші стріли. Бійці з напруженням слідкували за гуркотом і свистом своїх стрілен, луна котилась під Бущенський ліс, відбивалась від нього і верталась назад під Дермань. Не було контролю влучання, били навмання, але згодом з обсерваційного пункту Видумка, що біля Чеської Борщівки, змогли уточнити влучання, і по деякому часі ворожа батарея замовкла.

Табір ожив, підбадьорився, набрався духу, і, коли з Чеської Борщівки передали, що збито ворожу батарею, радість була велика. По якомусь часі звідти почала знов бити ворожа гармата, але сама ця коротка перерва багато значила, особливо там, під Гурбами. Настрій було встановлено, і, коли з Верховеччини нагло появились ворожі сили, бійці Царенка зустріли їх такою зливою огню, що ті негайно відступили.

Весь день і цілу ніч тривав бій під Гурбами. Над ранок двадцять п'ятого почало трохи втихати і ніби віддалятися. Замоккла ворожа гармата, і чути було лише окремі кулеметні серії. Десь коло десятої на Попівщину почали прибувати перші учасники тих боїв, що вночі продерлися крізь ворожі лінії. Оповідали, що москалі розгромили становище Ясеня, оточили курінь Сторча, що сторчанці бились до останнього, а тих, що за браком амуніції мусіли здатись, вибито впень. Сотні трупів — військових і не військових.

Москалі мали також великі втрати, були знищені одна їх батарея, кілька танків. Але бій тривав далі. Курені Докса, Довбенка і Мамає вимкнулись з оточення і зайняли нові позиції далі на південь у напрямку Суража.

На Попівщині не було весело, ніч з вівторка на середу була тривожна, сподівались атаки, тим більше що звечора над табором пролетіло кілька літаків і скинуло кілька бомб. Бомби не спричинили ніякої шкоди, але це був знак буревісний.

Бійці і командування їли й спали на становищах. Панувала сувора тиша, але все мовчало. Спробував був, як звичайно, гомоніти Ведмідь, що із своїм незмінним Омельком займав тепер, як він казав, найвище становище, бо на старій сосні. Мов звідтіль найкраще поле обстрілу, усе передпілля, з усіма горбами аж до Залужжя. Омелько спочатку перечив, мовляв, нас тут зістрелять, як ворон, але Ведмідь настояв на своєму, влаштував гніздо, і навіть зі сталевим щитом, що його вирвав із старого танка.

— Мене навчили фіни, — казав він, не уточнюючи, коли і де. — Там була на тебе кожна сосна. Диви, яке "полюшко-поле" перед носом! Лише коти кулею!

— Гаразд, гаразд. Але ти там загачись за сучок і здрімни бодай на хвилину, — відповідав Омелян, якому Ведмідь надокучив своїм вічним гомоном.

— Встигну! Надрімаюсь! Буде час! Дай хоч душу вилити!

— Та вже нарешті вилий! — сердився Омелян.

— Такого одним словом не виллєш. Надто воно накіпіло! А тут диви яке повітря. І ось вечероньку підносять. Ей, ти там! — гукав Ведмідь згори на кухаря, що розносив вечерю. — Останнього разу я на твоїй котлеті зуба зламав!

— А навіщо вони тобі, зуби? — казав спокійно куховар, накладаючи до спущеної на мотузці їдунки якоїсь саламахи.

— А чим танки гризтиму? Ех, — казав Ведмідь, заїдаючи саламаху, — прийшов і мій час. Я йому не раз казав, тому Звереву на Луб'янці, тому чортовому синові, а він тільки сміявся, не розумів мене. Що значить — прийде? Поки він прийде — з тебе хіба мох лишиться. Ей, братік, братік! Єдинокровний! Ось дай дихнути! Допекли! Так уже допекли, до самого дна доїли, до печінок... — Омелько на нижній гілці поворушився. Ведмідь на нього не зважав: — Трапиться тобі на сто літ одна така нагода, і хочеться все зголити. Всі ті сто років! До останньої волосинки!

— Набридло, Ведмедю, все те твоє скиглення! — озвався Омелян.

— Мені ще більше обридло! Тому й заліз на оцю сосну! Мені також було б приємніше потанцювати на балу у фраку, ніж тут сидіти. Що? Може, не так? Але ж вигнали з хати в п'ятнадцять років, гонили по всій

шостій частині земної кулі, поки не загнали сюди! Мені це також набридло!

— Але ти завжди те саме й те саме! — перечив Омелян.

— Чим, знаєш, бочка накісне, тим і смердить. А коли думаєш, що краще все замовчати, — твоє діло. По-моєму, замовчана правда нікому не принесе добра. Таке мусить переболіти! А тоді, може, хтось отямиться. Звичайно, не я... І не ти... Колесо історії, як кажуть, крутиться, і, може, з'явиться якийсь такий Вашингтон і на цій землі... А може! А може, якраз! Не віриш? Не така, кажеш, душа? Знесе Сталіна, але не знесе Вашингтона? А саламаха, кажу тобі, Омеляне, цим разом смакує, як марципан. Лише трохи замало, — закінчив свою мову Ведмідь.

— Здається, ти й на Кавказі бував? — по короткій мовчанці озвався знизу Омелян.

— Де я, спитай, не бував... Як видужали мене з мого столітнього миргородського гнізда отого проклятого тридцять другого — отаким ще голопузим, так аж до цієї сосни мотаюся між конституціями і проституціями, мов замотеличена вівця. Батька десь там... на Воркуті... на драглі... А мати під тиском сталінської опіки віддала Богу душу... Таки того ж тридцять третього. Географія, що й казати.

— А як ти попав до фіна? — зацікавився Омелян.

— Та... попав... — неохоче відповів Ведмідь. І по хвилині додав: — Ех, фіни! Ех, скажу тобі, народ!

Ведмідь замовк, чекав, либонь, ще запиту, але знизу почулося щось як собаче гарчання. Він глянув униз і побачив, що Омелян, звисивши голову каблучкою, спить.

— Ей, там, герої ще живі? — почувся з землі голос командира.

— Живі, живі, командире! Як білочки!

— Тримайтесь!

— Тримайтесь, командире!

Троян ішов від застави до застави, від гнізда до гнізда. З ним його новий ад'ютант Прохор. Підходив до кожної стійки:

— Здорові, молодці!

— Здоров, командире!

— Як дихаємо?

— Гарзд, командире!

— Повечеряли?

— Ще й як!

— Так кріпиться!

— Видержимо, командире!

Йшов далі. Було темно. Неба не було. Часом накрапало. Як звичайно, шуміли сосни. Під ногами потріскував трусок. Інколи ноги на щось спотикались. Троян бурчав. Прохор присвітлював ліхтаркою, ощаджуючи батарейку.

Доходили до передових, до далеких і найдальших. Поле. Ніч. Вітер. Над Бущенщиною заграва пожежі.

— Спіть по черзі, — казав командир. — Зміни не буде. Але не проспійте царства небесного!

— Як бетон, командире! — відповідали йому. І так до четвертої години. О четвертій Троян іде до свого лігва. Там блимає каганчик, біля телефону чапить помічник Залізняка, Кирило, а сам Залізник пріє біля свого радіоапарата.

— Щось нового, Кириле? — питає Троян.

— Нічого, командире, — відповідає Кирило. — Товариші підбирають свою згубу! — додав по хвилині.

— Цікаво, скільки їх там згубилося?

— Соток на сім, кажуть...

— Но! Думаю, переборщили.

— Хтозна. Перли просто валом... А їх чекали на честь і сумління.

— А як там світ? — питає Троян Залізняка.

— Стара юшка, командире. Здають Крим. Готовлять ніби офензиву на Броди. З Італії якісь там дивізії перекидають.

Троян зробив якийсь неозначений порух рукою і, не роздягаючись, приліг на лавці з нетесаних соснових тичок... По хвилині він уже хрпів. А ще по хвилині заснув і Залізник, просто сидячи, спершись на глиняну стіну. Згодом заснув і Кирило. Біля телефону сидів залізний Прохор, що міг найбільше видержати, але його очі також злипалися.

Поволі, обережно, під дрібний весняний дощик надходив по-вовчому сірий ранок. Ліс ще спав. Лише час від часу хтось десь кудись, мов сновида, рухався. Прокидались звільна птахи, що ще якось тут задержались, починала просікатись, мов мереживо, перша зелень беріз, під ногами забриніли рослини, що висотувались з п'ятьми ночі.

Зі світанком прокинувся і Троян, але діла для нього ще не було. Телефон мовчав. Змінена варта не принесла нічого нового, розвідка з Дерманя, Мизоча й Лебедів також була скупа. Небо так само було спокійне — лише затягнуте і брудне. Большевики, видно, зализували рани і підтягали резерви.

Годинник вицокував хвилини і години. О шостій задиміла кухня. О сьомій прийшов чай. О восьмій змінено варту. Біля дев'ятої почало ясніти небо, відкриватись поле. Біля десятої затиш дощ. Обережно проглянуло молочної барви сонце. Потеплішало. Запарували поля, горби, сосни. Під вечір протряхли польові дорожини, засіріла глинкаватка.

Вечір із своїм червоним, на вітер, заходом міг би вважатися також спокійним, коли б не літак, що появився над Попівщиною і сипнув жмутами задрукованого паперу. Сталін і всі інші закликали піддатися. Нічого, мовляв, не станеться. Амнестія. Хлопці були вдоволені з паперу. Ведмідь знов обговорював загальне становище, не зважаючи на протести Омелька, що бажав лише спокою.

— Дивуюся, — бурчав Ведмідь, справді по-ведмежому.

— Ти завжди дивуєшся, — відгризався Омелян, якому ті коментарі в'їлися в печінки.

— А ти ні? — питав спокійно Ведмідь.

— Ну, чого? Ну, з чого?

— А хоч би з тієї амнесії.

— О! Сам кажеш, що накис тим квасом до шпіку костей, і все ще дивуєшся!

— Бо дивуюся! І буду дивуватися! І до самої смерти! Бо це диво! Скільки вони разів уже прощали!

— Сім разів по сім! — глумився Омелян.

— І нікому ніколи не простили, — мрійливо продовжував Ведмідь. — От уже дійсно характери!

— О! Тобі лише прости! — казав на це Омелян.

— Та... Вони це знають! Але все-таки вони чогось і не знають... Вони, наприклад, не знають або не хочуть знати, що кожна брехня — брехня! Якою б вона не була мудрою!

— А ти гадаєш, що відкрив цим якусь Америку? — питав Омелян.

— А що думаєш?.. Є Америки, що їх відкриваєш, а не відкриєш. Що на брехні не можна будувати правди — ніяка Америка, але разом Америка. Так! Ти знаєш, я знаю, всі знають. Говорять, повчають... А є істини, що їх не можна обходити! Не можна, Омеляне!

— Чого до мене чіпляєшся? Глупота! Все глупота! Нічому не дивуйся! Люди є люди — такі, сякі, але завжди люди, а тому вони роблять по-людському. Вискочити з власної шкури ні тобі, ні мені, ні їм не вдасться, а що ми ось ніби даремно лємо кров, борюємось за свічку, яку завтра згасить вітер — ні нам, ні їм, — це вже інший табак, але з того ж поля. Можна б, можна б! Усе можна б! Але, видно, не можна! Наші мозки так зіплено, що вони ось бачать, але не бачать. Заспівай краще "Стелися, барвінку". Не люблю пустих слів.

На цьому глибока філософія Ведмедя урвалася. Він замовк і мовчки дивився в небо. Омелько також замовк, але він дивився у землю. Чекав на вечірню мамалигу.

Ніч була знов довга і марудна, на цей раз ясна і холодна. Далі всі сиділи на становищах, лише у землянці командира було рухливіше.

Десь опівночі прийшли люди і сповістили, що ранком може щось статися. З передньої застави привели чоловіка. Казав, що з куреня Докса, але як притиснули — признався, що його послали, що він недавно вернувся з Сибіру, що втратив там око і що йому й так "жизнь махорка" і він найрадше пристав би ось до цього гурту. Залізник на це відповів гостеві, що пристати йому сюди годі, бо тут і так затісно.

— Йди собі, чоловіче Божий, звідки прийшов, віднеси їм лише оце, — сказав і передав одноокому саморобного конверта з летючкою, на звороті якої красувався образ осла з написом: "Хіба ще я можу вам повірити!"

По таборі пішов, ніби шелест, новий наказ — поготівля. Троян знов обійшов усі становища. Рішили обсадити й передпілля, де на кожному з горбів заготовлені криївки. Подали скоро сніданок.

Холодний, сонячний ранок, вітер за ніч змінив напрям і віяв зі сходу. І все ще було зовсім спокійно.

Коло десятої години у землянці штабу запіпікав телефон:

— Увага! З Дерманя на південь виступив відділ силою батальйону! Автоматичне озброєння. Міномети.

— Галльо! Мизіч! Батарея з чотирьох гармат у ярку за три кілометри на захід від Дерманя!

— Галльо! Лебеді! Звідсіль вирушив відділ силою п'яти танків.

— Галльо! Тут Царенко! У Верховеччині помічено рух!

— Літаки! — доносили з передніх місць обсервації.

— Бригадо! Під землю! — пішла команда.

Хвилин за п'ять зовсім низько, з ревом пролетіла ескадрилья з п'яти літаків, і ліс зашумів від вибухів перших бомб. Задрижала земля. Фонтани зривів. Затріщали сосни. Тут і там появились свіжі кратери. Ще за хвилину пролетіла нова ескадрилья — і нові вибухи. А разом узліссям лягла перша смуга гарматного огню, за нею друга, третя, четверта, п'ята... На обрії замаячили силуети танків.

І щойно тоді зрозуміли троянівці, навіщо копали вони ті ями, навіщо пролили стільки поту. Вони тепер сиділи в них, як у запічку. Зверху барабанило, товкло, за комір сипалась глина, у вухах тріскали перетинки, очі сліпило димом, горло залягав згар. Здавалось, що це триватиме вічність, але минуло лише чверть години і знов запала глибока, приголомшлива тиша. І всі були зовсім цілі.

Троян, що лежав на передпіллі у своєму бункері і напружено стежив у бінокль за полем бою, міг бачити весь обрій на північ, танки, що виринули від. Залужжя і почали поволі наближатися, чисельні силуети людей за танками, Він дав наказ своїм гарматчикам і вже за хвилину міг бачити перші розриви стрілен і виразний розлад ворожої лінії. Другий наказ — і з трьох горбів передпілля впертим перехресним огнем брязнули його кулемети. Ворожа лінія зупинилась, задимів чорним димом і вибухнув один з танків. На третій наказ вся бригада ударила повною силою по всій лінії, всіма своїми засобами. Ворожа лінія залягла.

Але негайно в повітрі засвистіли гарматні стрільна і взліссям знов лягла огненна смуга. Били по самому Троянові, били по лінії взагалі,

вичувалися втрати, місцями вривався власний огонь. Ворожа лінія знов здіймалася і знов рухалась вперед, і її не можна зупинити. Ворожий огонь далі крив становища. Не можна було глянути, ворухнутися.

Напружено, вперто, непомітно бігли хвилини. Ворожі лінії наближалися. Ось вони вже по цьому боці взгір'я, ось обертаються проти кулеметних гнізд, ось уже заговорили їх кулемети, ось нарешті вривається ворожий гарматний огонь. П'ятсот-чотириста метрів!

— Прохоре! Готовсь! Ще п'ять хвилин! Триста метрів! Двісті п'ятдесят! Бригадо! Огонь! Слава!

З дір, з ям, з кратерів, просто з-під землі вихоплювались люди, залягали на розтрощених позиціях, і полилась нова огненна злива — шквал за шквалом, мов ураган. Не було назад, не було здатися, до кінця, до краю.

Сам Троян також ухопив кулемета і строчив з нього по передпіллю, по всьому, що там рухалось. Не було більше команди, ладу, співгри. Били всі, скрізь, чим хто міг і як хто міг.

І нарешті ворожий натиск помітно ослаб. Передусім його передніх ліній. Ще кілька хвилин, і він ослаб зовсім. Троян бачив у бінокль, як по схилі горба бігли люди в протилежному напрямку, а три танки, що підійшли були сливе під самий ліс, нагло повернули назад.

— По танках! — закричав Троян, але його гармати чомусь мовчали. Зате бив збоку один його міномет, і справді по танках, хоча вони все-таки повзли далі і поволі сховалися за схил.

Ще чверть години, і передпілля Попівщини спорожніло. Далеко збоку стояли лише два танки і в різних місцях, навіть голим оком, видно було трупи вбитих і ранених. Легше ранених большевики, видно, забрали з собою.

Тоді замовк і огонь троянівців. Не було більше цілі. Падали тільки окремі постріли, окремі кулеметні серії, але згодом затихло і це.

— Чиста робота, хлопці! — кричав розпалений Троян, коли здавалось, що вже атака не повториться. — Якщо з усієї сили навали трьом десяткам вдалося винести звідсіль цілі кості — вони можуть говорити про успіх. Але, хлопці, до діла! Латайся! Вони нас так не лишать!

Вилазили з ям брудні, чорні, ні очей, ні носа. Розметані "салони", розриті окопи, потрощені сосни. Почали грабатись, виноситись, обчищатись. По часі задиміла кухня, на губній гармонії загравав польку-ойру Кобила...

А що там Ведмідь та Омелян на тій самій сосні? Живі! Їй-Богу — живі! Лише страху наїлись.

— Маєте щастя, що не у ваш бік лило, — казали їм.

— Щастя завжди з хоробрими, — відповідав на це Ведмідь, що мало був не збожеволів, як тільки вгледів ціль. — Знаєш, — казав він опісля, — оця моя зараза, — і вдарив долонею по "дьюгтяреві", — як тільки їх побачила — сама почала гуляти. От ніби й нежива личина, а тільки торкнешся хвоста, і вже сипле! Кажу, як тільки вгледіла отих танкістів — бр-р-р! бр-р-р! Думали було п'яти мазати, а вона — бр-р-р! бр-р-р! — по п'ятах, по п'ятах!

— Параноїки! — озивався Омелян. — Гадали, простягнем отак ручки — і бери! Голенькими! Ти, Ведмедю, далєбі всі ті свої дурні сльози сьогодні викупив з процентами! Але тепер, братця, держись!

Усі знали, що треба держатись, а тим часом, хоч сонце ще не сіло, половина бійців уже спала покотом, хто де впав. Не стало нервів, не вистачало м'язів. Не допомгло ніяке припрошування кашоварів. Лише санітари ще якось трималися — виносили мертвих та ранених.

— Бра-а-атці! — благав поцілений у живіт. — Доби-и-ии-те!

Його підібрали на ноші і понесли вглиб лісу, до санітарних барачків. Горе — брак медичної сили. До Дерманя нема більше доступу, а тут самі санітари. І рана на рані.

Поки що всі, і сам Троян, знали, що треба перевести дух, відпружити тіло. Кожного гнули до землі недоспані ночі, перевантажені нерви, перезужиті м'язи. Троян ще ходив, бо мусів, але голова його була мов з олова, і, здавалось, ось-ось її не вдержить.

— Тобі, комадире, слід би проспатись, — казав Булава, який сам ледве рухався. — Ми тут і без тебе впораємось.

Командир мовчав, обходив румовища, виходив на взлісся, вдивлявся у мертвий простір. Сонце сідало за Борщівкою, лягали тіні, спокійно стелились горби. І враз досягнув до нього розпачливо-благальний крик:

— Добе-е-ейте! Добе-е-ейте! Раді Христа — добе-е-ейте! — Тваринний, смертельний, з останніх сил. Троян ледве сприймав враження, але його вдарили ті дивні звуки, і особливо якось контрастове прозвучало те знайоме "ради Христа". Ради Христа — добийте! То вони ще пам'ятають те ім'я? Чи, може, воно пригадалось лише тут? На грані? А може, це викрик розпуки? Остання апеляція?

Троян знайшов начальника своїх санітарів, такого Михайла, що його жартома ще звали Архистратигом.

— Чи можете підібрати ще й там тих, на полі? — звернувся до Михайла.

— Але ж куди? — благальне спитав Михайло.

— Знайдіть якесь місце!

— Нема! Ніякого місця! І своїм бракує! Ледве ось перев'язали... Таж вони всіх наших добивають... І навіть полонених. Шістдесят сторчанівців упень вибили. А там же саме ен-ка-ве-де... І все лише тяжко ранені — легких самі забрали... Вони нікого не беруть до полону, — ще раз повторив Михайло.

— Так піди й добий! — сердито сказав Троян.

— Я? Ранених? Ніколи!

— Тоді чого ми з ними воюємо?

— Ви краще знаєте... Може, саме тому...

Михайло ледве тримався, його білий халат був весь у крові, він щойно зробив кільканадцять перев'язок і одну наглу операцію. Його помічники так само падали з ніг.

Проблема зосталась нерішеною, не було кому йти. Барачки й криївки переважно в руїнах. Барачок команди також пошкоджено, але він ще стояв, і в ньому за апаратом, весь чорний від сажі, сидів Залізник, а біля телефону незмінний Кирило. Прохор робив порядки, усував грузи.

— Ну, як там наш зв'язок? — спитав Троян.

— Слабо, командире. Одна тільки лінія. Порвали. Послав монтажистів. Але чудо: лінія з Дерманя діє.

— Мабуть, забули, — сказав Троян. — Ти ту лінію просліди, може, примазались...

— Прослідити. Здається, нічого, — відповів Кирило.

— Нічого то нічого, а диви, як цільно нас мотлошили, — сказав Троян.

— Всі наші точки знають. На Гурбенщині з місця всі склади відкрили. Три роки збирали інформації. А тепер он у Дермані мітинг, самі баби. Збирають ніби, щоб з дітьми гнати на нас перед танками, — сказав Кирило спокійним тоном.

Троян мовчав, думав. Очі його закипіли, повіки спухли, губи порепались.

— Тоді не можна далі чекати, — промовив. — Мусимо самі наступати. Цікаво, де їх штаб?

— Там-таки... в Дермані... в семінарії. Якийсь Смірнов.

— Тоді от що, хлопці... Лягайте по черзі і спіть. На другу годину ночі, Прохоре, буди і скликай командирів. І тут же приліг на нарах і одразу заснув.

Весь табір від краю до краю, з усім добром і майном, з усіма соснами і березами поринув у глибини тяжкого сну. Була чорна як вугіль ніч. Ніде й ніщо не вказувало, що тут лише кілька годин тому відігралась величезна трагедія. Як тяжко! Як неймовірно тяжко! Не знайдеш ніякого слова, ніякої думки ні в кого і ніде. Заніміла земля тугою, безмежною німотою!

А точно о другій годині сонний Кирило будив командирів. Троян сам встав.

Почалася нарада. Було — за, було — проти. Виходу іншого нема. Коли пошлють жінок... Зрештою, міняти місце все одно треба. Наступати також. Особливо тепер, зараз, поки вони ослаблені, поки зайняті більшим ділом, мають великий фронт. А після цього питання інше: де знайти краще місце? Все-таки тут ще можна боронитися. Треба ж мати якусь випадову базу. І саме тепер, коли ще можна діяти більшими

з'єднаннями. На випадок їх перемоги на фронті — прийдеться розбиватись на дрібні частини. Тут ще можна прийняти кілька навал, навіть таких, як учорашня.

Більшість присутніх були за цей останній план, зрештою, й сам командир поки що не бажав відриватись від цього місця. Але як з тими жінками? А що, як справді їх поженуть на ліс?

Питання було складне, і відповідь на нього знайти було нелегко. Але воно рішилось само собою. Не скінчилась ще нарада командирів, як у таборі вдарили на тривогу. Було не більше як п'ята година, небо на сході шойно заясніло, як від Верховеччини почався наступ. З сили огню можна було судити, що ворог досить чисельний. До того над лісом пролетіло кілька літаків і в різних місцях упали бомби. Головна лінія бою цим разом лежала на північно-східному відтинку табору. Ворог заліг у Верховецькому лісі.

Почалась стрілянина, але справжнього наступу не було. Стало світати. Стрілянина тривала. Над лісом час від часу пролітали літаки, скидаючи бомби. Творилося враження, що ворог хоче відрізати табір від великих лісів і витиснути троянівців на чисте поле. Зі світанком стало відомо, що в самій Бущі вже є якийсь ворожий відділ, що збирається рушити на ліс у напрямку Попівіцини. Незабаром прийшла вість, що ворожий відділ появився в Новмалині. Це означало, що відрізають від головного терену лісів. Це значило, що їх хочуть вивести на поля між селами Дермань, Борщівка, Будараж, тобто назустріч найбільшим ворожим скупченням. І єдине, що ще до певної міри облегшувало становище, було те, що в лісі Бущі і Верховя знаходились досить чисельні залишки куренів УПА, які нашвидку формувались у нові бойові одиниці. Це до певної міри поширювало обшир діяння партизанів.

Зі сходом сонця натиск від Верховеччини значно послабшав, а згодом ущух зовсім. Ворог відійшов до лісу, стрілянина затихла. Наступила зловісна перерва. Бригада поснідала. Чекали чогось нового, можливо,

того самого наступу з жінками й дітьми. Виступати з лісу на чисте поле серед дня не було можливим.

Час минав, але ніякого наступу не помічалось. Нічого нового не приносили також лінії зв'язку з Дерманем. Передпілля лежало в такому самому вигляді, як його залишено після вчорашнього бою. Не забрано ні мертвих, ні ранених. Не підібрано навіть бойового знаряддя. Ліс стояв спокійно, сонце почало гріти. Бригада лежала на своїх бойових становищах.

Щойно коло десятої вдарили на тривогу. Літаки. Незабаром з північного боку появилось й пролетіло над лісом з'єднання літаків. Знову впали бомби. На цей раз запальні. В кількох місцях ліс почав горіти. Бійці кинулися гасити, але даремно! Ліс був сосновий, густий. Облиті фосфором, дерева палали як смолоскипи. Потягнуло задушливим згаром пожежі. Саме в цих місцях розташувалась таборова санітарна база, повна ранених, і їх спішно приходилось переносити в інше місце.

А ліс горів, з кожною годиною становище гіршало. Біля дванадцятої години друга повітряна тривога і нова серія запальних бомб. Почало горіти і в західному кінці.

— Як ти думаєш, Омеляне? — спитав спокійно Ведмідь, сидячи на своїй сосні і позираючи на грізну стихію, що бушувала перед його очима.
— Чи не слід нам кинути наше насиджене гніздо?

— Хм... Може, й слід, — відповів Омелян, дивлячись у тому ж напрямку.

— Чорт би їх забрав! Хочуть нас, видно, з пір'ям підсмажити... А знаєш, що мені при цьому лізе на думку? — провадив далі Ведмідь.

— Мабуть, вареники зі сметаною. Щось нас зовсім забув наш Пампушка, — сказав Омелян.

— Ні! — заперечив Ведмідь.

— А що ж іще?

— Історія! — сказав Ведмідь, відмахуючись від димової хмарини, що якось несподівано завинула їх сосну. — Знаєш, ота Пляшова... під Берестечком... Як то вони там прощались і сипали у воду золото, — казав мрійливо Ведмідь.

— Знайшов час! Золото! Ха-ха!-Ех, ти, Ведмідь, Ведмідь! Бачив ти коли золото? Чи знаєш ти, що це таке? — глумився Омелян. — Ось я пам'ятаю золотий зуб у мого слідчого на Луб'янці, але це до історії не стосується. Козаки це робили на знак кінця. Що вони не піддадуться. Може, й ти хочеш свої висипати? Маєш ще яку сотню рейхскомісарських карбованців?

— О! Мої карбованці, сам знаєш, ми вже скурили. Я вже тепер і страху не маю! Ось там вогонь, а він мене не пече! Колись, бувало, як зірветься в селі пожежа, то всі мов скажені біжать... А сьогодні? Біжи! Кричи! Он! Ти тільки поглянь на ті сосни... Бачиш, як той дим пішов валом... Чуєш? Вже тягне! Дивись! Дивись! — уже кричав Ведмідь.

— Та чого ти кричиш?! — закричав і собі Омелян.

— До нас іде! Огонь! Омельку, огонь! — заревів на ціле горло Ведмідь і враз повернув свого кулемета і почав довгою серією бити просто в полум'я.

— Перестань! Заб'ю! — вхопив його за ногу Омелян. Але Ведмідь не чув того крику. Він припав до кулемета зовсім так, ніби перед ним був ворог. Його обличчя було страшне, очі німі, гарячі, застигли. Омелян дряпається до Ведмедя, але саме в цей момент десь отуди, як Осовець за Дерманем, і на взліссі по лінії окопів лягла перша серія огню, що зірвала велетенські фонтани землі. Били по становищах, по огню, по

палаючих соснах, по димовій хмарі. Вибухи зливалися в один вибух, гігантські сосни ломилися, мов сірники, і з тяжким, повільним скреготом валилися одна на одну, творячи одно велетенське багаття.

Понад годину тривав цей шквал і враз затих. Дув лише гострий північно-західний вітер, зірваний пожежею... Шум вітру і пожежі видавався лагідним, ніби шум моря, а поверхня землі нагадувала поверхню місяця — кратер на кратері, і ніде нічого живого.

Минають мертві хвилини, а потім з-під землі і з кратерів починають, мов черви, вилазити люди. На них немає лиця, але в їх руках автомати, і вони з місця кидаються, мов божевільні, на передпілля і там залягають, без команди, за кожним горбком, у кожній ямці. Чекають атаки. Але минають хвилини, десятки хвилин, а атака не приходить. Передпілля лежить тихо, ніби мертво. Появляється і сам командир. Має нашвидку перев'язану ліву руку, брудне, подряпане обличчя. Він одразу кличе всіх назад, до найближчого рову, що ділить Попівщину від Тимошівських нив, де заготовлені запасові криївки.

Їх небагато. Може, з тридцять. Де решта — не знати.

Найпомітніше, що нема Булави, нема Прохора, нема начальника санітарів Михайла з усією його лікарнею, нема Ведмедя й Омеляна.

А ті, що є, — ранені, контужені, пошарпані. Троян легко контужений. Залізник ранений в руку, Терешко попечений, але всі вони швидко приходять до себе, один одного перев'язують. Якась надлюдська сила б'є з їх землянистих облич.

Немає між ними й Царенка, але всі знають, що він із своїми двома чотами, мабуть, далі займає позиції, навпроти

Верхова. Туди стріляли з гармат, але огонь туди ще не дійшов.

Вони не знають, чи лишилося що з їх складів, запасів, особливо таємних криївок, чи не поїв усе це огонь, що далі бушує з величезною силою. І що далі? Де вихід?

І єдине їх щастя, що наступу, якого вони чекали, не сталося. Не було взагалі ніякого руху. Троянівці деякий час лежали на бойових становищах, вдивлялися у передпілля, але не бачили там нічого. Все мовчало. Вони також мовчали. Троян просив не чіпати його, лежав хрестом, горілиць, розкинувши руки. Його ліва рука нижче ліктя була обмотана ганчіркою, долоня обліплена змішаною з кров'ю

землею, очі були підпухлі і заплющені, сіре обличчя заросло стернею бороди.

Згодом принесли з яру дощової води, знайшлося в криївках дещо поїсти. Всі жували житні сухарі і запивали їх водою. Було мрячно. Хмар не було, але сонце закривала димова запона. Була приблизно година п'ята пополудні.

По якомусь часі командир розплющив очі, поворушив раненою рукою.

— Дайте, хлопці, води! — були його перші слова. При тому він повернувся на бік, сперся на лікоть, подивився на своїх бійців і спробував навіть посміхнутися.

— Потріпали нас, га? — сказав Герешко, що перший побував там і сам оглянув яр, знайшов воду, вилав на передпільну сосну, незважаючи на своє попечення.

— Як тільки западе ніч, — сказав Троян, — а Бог пошле до того ще й трохи дощичку, щоб приборкати отой огник, — підемо далі. Добре було б зв'язатися з Дерманем. Пилипе! Чи не міг би ти отак під нічку туди скочити? — звернувся він до одного з дерманців. — А ми тим часом... —

не докінчив речення, поволі звівся на ноги, потягнувся, ніби залежався, і запитав: — Маєте котрий бритву?

Знайшлась і бритва. Всі почали завзято чепуритися. Носили і носили з калюжі воду. Чудодій Терешко вирушив у мандри, і вже під смеркання всі їли пшоняний кандьор, заправлений залежаним салом. Ще пізніше розійшлись по кратерах, зібрали пару десятків братнього трупу і, в сьайві пожежі, віддали його братній могилі. Один з бійців проказав "Отче наш" і "Вічну пам'ять", а Залізняк, як звичайно Залізняк, прочитав заздалегідь приготовленого на такий випадок власного вірша:

Не знаю... Можливо, ніколи

Не повернемось і не згадаєм...

І, можливо,

ніхто не знайде цих могил.

Я лиш знаю, незнаний Миколо,

Що під цим ось зеленим гаєм

Ти упав, щоб народ твій жив.

І я знаю — настане врем'я,

Що на цій ось твердій землі

Проросте тверде плем'я,

Що вимірить жертви твої.

Безіменні жертви. Огненні!

Без кінця і краю великі!

О Христос, вселенний!

У ласці своїй столикій —

Схорони їх, простих, вівіки!

З останнім словом Залізняка бійці опустилися на коліна. Запала мовчанка. Стояли на схід сонця. З правого боку палала й шуміла пожежа, обливаючи їх огненним сьйвом, з лівого, від північного заходу, закладала небо темна хмара. Вітер гнався над їх головами, патлав волосся і, здавалось, сурмив до бою, нібито ціла його неосяжна армія йшла в бій з огненною стихією. Дим і огонь вгиналися під його натиском, люто, з якимсь драконівським сичанням відбивалися від тієї навали, але вітер дув, небо закривалося чорним гнівом. По якомусь часі полив дощ.

Це було і добре, і зле. Добре, що заливало огонь, зле, що не було схоронища бійцям. Але не було часу з цим розбиратися. Працювали під дощем. Вислали зв'язкових до Царенка, що далі тримав лінію від Верховеччини, дозброїлися, пішли шукати уніформи ен-ка-ве-де на передпілля, знайшли півживого енкаведиста, якого негайно підняли, принесли до командира, напоїли чаєм і розпитали про те про се. Довідалися, що ворожий штаб стоїть у Дермані, що його шефом є якийсь генерал Смірнов, що з ним троє інших спеців цього діла — Калачов, Самойлов і якийсь Дармограй. І що з ними "взвод" солдатів, і що вони чекають на батальйон посилення з Рівного під командою капітана Бражньова.

Згодом прибув з Дерманя Пилип і всі ті вісті ствердив, додавши, що штаб міститься в будинку семінарії і обставлений чотирма заставами —

на Лисах, на містку "перед Яном", на дорозі до церкви і на Кладовській горі, так званих Могилках.

Після цього Троян зібрав своїх "як гиря ланців" і в абсолютній темряві, під прикриттям коренастої сосни, що нічого не прикривала, бо крізь неї однаково текло, почав розгортати свої плани. Для них є один і, можливо, останній вихід: ударити просто на штаб! І то негайно! Зараз! Поки не прийшла потуга. Це — ризико! І то велике! Штаб напевно добре озброєний, але є чимало шансів на успіх. Ніч, дощ, певність енкаведистів, що нас уже нема, їх перевага. Коли цього ми сьогодні не зробимо, завтра пошлють на нас свіжу силу, нас розгромлять, розпорошать. Коли ж ми це зробимо, ми виграємо час, дезорієнтуємо ворога, підірвемо його бойову мораль. Навіть коли наша виправа скінчиться півуспіхом, вона дасть свої позитивні для нас результати, в разі ж нашого повного успіху ми здобудемо шанси боротьби на довгий час.

Далі обговорювали деталі плану. Головне — зняти безшумно застави. Здобути гасло. Здобути язика. Точно розвідати розташування штабу і кількість бійців.

Свою групу Троян ділить на дві частини. Одна, під командою Залізняка, маршує через Залужжя, на Лиси, здійснює там заставу, маршує далі на Могилки, здійснює другу заставу, звідти садом, вниз спускається до семінарії і залягає розгорненою розстрільною з затильної сторони будинку. Друга група, під проводом самого Трояна, маршує через Горбайці, спускається вниз навпроти монастиря, здійснює заставу "перед Яном", іде далі, здійснює другу заставу, вертається, чекає на знак Залізняка, що його завдання виконане, і вдирається до семінарії з фронту обома головними входами. Бічні ж обидва входи до будинку повинні в той час бути під контролем Залізняка.

— Тепер, хлопці, вперед! Бути чи не бути! Головне — не боятися! Дух у таких випадках найсильніша зброя!

Коло першої години обидві групи двома дорогами залишили Попівщину. Було темно. Падав дощ. По годині вони були на місці. Комунікація між групами втримувалась при допомозі дуже дискретних посвистів. Віддаль між ними дорівнювала приблизно кілометрові.

Їм обом щастило. Троян без єдиного звуку зняв першу заставу, відразу здобув гасло, перейшов далі згорненою колоною і, подавши гасло "бражньовци", здійняв другу заставу, здобув "язика", повів далі свою групу назад до монастирської площі, де знав кожну стежину, східцями попід каштанами і вийшов на подвір'я семінарії. Там стояло кілька вантажних і легких автомашин, між ними радіовисильня і ходив вартівник.

— Таваріщ генерал дома? — певним голосом спитав Троян вартівника.

— Не знаю! — почув з темряви. — Спрасі дежурнава!

— А гдє дежурний?

— В каридорє! Гдє свет!

"Бражньовци" діляться на дві частини, одна рушає до правих дверей, друга до лівих. Одна по дорозі здіймає варту і ставить свою. Друга, з Трояном, у кількості семи, входить до будинку. Просторий вестибюль. Світиться ліхтар. В правому кутку столик, а за ним — черговий. Лейтенант НКВД. Троянівці вриваються гуртом, їх автомати наготові. Вони обчеплені гранатами. З них тече вода. Обличчя їх напружені. Троян миттю підступає до чергового.

— Таваріщ лейтенант! Я — Бражньов! Я должен відєть генерала! — і одночасно сім автоматів скерувалось на чекіста. Чекіст розгубився. — Ні с места! Рукі ввєрх! — тихо скомандував Троян. Чекіст підняв руки. До нього підскочило двоє троянівців і забрали зброю. — Лейтенант, — різко

сказав Троян, — один звук — і тебе нема! Де генерал? Я мушу його арештувати! З наказу генерала Жукова!

Це був найгостріший момент. За стіною у трьох класах спало тридцять чекістів. Один лише звук, і вони могли зірватись.

Троян підпихнув автоматом чергового:

— Останній раз: де генерал?

— Наверху! — озвався чекіст.

— Де наверху?

— Там! — вказав чекіст на ліві сходи.

— Скільки їх?

— Троє!

— І більше нікого?

— Шафьори!

— Скільки?

— П'ять!

— Веди!

Двоє автоматчиків зайняли місце чергового, решта з черговим пішли нагору. В коридорі світилась свічка. Генерали спали у квартирі директора, шофери навпроти, в колишній бібліотеці. Троянівці вскочили

до генералів, освітили кімнату електричними ліхтариками, забрали зброю.

— Іменем верховного командування ви арештовані! Негайно збирайся! Всі! Без єдиного звуку!

Генерал і двоє його товаришів не перечать. Вони не знають, хто перед ними. Вони бачать лише автомати. Поспіхом, мовчки збираються, і їх виводять. Ведуть униз, до першого авта, кажуть сідати. Сідають. Авто рушає. Троянівці швидко дають знак своїм, що пішли правим входом, і тим, що залягли за будинком, в саду. Негайно твориться дві групи, одна лишається на підвір'ї з автоматами проти вікон, друга беззвучно вступає до класу, звідки відразу гуркочуть довгі серії з автоматів впереміну з вибухами гранат. Крик, рух, брязкіт скла... У кімнатах темні силуети. Нові, зовнішні серії. Напруження неймовірне. І нарешті, по чверть годині, западає знов тиша. Тільки по коридорах, по класах, по сходах приглушений тупіт ніг, мигання огників, оклики.

А потім, коли все зливається вниз і будинок порожніє, наповнюється тінями підвір'я. Знову рух, знов біганина, знов оклики, когось несуть, тягнуть, кладуть. Швидко, старанно, дружно. Потім гудуть мотори, машини поволі рушають, виїжджають на вулицю, повертають наліво і зникають у темряві вулиці "на Лисах". Будинок лишається безлюдний. Ні живих, ні мертвих. Лише сліди на стінах, лише вибиті вікна, розкидані папірці і... червоні, мокрі плями. Але все це прикрите ніччю і мовчанкою.

На світанку бригада зупинилась на хуторі, за сім кілометрів від Дерманя, на так званих Валах. Хутір порожній. Ні вікон, ні дверей. Ніде ніякого життя. Тихо і мертво. Але з появою машин зчинився легкий рейвах, заметушились силуети людей, залунали окремі слова. По хвилині знов запала тиша. Біля напіврозваленої клуні, біля хліва і повіток стояло п'ять машин. Темні силуети зникли. Запав сон. Тільки у двох кінцях хутора і на піддашші головного будинку не спала варта.

А ще не спали Троян, Залізник і Терешко з двома своїми помічниками. Вони возилися в льоху з полоненими. Особливо тяжкий був генерал. Ситий, плеканий, півроздязнений, із зв'язаними дротом руками, він творив жалюгідний образ. Він був приголомшений і втратив мову. До нього підсів Терешко, біля Терешка з нотатником Залізник, окремо, збоку, під стіною стояв Троян. Два дебелі бійці з автоматами наготові завмерли при вході. Генерал сидів у кутку на долівці, у двох інших кутах сиділи Калачов і Самойлов.

— Генерале, — спокійно і тихо говорив Терешко, — тепер нема жартів! Пішло на гостро! Сам знаєш, скільки ти вчора підсипав нам огню! Га? І тепер без кокетства! Співай! А ні — доберемося до твого язика іншою дорогою! Генерал мовчав, його ліва щока сіпалась, губи здригалися. Світло малої свічки в руках Терешка падало просто на його обличчя.

— Нічого не pomoже, генерале! — дуже спокійно сказав Терешко, і ці лагідні, неголосні слова в контрасті з виглядом цих людей, обшарпаних, брудних, мокрих, напружених, творили враження.

Генерал рішився говорити. Про назви частин, їх розташування, склад, призначення, озброєння, про їх командирів, їх плани, вигляд — про все, що тільки можна було від генерала сподіватися. Окремо говорилось про головний штаб, про батальйон Бражнього. Не забуто вчорашньої батареї, її складу, командування. Не забуто відділів у різних ближчих селах і містечках.

Биті дві години провозився Троян з генералом. Залізник заповнив свій нотатник, Терешко задовольнив свою цікавість. Потім генералів лишили в спокою, покликали сонного радиста, звеліли викликати штаб "окремого карального чекістського відділу" і надати депешу, що гніздо такого й такого бандита і всю його банду зліквідовано цілковито; що минулої ночі на штаб генерала Смірнова невідома банда спробувала була напасти, але напад успішно відбито і бандитів знищено; що генерал із своїм штабом, з огляду на пошкодження приміщення, переноситься на

інше місце, правдоподібно, в район Мизоча, про що буде окремо повідомлено. В кінці депеші рекомендувалось затримати батальйон Бражньова на місці, бо в його присутності потреби поки що немає. Депеша пішла, потвердження одержано.

Троян і двоє його друзів заходять до хати, на них нема сухого місця, вони ледве тримаються на ногах, але мусять ще докінчити деякі деталі цієї картини. Посідали хто де міг, бо ноги відмовлялися тримати.

— Тепер, друзяки, — почав глухим, хрипким, але все-таки бадьорим тоном Троян, — тепер, друзяки, ми з вами трішки в сідлі! Тепер ми не Іван і не Степан, а Смірнов і Ко! Ти ось, наприклад, Залізничче... як його? — глянув на військову картку, — Самойлов. Шеф операційної бази — трам-тара-рам — енного відділу! Вручаю! Ось тут мундир! Погони. Бачив ти коли такі погони? А ордени! Леніна, Олександра Невського. Словом, двічі, а по-моєму, тричі Герой! Приймай! Про решту довідайся і у самого бувшого Самойлова. Що і як, куди і чого. А ти, Терешку, таки дочекався свого. Сам, можна сказати, диявол Калачов! Майор войск — трам-тара-рам! Да здрастуєт Берія і його соратник товариш Терешко-Калачов! Вручаю тобі цей документ, бережи його, як своє більмо, і виконуй пильно обов'язки перед родіною і Сталіним.

Ну а я? Розуміється, сам Смірнов! Павло Миколайович! Генерал-лейтенант! Люципер. Окремого, розуміється, відділу. І також ордени і прочая, прочая, включно з цим ось портфеликом, заповненим душами, призначеними на пожертя драконам. А там он валіза з валютою, можна сказати, ще не вживаною, просто з-під станка. А все разом! Братіки, братіки! І як це блискуче пішло! За таке справді варто орден не лише Советського Союзу, але й цілої земної кулі. А тобі, Залізничче, поетові з усіх боків, — нагорода Нобеля! Як ти їх зняв, сонних, можна сказати, як немовляток. А тебе, Терешку, вже й не знаю, як нагородити, бо коли я слухав, як муркотів ти над тим куснем сала, мені нагадався кіт. Але знаєш який? Що потрапить бавитися навіть з левами. У мене самого, признаюсь, хололи печінки, дарма що загартований.

А все це разом — ура! Браво і ще раз браво! Тепер би сюди Царенка, та тих решту сторчанівців з Бубенщини, та пару Енеїв. Чим, зрештою, чорт не жартує, може, якраз там далі щось станеться, і тоді ми... Ха-ха-ха! Га? Смієшся? Ех, Терешку-, Терешку! Знаю, що ти гіркий скептик, старий чортяко! Але тепер ми ніяка зелена, а "спецвідділ по ліквідації", їздимо американськими машинами, жуємо "гем-консерви", гріємося в ультрапромінні славнозвісної конституції, що пише "трамвай", а вимовляє "конка"!

Решту обмізкуємо завтра! Міняй, Самойлов, варту, забезпеч радиста та генералів і лягай! А ти, Калачов, також! Да здраствує революція!

Троян не шукав ліжка, його ноги відмовлялися рухатись, він зробив пару кроків і в першому ж кутку, на купі битого скла, підкинувши лише генеральську шинелю, повалився.

Літопис писався... Писався рік Божий 1945-й. Серпня дев'ятого того року в Нагасакі поставлено другу крапку недописаної епохи... Планета вступила неготовою в другу еру буття. Диміли руїни храмів, палаців, моралі, ладу й порядку. Зливались і мішались раси й нації, виринала нова амальгама, без часу і простору, в таборах, бараках і шатрах — майбутньої держави світу. Нація атома. Ді-Пі.

Бувши громадянином тієї держави і блукавши румовищами попередньої епохи, стежками ченця Шварца, протестанта Лютера, олімпійця Гете, архигенія Бетховена, релятивіста Ейнштейна, я прибився, цілком випадково, на кілька місяців до музейного селища Льюонзе — за тридцять кілометрів від великої руїни, що на мапі Німеччини значилась словом Ульм.

Шукалось людей. Відповіді. Шукалось часу, простору, перспективи. Шукалось назви. Хто, для чого і куди нас послав? На планеті, від часу Девону, ледве чи були більші потрясіння пристрастей, ніж ті, що ми їх пережили.

Одного разу через редакцію таборової газети, якої я був співробітником, дістаю листа, писаного енергійною жіночою рукою. Людина, що називала себе близькою моєю землячкою, просила відвідати її, у важливих справах, у селі Кальтенбаху — за три кілометри від місця мого осідку. Найближчої неділі червня, гарного, яскравого, насиченого сонцем ранку я рішив із запрошення скористати.

Йшлося прекрасною польовою дорогою, легко дихалося, легко відчувалося. Непомітно минули три кілометри. Скоро знайшов потрібний мені невеликий, привітний, весь у квітах будиночок на краю села, над схилом долини з видом на луг з річкою і другий схил, барвисте заповнений оселями. При вході мене зустріла молода, чорноока, середнього росту, гарна пані, що видалась начебто знайомою. Назвала вона себе Павліною Балабою.

— Як я рада вас бачити! Я ж вас знаю! З Рівного! І ми земляки! — її контральто мало призвук металу, її очі блищали, на ній було легке, відкрите убрання з чорного атласу. Вона запросила мене до своєї кімнати, шальованої сосною, з виходом на широку веранду. Хвилюючий, свіжий запах квітів і поля вривався через відкриті двері веранди.

Пані Павліна жила не сама, з нею були хлопчик років семи і дівчинка років чотирьох-п'яти — дуже, до речі, подібні, здорові, веселі. І, коли я знайомився з дівчинкою, вона подала мені навиворіт свою пухкеньку ліву "пацьку" і дуже поважно, дивлячись своїми великими, чорними очима, сказала:

— То ви той дядьо, що пише книжки?

— Той самий, — відповів я радісно. — А що робиш ти?

— Б'юся!

— О! А то ж з ким?

— З котом!

— А то ж чому?

— Паскуда! Зловив мишку і мучить!

— То він дійсно паскуда! А як ти звешся?

— Марлуся Балаба!

Годину пізніше ми всі четверо гасали по схилі саду і старанно ховалися за кущами бузку, порічок, агрусу. І, коли Маруся знаходила мене, вона заливалася таким сміхом, що не могла встояти, і я підхоплював її руками, високо підкидав у повітрі і так само голосно й радісно, як вона, сміявся.

Було сонце, синє небо, були квіти, був сміх!

Я провів тут не один ранок, не один день і не один вечір. Пані Павліна мені оповідала. Вона багато знала, багато бачила і пережила, її повість — повість доби, яку не висловити, не списати.

— Інакше й не могло бути, — казала вона. — Ні він, ні я не могли інакше поступити. Нам не дали виходу. Може, це буде видаватись парадоксом: він не належав до радикальних типів. Не був ніяким революціонером, не любив доктрин, був людиною розумного компромісу. Шевченкове "щоб усі слов'яни" було для нього побажаним сантиментом. Але разом... самі знаєте. Коли прийшло до діла, коли ніякі сантименти не діяли, він пішов і упав останнім. Від останньої кулі.

Був людиною чести. Не зносив насильства. Не був для такого рождений. І тут уже ніякі доктрини. Тут уже його людське.

Ви, зрештою, знаєте Дермань — його сади, яри, монастир, кутки. Його Запоріжжя. Пригадуєте лагідних, простих, щирих, дуже працьовитих, трохи заповільних його мешканців, з тим їх зворушливим "кинь, вил, виз, пушов", що, здавалось, вилізли просто з Дулібщини, дарма що мають тристалітню традицію школи. Така обросла мохом древність, такий мідяний запах віків, така глибинна культура побуту, стільки наївного чару легенд, переказів.

І така стихійна панорама, коли, наприклад, вийдеш "на Турецьке" і глянеш на долину, де вже за Батія стояв Гай-Город, оточений трьома прозорими ставками, залишки якого й до цього часу хороняться землею... Або вийдеш до перелазу на край Гуцівської садиби Запоріжжя і кинеш зором на Ляшове займисько з його віковичними, косатими, мов русалки, березами, на Шавронський луг з алеями верб, що нагадують Версальський парк, на пишну баню церкви, мовби вона з Рима чи Венеції, з тим її золоченим хрестом, що так блищав під західним сонцем, або ту зелену баню монастирської дзвіниці, дзвони якої розливалися за Острозьких, Хмельницьких, з її гігантськими, мов пірамідами, смереками, що так хвилююче, навіть у зовсім тиху погоду, шуміли лагідним шумом. А ті величезні, мов хмарини, осокори біля ставка, а ті безкраї, як море, квітучі сади, а соловейки!..

Але знаєте, — казала пані Павліна притишеним голосом, ніби боялася, щоб хтось не почув зайвий, при чому пальці її руки, що держали цигарку, помітно дрижали, — нема більше нашого Дерманя. Його стерли. Історію, традицію, честь, добробут. Його сади спустошено, його парки вирубано, його святині обернено в руїни. Забрано навіть його древнє ім'я. Дермань, мій дорогий земляче, названо... Устє Друге! Щоб посміятись.

А коли б ви знали, як він з ними змагався. Пізніше не стало бригад, доктрин, правих-неправих, пізніше всі злилися в єдину силу. Спочатку він очистив весь той терен від Острога до Крем'янця. Мав артилерію, танки, машини. Мав літака. У монастирі був штаб, святили зброю, працювала радіовисильня, виходила газета. Була цілковито самостійна, суверенна територія. І тривала вона майже повних два роки.

І тільки минулого року, тобто через рік по закінченні війни, вона впала. Проти неї вислано три модерно озброєні дивізії. Тижнями тривали фронтові, законні бої, відступали "на заздалегідь приготовані позиції", сирени проголошували повітряні нальоти. За самий Дермань бої тривали тижнями. В селі не лишилось майже ні одного цілого подвір'я. З боєм брали кожне пожарище. Витягали з нор живих чи мертвих оборонців або живими чи мертвими засипали їх у їхніх норах. Впало понад п'ять сотень самих дерманців, а ще більше забрано в сибірський ясир.

Я була з ними до останнього, але бачилась з ним всього лише три рази. І завжди побіжно, майже мигцем. Не знаю, як він загинув... З його бригади нікого не лишилося в живих. Я лише знаю, що він загинув у Дермані і таки на своєму Запоріжжі. І, думаю, від власної кулі. Я не могла знайти його трупа. Правдоподібно, його або забрали, або засипали в одній із криївок.

А згодом і я відійшла. І тільки задля дітей. Хотілося, щоб вони вирости незграсовані. Це була довга, нелегка мандрівка, але я її перемогла. Бо я до такого призвичаєна.

Рік пізніше Павліна Балаба виїхала до Голландії, а згодом кудись у простір Тихого океану. Слідів по собі не залишила.

Торонто, 1948 — 1958